

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

الرحمن
علیه صاب

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

معماری کربلا

درگذشتاریخ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

معماری کربلا در گذر تاریخ

نویسنده:

رئوف محمدعلی انصاری

ناشر چاپی:

مسجد مقدس جمکران

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۷	معماری کربلا در گذر تاریخ
۱۷	مشخصات کتاب
۱۷	اشاره
۲۱	فهرست
۳۳	سخن ناشر
۳۵	مقدمه
۴۱	تعریف اصطلاحات
۴۳	عوامل پیدایش شهرهای اسلامی
۴۳	عوامل پیدایش شهرهای اسلامی
۴۴	۱. شهرهای قدیمی
۴۵	۲. شهرهای بزرگ
۴۶	۳. شهرهای دارای ضریح
۴۷	تنوع تمدن ها و تأثیر آن در گسترش هنر عمارت های اسلامی
۵۹	فصل اول: مراحل تاریخی معماری کربلا
۵۹	اشاره
۶۱	مقدمه
۶۲	کربلا قبل از اسلام
۶۹	حادثه کربلا
۷۸	تاریخ کربلا از حادثه کربلا تا حکومت صفویه در عراق
۹۰	تاریخ کربلا طی دوران حاکمیت صفویه و عثمانی بر عراق
۱۰۵	تاریخ کربلا از زمان تأسیس دولت عراق در سال ۱۹۲۱ م
۱۱۹	فصل دوم: مراحل توسعه عمرانی معماری کربلا
۱۱۹	اشاره

۱۲۱	مقدمه
۱۲۲	مصالح اصلی در معماری فرهنگی
۱۳۰	معماری کربلا از حادثه عاشورا تا دوره حاکمیت صفویه در عراق
۱۳۷	معماری کربلا طی دوران حاکمیت صفویه و عثمانی بر عراق
۱۴۴	معماری کربلا از زمان تأسیس دولت عراق در سال ۱۹۲۱
۱۵۳	فصل سوم: بناهای مذهبی در معماری کربلا
۱۵۳	اشاره
۱۵۵	مقدمه
۱۵۷	حرم مطهر امام حسین علیه السلام
۱۵۷	حرم مطهر امام حسین علیه السلام
۱۵۷	نخستین عمارت
۱۵۸	دومین عمارت
۱۵۹	سومین عمارت
۱۵۹	چهارمین عمارت
۱۶۰	پنجمین عمارت
۱۶۰	ششمین عمارت
۱۶۱	هفتمین عمارت
۱۶۵	وضع کنونی عمارت حرم مطهر امام حسین علیه السلام
۱۶۵	وضع کنونی عمارت حرم مطهر امام حسین علیه السلام
۱۷۰	باب القبله
۱۷۰	باب الزینبیه
۱۷۱	باب السلطانی
۱۷۱	باب السدره
۱۷۱	باب الصحن الصغیر (باب الشهدا)
۱۷۱	باب قاضی الحاجات
۱۷۲	باب رأس الحسین

۱۷۲	.....	باب الكرامه
۱۷۲	.....	باب الرجاء
۱۷۳	.....	باب الصالحين
۱۷۵	.....	حرم مطهر حضرت عباس عليه السلام
۱۷۹	.....	وضع كنونى عمارت حرم مطهر حضرت عباس عليه السلام
۱۷۹	.....	وضع كنونى عمارت حرم مطهر حضرت عباس عليه السلام
۱۸۳	.....	باب القبله
۱۸۳	.....	باب الامام الحسن عليه السلام
۱۸۳	.....	باب الامام الحسين عليه السلام
۱۸۳	.....	باب صاحب الزمان عليه السلام
۱۸۴	.....	باب الامام موسى الكاظم عليه السلام
۱۸۴	.....	باب الامام محمد الجواد عليه السلام
۱۸۴	.....	باب الامام على الهادى عليه السلام
۱۸۴	.....	باب العلقمى
۱۸۴	.....	باب الامام اميرالمؤمنين عليه السلام
۱۸۵	.....	آرامگاه هاى ساير بزرگان در شهر كربلا
۱۸۵	.....	آرامگاه هاى ساير بزرگان در شهر كربلا
۱۸۶	.....	- آرامگاه حژ بن يزيد رياحى
۱۸۷	.....	حالت كنونى اين آرامگاه
۱۸۸	.....	- آرامگاه عون بن عبدالله
۱۸۸	.....	حالت كنونى آرامگاه
۱۸۹	.....	- آرامگاه احمد بن فهد حلى
۱۹۰	.....	حالت كنونى اين آرامگاه
۱۹۱	.....	آرامگاه سيد احمد ابوهاشم
۱۹۱	.....	- حالت كنونى اين آرامگاه
۱۹۲	.....	آرامگاه اخرس بن الكاظم

- ۱۹۲ - حالت کنونی این آرامگاه ..... آرامگاه
- ۱۹۳ آرامگاه امام نوح ..... آرامگاه امام نوح
- ۱۹۳ حالت کنونی آرامگاه ..... آرامگاه
- ۱۹۴ - آرامگاه ابن الحمزه ..... آرامگاه ابن الحمزه
- ۱۹۴ حالت کنونی آرامگاه ..... آرامگاه
- ۱۹۵ ..... مقامات
- ۱۹۵ ..... مقامات
- ۱۹۷ - مقام امام مهدی علیه السلام ..... مقام امام مهدی علیه السلام
- ۱۹۷ وضع کنونی بنای این مقام ..... مقام
- ۱۹۸ - مقام تلّ زینبیه ..... مقام تلّ زینبیه
- ۱۹۹ وضع کنونی بنای این مقام ..... مقام
- ۱۹۹ ..... خیمه گاه
- ۲۰۱ وضع کنونی عمارت خیمه گاه ..... عمارت خیمه گاه
- ۲۰۲ ..... مساجد
- ۲۰۲ ..... مساجد
- ۲۰۵ ..... مسجد رأس الحسین علیه السلام
- ۲۰۵ ..... مسجد عمران بن شاهین:
- ۲۰۵ ..... مسجد سردار حسن خان
- ۲۰۶ ..... مسجد ناصری
- ۲۰۶ ..... مسجد میرزا شفیع خان
- ۲۰۷ ..... مسجد آقا باقر بهبهانی
- ۲۰۷ ..... مسجد صاحب الحدائق
- ۲۰۷ ..... مسجد شیخ خلف
- ۲۰۷ ..... مسجد شهرستانی
- ۲۰۷ ..... مسجد عطارین
- ۲۰۸ ..... مسجد اردبیلی

- ۲۰۸ ..... مسجد حمیدیه
- ۲۰۹ ..... مسجد عباسیه
- ۲۰۹ ..... مسجد تهرانی
- ۲۰۹ ..... مسجد ترک
- ۲۰۹ ..... مسجد حاج نصرالله
- ۲۰۹ ..... مسجد ماهی کلب
- ۲۱۰ ..... مسجد سید هاشم فتح الله
- ۲۱۰ ..... مسجد صافی
- ۲۱۰ ..... مسجد شهید ثانی
- ۲۱۰ ..... مسجد المخیم
- ۲۱۱ ..... مسجد الكرامه
- ۲۱۱ ..... حسینیه ها
- ۲۱۱ ..... حسینیه ها
- ۲۱۵ ..... ۱. حسینیه دالان (الصاله الحسينیه)
- ۲۱۵ ..... ۲. حسینیه آصفی
- ۲۱۵ ..... ۳. حسینیه شیخ حسین عصفور
- ۲۱۵ ..... ۴. حسینیه حیدری در کاظمیه
- ۲۱۶ ..... حسینیه حیدری (تهرانی سابق)
- ۲۱۷ ..... فیضی حسینی (قصر سیفی)
- ۲۱۷ ..... حسینیه اصفهانی
- ۲۱۸ ..... حسینیه سید محمّد صالح
- ۲۱۸ ..... حسینیه حاج منن
- ۲۱۸ ..... حسینیه مازندرانی
- ۲۱۹ ..... حسینیه اسکویی حائری
- ۲۱۹ ..... حسینیه اولاد عامر
- ۲۱۹ ..... مدرسه ها و انجمنهای علمی دینی

۲۱۹	مدرسه ها و انجمنهای علمی دینی
۲۲۶	۱. مدرسه سردار حسن خان
۲۲۷	۲. مدرسه سید مجاهد
۲۲۷	۳. مدرسه صدراعظم نوری
۲۲۸	۴. مدرسه زینبیه
۲۲۸	۵. مدرسه بزرگ هندی
۲۲۹	۶. مدرسه باد کوبه (ترک)
۲۲۹	۷. مدرسه بقعه
۲۳۰	۸. مدرسه سلیمیه
۲۳۰	۹. مدرسه مهدیه
۲۳۱	۱۰. مدرسه میرزا کریم شیرازی
۲۳۱	۱۱. مدرسه کوچک هندی
۲۳۱	۱۲. مدرسه ابن فهد حلی
۲۳۲	۱۳. مدرسه بروجردی
۲۳۲	۱۴. مدرسه شریف العلما
۲۳۳	۱۵. مدرسه امام باقر
۲۳۳	۱۶. مدرسه حسنیه
۲۳۴	۱۷. مدرسه مازندرانی
۲۳۴	۱۸. مدرسه خوئی
۲۳۴	۱۹. مدرسه خطیب
۲۳۴	۲۰. دبستان امام صادق علیه السلام
۲۳۵	۲۱. دبیرستان امام صادق علیه السلام
۲۳۶	۲۲. مدرسه اول حافظان قرآن
۲۳۷	فصل چهارم: معماری کربلا بناهای تاریخی و قدیمی
۲۳۷	اشاره
۲۳۹	مقدمه

- بازارها و بازارچه ها - ۲۴۰
- بازارچه ها - ۲۴۸
- کاروانسرا ها - ۲۵۱
- کاروانسرا ها - ۲۵۱
۱. کاروانسرا های داخل شهر - ۲۵۳
۲. کاروانسرا های اطراف شهر - ۲۵۵
۳. کاروانسرا های ویژه کاروان ها - ۲۵۶
- کاروانسرای عطیشی - ۲۵۸
- کاروانسرای نخيله - ۲۵۹
- کاروانسرای عطشان - ۲۶۰
- حمام های عمومی - ۲۶۱
- ویژگی های حمام های عمومی - ۲۶۴
- مهم ترین و مشهورترین حمام های محلی و قدیمی شهر کربلا - ۲۶۶
- حمام مالج - ۲۶۶
- حمام کبیس - ۲۶۶
- حمام رکن الدوله - ۲۶۷
- حمام قبله - ۲۶۷
- حمام مشروطه - ۲۶۷
- حمام شاخه - ۲۶۷
- حمام مخیم - ۲۶۸
- حمام یهودی - ۲۶۸
- حمام نواب - ۲۶۸
- حمام سعادت - ۲۶۸
- حمام سعید شروفي - ۲۶۹
- حمام بغدادی - ۲۶۹
- خانه های قدیمی - ۲۶۹

۱. ویژگی های اصلی معماری خانه های قدیمی - - - - - ۲۷۰
۱. ویژگی های اصلی معماری خانه های قدیمی - - - - - ۲۷۰
- حیاط خانه - - - - - ۲۷۱
- درب اصلی - - - - - ۲۷۳
- راهرو کوچک - - - - - ۲۷۴
- ایوان - - - - - ۲۷۴
- زیرزمین - - - - - ۲۷۵
۲. ویژگی های ساختاری خانه های قدیمی کربلا - - - - - ۲۷۷
۲. ویژگی های ساختاری خانه های قدیمی کربلا - - - - - ۲۷۷
- اتاق های آویزان (معلق) - - - - - ۲۷۸
- پنجره های چوبی کوچک و تزئینی - - - - - ۲۸۰
- ستون های چوبی - - - - - ۲۸۲
- مصالح ساختمانی محلی - - - - - ۲۸۳
- نما و تزئینات دیوارها - - - - - ۲۸۳
- آشپز خانه - - - - - ۲۸۴
- حتما - - - - - ۲۸۴
- پشت بام خانه - - - - - ۲۸۵
- قلعه اخضر - - - - - ۲۸۵
- قلعه اخضر - - - - - ۲۸۵
۱. موقعیت مکانی قلعه اخضر - - - - - ۲۸۵
۲. تاریخ ساخت و نامگذاری قلعه اخضر - - - - - ۲۸۶
۳. نامگذاری قلعه اخضر - - - - - ۲۸۹
۴. اجزای معماری قلعه اخضر - - - - - ۲۹۰
- دیوارها - - - - - ۲۹۰
- قسمت های داخلی قلعه اخضر - - - - - ۲۹۱
- قسمت های داخلی قلعه اخضر - - - - - ۲۹۱

۲۹۱	۱. سالن بزرگ
۲۹۱	۲. قسمت مرکزی
۲۹۲	۳. ایوان بزرگ
۲۹۲	۴. مسجد
۲۹۳	۵. قسمت مخصوص نگهبانان
۲۹۳	- خانه های مسکونی
۲۹۴	- قسمت ویژه خدمتکاران
۲۹۴	- حمام
۲۹۵	- ساختمان های بیرونی قلعه
۲۹۷	فصل پنجم: بررسی اوضاع کنونی ساخت و ساز در کربلا و اصولی علمی برای از سرگیری طراحی و گسترش این شهر
۲۹۷	اشاره
۲۹۹	مقدمه
۳۰۲	تحلیلی بر اوضاع کنونی ساخت و ساز در مرکز شهر و مناطق اطراف آن
۳۰۲	۱. وضعیت کنونی ساختار عمرانی شهر قدیم کربلا
۳۰۴	۲. کاربری های زمین
۳۰۴	۲. کاربری های زمین
۳۰۴	الف) حرم های و بناهای مذهبی و قدیمی
۳۰۵	ب) کاربری تجاری
۳۰۵	بازارهای قدیمی و سنتی
۳۰۶	مناطق تجاری
۳۰۷	ج) کاربری مسکونی
۳۰۷	۳. وضعیت بناها در بافت قدیمی شهر
۳۰۸	۴. محیط و بافت عمرانی
۳۰۹	۵. رفت و آمد وسایل نقلیه و عابران پیاده و پارکینگ وسایل نقلیه
۳۰۹	الف) مسیرهای عبور و مرور وسایل نقلیه
۳۱۰	ب) عبور و مرور عابران

- ج) پارکینگ وسایل نقلیه ----- ۳۱۰
- د) ایستگاههای حمل و نقل عمومی ----- ۳۱۱
۶. قابلیت های شهر برای تبدیل شدن به مرکز سیاحتی زیارتی ----- ۳۱۱
۷. پیشینه تاریخی معماری سنتی شهر ----- ۳۱۲
۸. عوامل تأثیرگذار در بافت جمعیتی شهر ----- ۳۱۵
- توجه به طرح ها، نقشه ها و برنامه های پیشنهادی برای توسعه مرکز شهر و مناطق اطراف آن ----- ۳۱۸
۱. ملاکهای برنامه ریزی عمرانی ----- ۳۱۸
۲. سیاست گذاری در مورد نوسازی مرکز شهر و مناطق اطراف آن ----- ۳۲۰
۳. طرح های مربوط به توزیع کاربری های زمین ----- ۳۲۱
۴. پیشنهادهایی برای برنامه ریزی و توسعه عمرانی ----- ۳۲۴
۴. پیشنهادهایی برای برنامه ریزی و توسعه عمرانی ----- ۳۲۴
- الف) منطقه بین الحرمین (میدان وسیع) ----- ۳۲۴
- ب) ساخت بازارهای طراحی شده در مرکز شهر ----- ۳۲۵
- ج) مراکز رفاهی عمومی ----- ۳۲۷
- د) سقا خانه ها ----- ۳۲۷
- ه) حتم های عمومی ----- ۳۲۸
- و) درمانگاهها و مراکز درمانی ----- ۳۲۹
- ز) حسینیه حیدریه (سالن اجتماعات) ----- ۳۲۹
- ج) هتل ها و مهمان پذیر های کوچک ----- ۳۳۰
- ط) پایگاه های پلیس ----- ۳۳۰
- ی) مراکز ارتباطات ----- ۳۳۱
۵. طرح هایی در زمینه سیستم عبور و مرور عابران پیاده، اتومبیل ها و پارکینگ وسایل نقلیه ----- ۳۳۱
۵. طرح هایی در زمینه سیستم عبور و مرور عابران پیاده، اتومبیل ها و پارکینگ وسایل نقلیه ----- ۳۳۱
- پارکینگ وسایل نقلیه ----- ۳۳۲
- مسیرهای حرکت عابران پیاده ----- ۳۳۳
۶. طرح هایی در زمینه تشویق و جذب زائران و گردشگران ----- ۳۳۴

- ۳۳۴ ..... ۶. طرح هایی در زمینه تشویق و جذب زائران و گردشگران
- ۳۳۵ ..... در این زمینه پیشنهادات و ملاحظات زیر بیان می شود
- ۳۳۶ ..... ۷. توجه به ویژگی های عمرانی که در عناصر و جزئیات معماری بناهای جدید نمایان هستند
- ۳۳۸ ..... اصول علمی برای توسعه شهر مقدس کربلا
- ۳۴۱ ..... اصول علمی طراحی و برنامه ریزی جدید و اساسی شهر مقدس کربلا
- ۳۴۷ ..... ساکنان شهر و وضعیت اجتماعی و اقتصادی
- ۳۴۷ ..... عتبات عالیات و بناهای مذهبی و قدیمی
- ۳۴۸ ..... سفرهای مذهبی سیاحتی
- ۳۴۸ ..... اسکان
- ۳۴۸ ..... اشتغال و فعالیت های تجاری
- ۳۴۹ ..... بررسی های شهری
- ۳۴۹ ..... محیط
- ۳۵۰ ..... حمل و نقل و مسیرهای عبور و مرور
- ۳۵۱ ..... امور درمانی، آموزش و پرورش و مجموعه های مسکونی
- ۳۵۱ ..... زیرساخت های صنعت برق
- ۳۵۱ ..... زیرساخت های آب آشامیدنی
- ۳۵۲ ..... زیرساخت های توزیع و انتقال آب
- ۳۵۲ ..... زیرساخت های کانالها و فاضلاب ها
- ۳۵۳ ..... مناطق و محدوده ها
- ۳۵۳ ..... جمع آوری اطلاعات
- ۳۵۴ ..... تهیه نقشه ها
- ۳۵۶ ..... آموزش کادر فنی و اداری دولتی
- ۳۵۶ ..... محدوده مورد بررسی مرکز شهر
- ۳۵۶ ..... سایر امور با اهمیت
- ۳۵۷ ..... راه حل ها و پیشنهادهایی به منظور بهسازی و پیشرفت شهر مقدس کربلا
- ۳۶۲ ..... مهم ترین توصیه ها، ضوابط و قوانین

۳۶۵	فصل ششم: سفرهای زیارتی
۳۶۵	اشاره
۳۶۷	مقدمه
۳۷۲	۱. تأثیرات مستقیم سفرهای زیارتی
۳۷۲	الف) تأثیر سفرهای زیارتی بر درآمد ملی
۳۷۳	ب) تأثیر سفرهای زیارتی در مقدار پرداخت ها
۳۷۴	ج) تأثیر سفرهای زیارتی بر بودجه دولت
۳۷۴	د) ایجاد فرصت های شغلی
۳۷۵	ه) توزیع درآمد و توسعه جغرافیایی
۳۷۶	۲. تأثیرات غیرمستقیم سفرهای زیارتی
۳۷۶	الف) تأثیر مضاعف سفرهای زیارتی
۳۷۶	ب) فعال سازی حرکت تولید و سرمایه گذاری در بخش های دیگر
۳۷۶	ج) توسعه و گسترش طرح های زیر ساختی
۳۷۷	د) توسعه و گسترش طرح های رو ساختی
۳۷۷	ه) تأثیر سفرهای زیارتی در بهبود وضعیت محیط و گسترش اماکن تاریخی و باستانی
۳۷۸	و) تأثیر سفرهای زیارتی در اطلاع رسانی
۳۷۸	و) تأثیر سفرهای زیارتی در اطلاع رسانی
۳۷۹	الف: تأثیر سفرهای زیارتی در سطح قیمت ها
۳۷۹	ب) تأثیر سفرهای زیارتی در مسائل اقتصادی
۳۸۰	ج) تأثیرات اجتماعی و فرهنگی سفرهای زیارتی
۳۸۱	پیشنهادها و توصیه هایی در زمینه توسعه و گسترش سفرهای زیارتی
۳۸۵	مهم ترین وظایف و خدمات سازمان پیشنهادی سفرهای زیارتی
۳۸۷	منابع و مأخذ
۳۸۷	القرآن الکریم
۳۹۶	REFERENCES
۴۰۳	درباره مرکز

سرشناسه: انصاری، رئوف محمدعلی

عنوان و نام پدیدآور: معماری کربلا در گذر تاریخ / مولف رئوف محمدعلی الانصاری.

مشخصات نشر: قم: مسجد مقدس جمکران ۱۳۸۹.

مشخصات ظاهری: ۳۷۶ ص.

شابک: ۳۰۰۰۰ ریال چاپ اول ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۳-۱۶۲-۹: ؛ ۳۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست نویسی: فاپا

یادداشت: چاپ اول: تابستان ۱۳۸۷.

یادداشت: چاپ دوم.

یادداشت: کتابنامه: ص. [۳۶۳] - ۳۷۶؛ همچنین به صورت زیر نویس.

موضوع: زیارتگاه های اسلامی -- عراق -- کربلا

موضوع: کربلا

موضوع: کربلا -- تاریخ

شناسه افزوده: مسجد جمکران (قم)

رده بندی کنگره: DS۷۹/۹ / ک۴ الف ۸ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۹۵۶/۷۵

شماره کتابشناسی ملی: ۱۶۴۰۲۱۱

ص: ۱

معماری کربلا در گذر تاریخ

مؤلف رئوف محمدعلی الانصاری.

ص: ۳

فہرست

تصویر

فهرست

۹	مقدمه ناشر.....
۱۱	مقدمه کتاب.....
۱۷	تعریف اصطلاحات.....
۱۹	عوامل پیدایش شهرهای اسلامی.....
۲۳	تنوع تمدن‌ها و تأثیر آن در گسترش هنر عمارت‌های اسلامی.....
فصل اول: مراحل تاریخی معماری کربلا	
۳۷	مقدمه.....
۳۸	کربلا قبل از اسلام.....
۴۵	حادثه کربلا.....
۵۴	تاریخ کربلا از حادثه کربلا تا حکومت صفویه در عراق.....
۶۶	تاریخ کربلا طی دوران حاکمیت صفویه و عثمانی بر عراق.....
۸۱	تاریخ کربلا از زمان تأسیس دولت عراق در سال ۱۹۲۱ م.....
فصل دوم: مراحل توسعه عمرانی معماری کربلا	
۹۷	مقدمه.....
۹۸	مصالح اصلی در معماری فرهنگی.....
۱۰۶	معماری کربلا از حادثه عاشورا تا دوره حاکمیت صفویه در عراق.....
۱۱۳	معماری کربلا طی دوران حاکمیت صفویه و عثمانی بر عراق.....
۱۲۰	معماری کربلا از زمان تأسیس دولت عراق در سال ۱۹۲۱.....
فصل سوم: بناهای مذهبی در معماری کربلا	
۱۳۱	مقدمه.....
۱۳۳	حرم مطهر امام حسین <small>علیه السلام</small> .....
۱۴۱	وضع کنونی عمارت حرم مطهر امام حسین <small>علیه السلام</small> .....
۱۵۱	حرم مطهر حضرت عباس <small>علیه السلام</small> .....
۱۵۵	وضع کنونی عمارت حرم مطهر حضرت عباس <small>علیه السلام</small> .....

آرامگاه‌های سایر بزرگان در شهر کربلا	۱۶۱
مقامات	۱۷۱
خیمه‌گاه	۱۷۵
وضع کنونی عمارت خیمه‌گاه	۱۷۷
مساجد	۱۷۸
حسینیه‌ها	۱۸۷
مدرسه‌ها و انجمن‌های علمی دینی	۱۹۵

فصل چهارم: معماری کربلا بناهای تاریخی و قدیمی

مقدمه	۲۱۵
بازارها و بازارچه‌ها	۲۱۶
بازارچه‌ها	۲۲۴
کاروانسراها	۲۲۷
حمام‌های عمومی	۲۳۷
ویژگی‌های حمام‌های عمومی	۲۴۰
مهم‌ترین و مشهورترین حمام‌های محلی و قدیمی شهر کربلا	۲۴۲
خانه‌های قدیمی	۲۴۵
۱. ویژگی‌های اصلی معماری خانه‌های قدیمی	۲۴۶
۲. ویژگی‌های ساختاری خانه‌های قدیمی کربلا	۲۵۳
قلعه اخضر	۲۶۱

فصل پنجم: بررسی اوضاع کنونی ساخت و ساز در کربلا و اصولی علمی

برای ازسرگیری طراحى و گسترش این شهر

مقدمه	۲۷۵
تحلیلی بر اوضاع کنونی ساخت و ساز در مرکز شهر و مناطق اطراف آن	۲۷۸
۱. وضعیت کنونی ساختار عمرانی شهر قدیم کربلا	۲۷۸

۲۸۰	۲. کاربری‌های زمین
۲۸۳	۳. وضعیت بناها در بافت قدیمی شهر
۲۸۴	۴. محیط و بافت عمرانی
۲۸۵	۵. رفت و آمد وسایل نقلیه و عابران پیاده و پارکینگ و وسایل نقلیه
۲۸۷	۶. قابلیت‌های شهر برای تبدیل شدن به مرکز سیاحتی زیارتی
۲۸۸	۷. پیشینه تاریخی معماری سنتی شهر
۲۹۱	۸. عوامل تأثیرگذار در بافت جمعیتی شهر
۲۹۴	توجه به طرح‌ها، نقشه‌ها و برنامه‌های پیشنهادی برای توسعه مرکز شهر
۲۹۴	و مناطق اطراف آن
۲۹۴	۱. ملاک‌های برنامه ریزی عمرانی
۲۹۶	۲. سیاست‌گذاری در مورد نوسازی مرکز شهر و مناطق اطراف آن
۲۹۷	۳. طرح‌های مربوط به توزیع کاربری‌های زمین
۳۰۰	۴. پیشنهادهایی برای برنامه ریزی و توسعه عمرانی
۳۰۷	۵. طرح‌هایی در زمینه سیستم عبور و مرور عابران پیاده، اتومبیل‌ها و پارکینگ و وسایل نقلیه
۳۱۰	۶. طرح‌هایی در زمینه تشویق و جذب زائران و گردشگران
۳۱۲	۷. توجه به ویژگی‌های عمرانی که در عناصر و جزئیات معماری بناهای جدید نمایان هستند
۳۱۴	اصول علمی برای توسعه شهر مقدس کربلا
۳۱۷	اصول علمی طراحی و برنامه ریزی جدید و اساسی شهر مقدس کربلا
۳۲۳	ساکنان شهر و وضعیت اجتماعی و اقتصادی
۳۲۳	عبات عالیات و بناهای مذهبی و قدیمی
۳۲۴	سفرهای مذهبی سیاحتی
۳۲۴	اسکان

- ۳۲۴ ..... اشتغال و فعالیت های تجاری
- ۳۲۵ ..... بررسی های شهری
- ۳۲۵ ..... محیط
- ۳۲۶ ..... حمل و نقل و مسیرهای عبور و مرور
- ۳۲۷ ..... امور درمانی، آموزش و پرورش و مجموعه های مسکونی
- ۳۲۷ ..... زیرساخت های صنعت برق
- ۳۲۷ ..... زیرساخت های آب آشامیدنی
- ۳۲۸ ..... زیرساخت های توزیع و انتقال آب
- ۳۲۸ ..... زیرساخت های کانال ها و فاضلاب ها
- ۳۲۹ ..... مناطق و محدوده ها
- ۳۲۹ ..... جمع آوری اطلاعات
- ۳۳۰ ..... تهیه نقشه ها
- ۳۳۲ ..... آموزش کادرفنی و اداری دولتی
- ۳۳۲ ..... محدوده مورد بررسی مرکز شهر
- ۳۳۲ ..... سایر امور با اهمیت
- ۳۳۳ ..... راه حل ها و پیشنهادهایی به منظور بهسازی و پیشرفت شهر مقدس کربلا
- ۳۳۸ ..... مهم ترین توصیه ها، ضوابط و قوانین

فصل ششم: سفرهای زیارتی

- ۳۴۳ ..... مقدمه
- ۳۴۸ ..... ۱. تأثیرات مستقیم سفرهای زیارتی
- ۳۵۲ ..... ۲. تأثیرات غیرمستقیم سفرهای زیارتی
- ۳۵۷ ..... پیشنهادها و توصیه هایی در زمینه توسعه و گسترش سفرهای زیارتی
- ۳۶۱ ..... مهم ترین وظایف و خدمات سازمان پیشنهادی سفرهای زیارتی
- ۳۶۳ ..... منابع و مآخذ

کتاب پیش روی شما مجموعه ای است از سیر تاریخی توسعه، ساخت و مرمت شهر مقدّس کربلا و حرم مطهر سالار شهیدان اباعبدالله الحسین علیه السلام می باشد که توسط جمعی از عزیزان علاقه مند در ستاد بازسازی عتبات عالیات مرکز، ترجمه و آماده چاپ گردید که در به ثمر رسیدن این اثر جمعی از ارادتمندان و مشتاقان که شبانه روز همت گماشته و در صدد توسعه و مرمت حرم آن امام همام می باشند که هدایت آن گروه مشتاق، با ستاد بازسازی عتبات عالیات می باشد که به بهترین وجه با برنامه ریزی و همت مجربترین مهندسان از کشور ایران اسلامی در دست اقدام است.

از همه عزیزان همکار کمال تشکر و امتنان را داریم.

مدیر مسؤول انتشارات

مسجد مقدّس جمکران

حسین احمدی

ص: ۹

زیبایی، طبیعت جذاب و متنوع و انواع عمارت های اسلامی، از ویژگی های مهم شهر کربلا به شمار می رود. این شهر یکی از مهم ترین و مشهورترین شهرهای تمدن اسلامی در عراق و جهان اسلام است و به علت جایگاه والا- و میراث های تمدنی و مذهبی که در خود جای داده، همواره مورد توجه همگان بوده است. از مهم ترین میراث های تمدنی و مذهبی این شهر می توان به حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام اشاره کرد؛ که اجساد مطهر فرزندان رسول خداصلی الله علیه وآله یعنی امام حسین علیه السلام و برادرش، عباس بن علی بن ابیطالب علیه السلام را در بر گرفته اند. از طرف دیگر، عمارت این دو حرم مطهر نیز در مقایسه با سایر عمارت های موجود در شهرهای اسلامی دیگر، همواره مورد توجه بسیار بوده است، زیرا سازندگان این دو عمارت در ساخت آنها از روح اسلامی و ارزش ها و الگوهای والای اسلامی الهام گرفته اند.

در بخش سیزدهم دایره المعارف ادیان که انتشارات «کولیر ماکمیلان لندن» آن را به چاپ رسانده، آمده است: «حرم مطهر امامان در شهرهای مذهبی به خصوص در نجف و کربلا در واقع جزئی از اماکن مقدسه موجود در مکه مکرمه و مدینه منوره هستند و به همین دلیل، آیین ها و مراسم مذهبی در زیارت این حرم ها نقش مهمی دارند».

پیوند روحی و معنوی مسلمانان با کربلا و مراقد مذهبی آن، طی قرون اسلامی باعث شده است که عمارت های این شهر در زمینه های مختلف معماری، طراحی، ساخت، زیبایی و تزئینات، پیشرفت چشمگیری داشته باشند.

این شهر همواره مورد توجه جهانگردان و مورخان مختلف اعم از مسلمان و غیرمسلمان با نژادها و ملیتهای مختلف بوده است که به تاریخ و جغرافیای این شهر و هم چنین عمارت های اسلامی موجود در آن، توجه ویژه ای داشته اند. این شهر نه تنها در ساخت و تحکیم تمدن اسلامی، بلکه فراتر از آن در ابداع و نشر معارف، علوم و فرهنگ های مختلف نقش بسزایی داشته است.

فرهنگ اسلامی نیز نقش عمده ای در ساختار شهر کربلا داشته و به آن شهرت جهانی بخشیده و هنوز هم فضای تاریخی و مذهبی این شهر آکنده از جلوه های بی بدیل فرهنگ اسلامی است؛ زیرا شهر کربلا دارای آثار مذهبی و تاریخی مختلفی هم چون مراقد، مساجد، مدارس دینی، حسینیه ها، محله ها، بازارها، کاروانسراها و خانه های قدیمی است که شکل و نحوه ی معماری شان بر شکل معماری زیبای شهر کربلا تأثیر فراوانی گذاشته است؛ هرچند بخش های بسیاری از این بناهای تاریخی و مذهبی در طول سه دهه گذشته در معرض ویرانی و نابودی قرار گرفتند.

عمارت های مربوط به مراقد مقدس، بخشی از میراث فرهنگی، انسانی و جهانی و از زیباترین بناهای ماندگار در تاریخ تمدن اسلامی هستند.

امیدواریم این کتاب که به بررسی جنبه های تاریخی، عمرانی و معماری

شهر کربلا می پردازد، با جایگاه تمدنی و مذهبی این شهر متناسب باشد و زمینه ساز پژوهش های دیگری در آینده شود.

هدف از بررسی عمارت کربلا در این کتاب چند دلیل دارد:

اول: ارائه جوانب تاریخی این شهر طی مراحل مختلف.

دوم: ارائه مراحل پیشرفت عمرانی این شهر از زمان شهادت امام حسین علیه السلام در حادثه کربلا در سال ۶۱ هجری (۶۸۰ م) تا به امروز و به خصوص بررسی عمارتها و مراقد مقدس این شهر که در دوره های زمانی مختلف، پیشرفت عمرانی چشمگیری داشته اند.

سوم: بررسی جنبه های هنری و زیبایی عمارت های مذهبی و تاریخی این شهر و به خصوص بررسی عمارت های حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام و هم چنین بررسی پیشرفت ها و نوآوری هایی که در طراحی، ساخت و تزئینات این دو عمارت صورت گرفته است.

چهارم: بررسی ساختار کنونی این شهر و بررسی راه های علمی برای بازسازی و گسترش آن.

شهر مقدس کربلا در ۱۰۵ کیلومتری جنوب غرب بغداد واقع شده و از لحاظ عرض و طول جغرافیایی، در تقاطع $36/32^{\circ}$ شمالی قرار گرفته است.

این شهر از قسمت غرب ۳۰ کیلومتر با رود فرات فاصله دارد و در کناره بیابان و وسط منطقه رسوبی عراق، هم چنین بر روی خطوط ارتباطی عراق و جزیره العرب قرار گرفته است. باغ های نخل و درختان میوه از سه جهت این شهر را دربر گرفته اند و به وسیله رود حسینی که از رود فرات منشعب

شده است، آبیاری می شوند. در شمال غربی این شهر، شهر ژمادی و در شرق آن شهر حله و نشانه هایی از بابل به چشم می خورد. در شرق آن، صحرای عربی قرار گرفته است که خود شامل، دریاچه رزاز، شهر عین التمر، قلعه مشهور اخضر و غارهای طار می شود. در جنوب این شهر نیز دو شهر نجف و کوفه قرار گرفته اند.

در حال حاضر، شهر کربلا شامل مناطق و نواحی زیر است:

- مرکز منطقه کربلا و نواحی اطراف آن که شامل ناحیه حسینیّه و ناحیه حُرّ می شود.

- مرکز منطقه هندیّه و نواحی اطراف آن که شامل ناحیه خیرات و ناحیه جدول غربی است.

- منطقه عین التمر.

تعداد ساکنان استان کربلا براساس تعداد کوپن های جیره بندی شده غذا که در سال ۲۰۰۵ در میان آنها توزیع شد، ۸۵۰ هزار نفر برآورد شده است. اُمّا تعداد واقعی ساکنین آن، بیش از یک میلیون نفر تخمین زده می شود، زیرا بسیاری از ساکنان استانهای دیگر و هم چنین تعدادی از خانواده های عراقی که بعد از سقوط رژیم صدام به این کشور بازگشتند، در کربلا اقامت گزیده معماری کربلا در گذر تاریخ اند و تعداد آنها هنوز به ثبت نرسیده است.

در شهر کربلا باغ های فراوانی وجود دارد. باغ خرما و میوه های دیگر، سبزیجات و حبوبات نیز در این شهر به وفور یافت می شود. گفتنی است خاک خوب و حاصل خیز و آب فراوان موجود در کربلا، این شهر را به یکی از مهم ترین مناطق زراعی در عراق تبدیل کرده است.

علاوه بر هنرها و صنایع دستی مختلف رایج در کربلا هم چون مس کاری، تزئینات چوبی و کاشیکاری، از صنایع مهم دیگر این شهر می توان به صنعت شیره سازی (شیره خرما)، صنایع پوستی، آجرسازی و گچبری اشاره کرد. کارخانه های مختلف لبنیات و کنسروسازی نیز در این شهر وجود دارند.

اولین و مهم ترین عامل تأثیرگذار در اقتصاد این شهر، سفرهای زیارتی است؛ زیرا سالیانه گروه های مختلفی از زائرین در مناسبت های مهم دینی به منظور زیارت مراقد مقدس موجود در کربلا به این شهر قدم می گذارند. تعداد این زائران که ساکن کشورهای اسلامی یا جزء اقلیت های اسلامی در کشورهای غیراسلامی هستند، سالیانه به میلیون ها نفر می رسد و بی شک این تعداد نقش مهمی در گردش بازار محلی کربلا دارد.

دکتر رئوف محمد علی انصاری

شعبان ۱۴۲۷ ه. ق (سپتامبر ۲۰۰۶)

ص: ۱۵

شهر کربلا: از مهم ترین شهرهای مذهبی در عراق و جهان اسلام است و یکی از مراکز مهم مسلمانان شیعه در جهان به شمار می آید.

منطقه بین الحرمین: این منطقه شامل بازارهای تاریخی، بناهای مذهبی قدیمی و خانه های تاریخی بود که در سال ۱۹۹۱ م از بین رفتند. در حال حاضر، به منطقه وسیعی اطلاق می شود که بین حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام واقع شده است و هتل ها و فروشگاههای تجاری مختلف در اطراف آن قرار دارد. طول این منطقه حدود ۳۰۰ متر و عرض آن ۱۶۰ متر است.

مرکز شهر کربلا: این قسمت شامل منطقه ای است که حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام در آن واقع شده است. هم چنین اطراف این دو حرم مطهر و منطقه بین الحرمین را نیز شامل می شود.

شهر قدیمی: شامل مرکز شهر و نیز مناطق قدیمی اطراف آن است. تقریباً شکل دایره دارد و قطر آن بیش از یک کیلومتر است.

ضریح: به قسمت قبر مبارک و صندوق نقره ای مشبکی که در اطراف آن قرار دارد و دارای سقف طلائی است، اطلاق می شود. ضریح، قلب حرم مطهر به شمار می آید.

اتاق ضریح: اتاق وسیعی است که ضریح در وسط آن قرار گرفته است. در بالای این اتاق، گنبد حرم مطهر قرار دارد که سطح خارجی آن با یک لایه ای نازک طلا پوشانده شده است.

پیشخوان: شامل قسمت وسط حرم مطهر، اتاق ضریح، رواق های نماز و صحن های اطراف اتاق ضریح است. صحن وسیعی نیز از چهار جهت پیشخوان را در بر می گیرد.

حرم: به کل زمینی که قبر شریف در آن قرار دارد، حرم مطهر گفته می شود و شامل پیشخوان، صحن های بزرگ و کوچک، اتاق های مُشرف بر صحن و دیوار خارجی حرم مطهر است.

به مجموعه حرم ها، عتبات عالیات یا مراقد مقدّس نیز، حرم گفته می شود.

شهر کربلا، حرم مطهر امام حسین علیه السلام و هم چنین حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام را در خود جای داده است. مهم ترین ویژگی عمارت این دو حرم مطهر، گنبد و گلدسته های طلایی آنهاست.

شکل معماری بناهای قدیمی شهر: نگاهی به شکل معماری بناهای قدیمی شهر کربلا نشان می دهد که طراحی این بناهای قدیمی، از عمارت های تمدن عراقی و هم چنین عمارت های اسلامی، تأثیر گرفته است.

ویژگی ها و فنون معماری بناهای قدیمی شهر: مهم ترین نشانه ها و ویژگی های عمارت های قدیمی شهر کربلا را می توان در اجزای معماری زیر یافت: گنبد، گنبدهای کوچک، مناره ها، طاق ها، رواق ها، اندرونی ها و صحن ها. از انواع تزئینات مختلف به خصوص مُقَرَّنَس کاری ها، آجر نماها و گچبری ها و هم چنین از تزئینات چوبی به ویژه پنجره های کوچک چوبی

تزیینی نیز می توان به فنون معماری قدیمی این شهر پی برد.

عوامل پیدایش شهرهای اسلامی

عوامل پیدایش شهرهای اسلامی

شهرهای موجود در جهان اسلام هم چون شهرهای مناطق دیگر جهان، در نتیجه اجتماع تعدادی از افراد که زندگی مشترکی را در منطقه ای از زمین در کنار هم آغاز می کردند، پدید آمد است. این افراد به دلایل مختلفی هم چون شرایط طبیعی و آب و هوایی یا به دلایل اقتصادی، سیاسی و نظامی گرد هم می آمدند و شهرها را به وجود می آوردند. این شهرها به تدریج با توجه به شرایط و دوره های تاریخی مختلف، گسترش پیدا کردند تا به وضعیت کنونی رسیدند. شهرهایی که قبل از اسلام به وجود آمدند، هم چنین شهرهایی که به سبب فتوحات اسلامی یا دلایلی مشابه آن بعد از اسلام ساخته شدند، نیز همین گونه پدید آمده اند.

عوامل دیگری هم چون عوامل تمدنی و معنوی که مخصوص جهان اسلام بودند و از بیت الله الحرام و مسجد نبوی صلی الله علیه و آله در مکه مکرمه و مدینه منوره درخشیدند، در کنار عوامل مشترکی که ذکر شد، ویژگی های خاصی به شهرهای اسلامی بخشیدند. علاوه بر همه این عوامل، عواملی هم چون بت پرستی، فرهنگ موروثی، شیوه زندگی و استفاده از مصالح محلی در ساخت و ساز، سبب شدند شهرهای اسلامی، ویژگی های معماری و عمرانی مشابه و خاصی به خود بگیرند. البته وجود عوامل و ارزش هایی هم چون طبع هنرمند و خوش ذوق سازندگان عمارتها را که در شکل شهرهای اسلامی تأثیر عمده داشتند را نمی توان انکار کرد.

همه شهرهای اسلامی در نگاه اول، ویژگی های عمرانی مشابهی دارند.

این شهرها هم چنین از ویژگی های روحی و معنوی خاصی برخوردارند که به اسلام مربوط می شود. برای نمونه می توان به دین و اعتقادات مذهبی از یک سو و نظام اجتماعی موجود در شهرهای اسلامی از سوی دیگر اشاره کرد. در کنار این نظام اجتماعی، قوانین دیگری نیز که متناسب با احکام و قوانین اسلامی بودند، در ساختار جامعه تأثیر گذاشتند.

بنابراین بر خلاف تفاوت های جزئی که بین ساکنان شهرهای اسلامی وجود دارد، می بینیم شرایط و ویژگی های اصلی زندگی آنها به طور کلی به هم شبیه است. این تفاوت ها یا به اعتقادات دینی گروه های مختلف موجود در این شهرها، هم چون: عرب، آفریقایی، فارس، ترک، کرد، بربر، برمی گردد یا به شرایط جغرافیایی و آب و هوایی، مربوط می شود.

اما در ارتباط با منشأ اصلی پیدایش شهرهای اسلامی، بسیاری از پژوهشگران هم چون: لوئیس ماسنیون، ولیم مارسیه، ادموند بوتی، هنری بیرین، کاردیه سوفاجیه و ستیرن، - خاورشناس انگلیسی - و بسیاری دیگر در پژوهشها و بررسی هایشان به جنبه های ساختاری و عمرانی شهرهای اسلامی پرداختند و این شهرها را به دو گروه جدا از هم تقسیم کردند:

۱. شهرهای قدیمی

این گروه شامل شهرهایی می شود که قبل از ظهور اسلام وجود داشته اند، سپس مسلمانان، این شهرها را فتح و بعد از استقرار، اسلام را در این شهرها منتشر ساختند و شکل اسلامی خالص بدان ها دادند. گویی هم چون شهرهای اسلامی جدید، از نو پدید آمدند و هیچ ارتباط تمدنی و معنوی با شهری که قبل از اسلام وجود داشت، نداشته اند. بعضی از این شهرها یا بهتر است

بگویم اکثر این شهرها، جزء شهرهای معروف و مشهور یا پایتخت امپراتوری های ماقبل اسلام بودند و جایگاه تمدنی والایی در دوره های یونانی و رومی داشتند. شهرهایی هم چون دمشق و حلب در سوریه، اسکندریه در مصر و استانبول در ترکیه، نمونه هایی از این شهرها هستند. اما اصول معماری و عمرانی قدیمی این شهرها که در خیابان ها، سالن های تئاتر، حمامها و سالن های ورزشی به چشم می خورد، برای سال ها و قرن های متمادی به شکل قدیمی خود باقی ماندند.

۲. شهرهای بزرگ

این گروه، مطلقاً به شهرهایی گفته می شود که بعد از فتوحات اسلامی یا در نتیجه آنها یا به دلیل گسترش و استقرار کشورهای اسلامی تأسیس شدند. در واقع، این شهرها از زمان پیدایش، اسلامی بودند و متناسب با زندگی معنوی و سیاسی اسلامی گسترش پیدا کردند و به مدت چندین قرن، مرکز تمدن جهان به شمار می آمدند. شهرهایی چون بصره، کوفه، بغداد، قاهره، قیروان و بعضی دیگر از شهرهای معروف اسلامی در این گروه قرار می گیرند.

همه محققانی که جنبه های ساختاری و عمرانی شهرهای جدید اسلامی را که اسلام نیز نقش تعیین کننده ای در پیدایش و گسترش آنها داشته است، مورد بررسی قرار داده اند، بر این عقیده اند که ساخت شهرهای اسلامی براساس انتخاب مکانی به عنوان مسجد جامع صورت گرفته است. یعنی ابتدا مکان مشخصی را به عنوان مسجد جامع که مرکز عبادت بود برمی گزیدند و سپس در اطراف مسجد جامع اماکن دولتی، بازارها و خانه های مسکونی را

می ساختند. در واقع، مسجد جامع به عنوان مرکز شهر انتخاب و همه راه های ورودی و خروجی شهر به آن منتهی می شد. این محققان، مکه مکرمه و مدینه منوره را جزء اولین نمونه های شهرهای اسلامی برمی شمردند که با این شیوه معماری اسلامی خاص ساخته شدند.

۳. شهرهای دارای ضریح

غیر از دو گروه یادشده، گروه سومی نیز از شهرهای بزرگ و مهم اسلامی وجود دارند که جزء هیچ کدام از دو گروه مذکور نیستند. ویژگی های این شهرها به گونه ای بوده که توجه محققان را به خود جلب نکرده است. این گروه شامل شهرهایی است که دارای ضریح هستند.

این شهرها قبل از اسلام وجود نداشتند و در نتیجه مطالبات نظامی، رشد اقتصادی یا افزایش تعداد ساکنان شهرها نیز پدید نیامدند. به همین دلیل، ویژگی اصلی آنها پنهان مانده است. این شهرها به دلیلی کاملاً متفاوت با شهرهای دیگر به وجود آمدند. ضریح های موجود در مساجد جامع و مراقد اهل بیت علیهم السلام سبب پیدایش این شهرها شدند. تنها به دلیل وجود این ضریح ها و بدون دخالت هیچ قدرت یا اراده نظامی، سیاسی یا اقتصادی این شهرها به تدریج گسترش یافتند و به شهرهای مذهبی بزرگ تبدیل شدند و در دوره های مختلف اسلامی، نقش عمده ای در تمدن اسلامی ایفا کردند. تأثیر این شهرها به حوزه جغرافیایی شان محدود نمی شد، بلکه تأثیر عمیقی بر منطقه و جهان و به خصوص جهان اسلام گذاشتند. این شهرها به دلیل اهمیت معنوی، مذهبی، فرهنگی و معماری شهرت بسیار یافتند و مسلمانان از مناطق مختلف جهان در مناسبت های مختلف به ویژه بعد از انجام مراسم حج

در مکه مکرمه و مدینه منوره برای ادای مراسم و آیین های مذهبی و زیارت ضریح های موجود در این شهرها و هم چنین آشنایی با آثار مذهبی آنها یا بدین شهرها می گذاشتند.

تعدادی از این شهرها که در عراق قرار گرفته اند عبارت اند از: نجف اشرف، کربلای معلی، کاظمین و سامرا. این شهرها تنها مورد توجه و احترام ساکنین عراق نیستند، بلکه به دلیل جایگاه والا و باارزش آنها، مسلمانان مختلفی را از اقصی نقاط جهان به سوی خود جذب می کنند.

دو شهر مقدّس قم و مشهد که از شهرهای مهم مذهبی در جهان اسلام به شمار می آیند نیز از جمله این شهرها در ایران هستند. بدون شک، علاوه بر عوامل مذهبی، عوامل دیگری نیز در توسعه و افزایش شهرت و جایگاه این شهرها تأثیرگذار بوده اند. اما همه عوامل موجود در مقایسه با عوامل مذهبی در جایگاه دوم قرار می گیرند و جزء عوامل ثانویه به شمار می آیند. در حقیقت، عوامل دینی و مذهبی، دلیل اصلی پیدایش و گسترش این شهرها بودند و هم چنان به عنوان مهم ترین عامل در شکوفایی و گسترش این شهرها شناخته می شوند.

نوع تمدن ها و تأثیر آن در گسترش هنر عمارت های اسلامی

ظهور اولین عناصر اساسی معماری را می توان در اولین مسجدی که در اسلام ساخته شد، یافت. بعد از آن، مسجد شریف نبوی صلی الله علیه وسلم نیز بر همان اساس ساخته شد. از آن زمان به بعد عمارت های اسلامی پیشرفت چشمگیری را شاهد بوده اند؛ به خصوص بعد از آنکه شهرهای اسلامی گسترش پیدا کردند

و ملت‌ها و قباایل مختلفی که دارای تمدن‌های اصیل و برجسته بودند به اسلام پیوستند و همگی زیر سایه پرچم اسلام قرار گرفتند. همه این عوامل سبب شد که عمارت‌های اسلامی ویژگی‌ها و انواع جدیدی پیدا کنند و با گذشت مراحل مختلف و با استفاده از فنون و روش‌های معماری که در کشورهای جهان اسلام رایج بود، به سطح هنری و تاریخی والایی برسند.

اسلام طی نیم قرن پس از انتشار خود، به قدیمی‌ترین مراکز تمدن‌های بشری پا گذاشت. از عراق، امپراتوری ساسانی، مصر و بیزانس که مرکز تمدن یونانی‌ها و رومی‌ها بود گرفته تا سوریه و حتی شمال آفریقا و اسپانیا را در بر گرفت. در حقیقت، این انتشار عظیم و گسترده، آغازگر تحوّل تاریخی و تمدنی در زندگی بشریت شد.

بنابراین، هنر عمارت اسلامی که در کمتر از یک قرن بعد از هجرت ظهور و گسترش پیدا کرد، تحت تأثیر این تمدن‌ها قرار گرفت و مسلمانان و فاتحان عرب نیز از هنرها و ارزش‌های زیبای این تمدن‌ها الهام گرفتند و به عمارت‌ها و تزئینات مختلف آنها توجه ویژه‌ای نشان دادند. این عمارت‌ها دارای طول و اجزای هندسی و معماری و هم‌چنین تزئینات خاصی بودند که نه تنها ظاهری بسیار زیبا به آنها می‌بخشید، بلکه با نقش تاریخی و فرهنگی این عمارت‌ها نیز تناسب و سازگاری داشت.

طی چندین قرن، هنر عمارت اسلامی بسیار گسترش یافت و مناطق جغرافیایی بسیاری را در بر گرفت. از اندلس و مراکش در غرب گرفته تا آسیای میانه و شبه‌قاره هند در شرق. این مناطق شامل بخش‌های محلی متعددی بودند که هر کدام شکل منحصر به فرد و ویژه‌ای داشتند. این مناطق

هم چنین اقوام اسلامی اصیلی هم چون عرب، فارس، ترک، بربر و هندو را در خود جای داده بودند.

امروزه آثار تاریخی و تمدنی بسیاری در قسمت های مختلف دنیا وجود دارد؛ هم چون مساجد جامع دمشق و قرطبه، مساجد زیبای اصفهان، مسجد سلیمانیه در استانبول، ضریح های مراقد اهل بیت علیهم السلام در نجف، کربلا، کاظمین، سامرا، مشهد، قم، ضریح های دیگری هم چون ضریح موجود در تاج محل، قصر حمرا در غرناطه و بسیاری دیگر از آثار و بناهای تاریخی که فنون و روش های جدید معماری در گنبدها، گلدسته ها، طاق ها و تزئینات آنها به چشم می خورد. همه این اشکال و روش های معماری جدید در واقع نمونه های تازه ای از عناصر معماری قدیم هستند که برگرفته از فرهنگ و هنر قدیم بودند.

اصول معماری جدید و به کار گرفتن تعابیر و اصطلاحات هنری جدید از جمله پدیده هایی بودند که در هنر عمارت اسلامی ظهور پیدا کردند؛ زیرا مسلمانان عرب از شیوه های معماری ملت هایی که به اسلام گرویدند، الهام گرفتند و هم چنین هر هنری را که با تمدن اسلامی و آداب و سنت های خویش متناسب می دیدند به کار می گرفتند. برای نمونه، هنرمندان مسلمان به تأثیر از تمدن قدیم عراق، ساختمان هایی با دیوارهای بیرونی ضخیم و بلند و تزئینات آجری متنوع بنا کردند. آنها هم چنین در ساخت گلدسته های دوره عباسی از شیوه های معماری آثار باستانی بابل الهام گرفتند. گلدسته مسجد جامع متوکل در عراق، گلدسته مسجد جامع ابن طولون در قاهره و گلدسته مسجد جامع ابی دلف در سامرا از این نمونه اند.

آنها از شیوه های معماری دوره ساسانی تأثیر گرفتند. اندرونی های وسیعی که گنبد در بالا و صحن ها در اطراف آن قرار می گیرند و هم چنین طاق های بلند و نیم دایره ای که در بالای سالن های وسیع قرار می گیرند، همه از شیوه های معماری دوره ساسانی است. این نوع طاق ها در مسجد جامع اصفهان دیده می شوند. ساخت این بناها با بناهایی که دارای رواق و راهرو هستند و در عراق، شام و کشورهای غرب جهان اسلام ساخته می شوند، کاملاً متفاوت اند.

بیشتر بناهای تاریخی اوایل دوره عباسی، به تأثیر از عمارت های ساسانی که در دوره حکومت ساسانیان در ایران و عراق ساخته می شدند، بنا شدند. ایوان کبیر، سالن های بزرگ که با طاق های نیم دایره پوشیده شده اند، قصر معتصم عباسی در سامرا که در سال ۲۲۱ ه. ق (۸۴۶ م) ساخته شد و هم چنین قصر مشهور اخضر در نزدیکی کربلا که در اوایل اسلام ساخته شد، همگی جزء این گروه به شمار می آیند. شایان ذکر است از شیوه های معماری رایج در عراق نیز در ساخت این بناهای تاریخی استفاده شده است.

یکی دیگر از شیوه های معماری اسلامی که از عمارت های ساسانی گرفته شد و در بسیاری از کشورهای اسلامی رواج یافت، استفاده از کمان های زاویه دار بود. با این شیوه معماری می شد از یک زیربنای مربع شکل به گنبد نیم دایره شکلی رسید که در بالای آن قرار می گیرد. این کمان ها مثلث های معقری بودند که از سنگ یا آجر و گچ ساخته می شدند و با مثلث های گنبد که به وسیله طاق ها و هشت ضلعی ها از یک زیربنای مربع شکل به دایره ختم می شدند، کاملاً متفاوت بودند. این شیوه معماری در

بناهای دوره بیزانسی و رومی دیده می شود.

هنرمندان و سازندگان عمارت های اسلامی از شیوه های معماری ترکی که خود متأثر از شیوه های بیزانسی بود نیز تأثیر گرفتند و بناهایی دایره ای شکل ساختند که دارای یک قسمت مرکزی بود و گنبد بزرگی در بالای آن قرار می گرفت. در اطراف این گنبد بزرگ، گنبد هایی کوچک تر با اندازه ها و حجم های مختلف دیده می شد.

بعدها بسیاری از معماران ترک این شیوه را گسترش دادند. برای مثال، " سنان پاشا "، مهندس بزرگ ترکی، ابتکارات خاصی به یک بنای مربوط به دوران بیزانسی افزود و از آن یک نمونه معماری زیبا پدید آورد که در ساخت بسیاری از بناها و مساجد در ترکیه و خارج از ترکیه مورد استفاده قرار گرفت.

با گسترش شیوه های مختلف تزئینات معماری، تزئینات جدیدی که برگرفته از شکل گیاهان یا اشکال هندسی مختلف بود نیز وارد عرصه هنر عمارت اسلامی شد و در مدت کوتاهی توسعه بسیار یافت. در این شیوه از شکل های معروف به صورت ساده یا مرکب و یا به صورت در هم پیچیده استفاده می کردند و از آنها تصاویر زیبای معماری پدید می آوردند. در ساخت بسیاری از بناهای اسلامی از این شیوه ها استفاده شده است. البته این شیوه قبل از اسلام نیز در عراق، فارس و بعضی مناطق دیگر رایج بوده است.

آجر نیز نقش عمده ای در تزئین بناهای تاریخی داشته است. سازندگان عمارتها آجرها را به گونه ای کنار هم میچیدند که شکل گیاهی زیبا یا شکل هندسی خاصی از آن پدید آید. از نوشته ها و خطوط نیز در تزئینات مختلف استفاده می کردند. مثلاً خط زیبای کوفی برای نوشتن آیات قرآنی به عنوان

تزئین استفاده می شد. از بناهای مشهور اسلامی که دارای تزئینات آجری زیبا هستند می توان به مدرسه «مستنصریه» اشاره کرد. این مدرسه در سال ۶۳۱ ه. ق (۱۲۳۴ م) ساخته شد و از مشهورترین بناهای موجود در بغداد است که از دوره عباسی به یادگار مانده است.

گچ نیز برای تزئین دیوارها مورد استفاده قرار می گرفت. گچ کاری های تزئینی به خصوص گچ کاری هایی که اشکال هندسی و شکل گیاهان در آنها به کار رفته است، در بناهای تاریخی موجود در سامرا که از دوره عباسی به جا مانده اند، دیده می شود. این نوع تزئینات از هنر دوره ساسانی و پارت ها گرفته شده است و نمونه هایی از آن در مسجد ابن طولون قاهره که در سال ۲۶۵ ه. ق (۸۷۹ م) ساخته شد، به چشم می خورد.

در عهد سلاجقه (۵۵۳ - ۴۴۷ ه. ق) (۱۱۵۷ - ۱۰۵۵ م) نیز از گچ برای تزئین قسمت های زیادی از دیوار مساجد استفاده می کردند. هم چنین از حروف و شکل برگ گیاهان نیز در این تزئینات استفاده می شد. نمونه بسیار زیبای این نوع مساجد مسجد حیدریه شهر قزوین در ایران است که با خط کوفی تزئین و در انتهای حروف نیز از شکل برگ گیاهان برای تزئین استفاده شده است.

در ارتباط با تزئینات سنگی، نمونه های بسیار زیادی وجود دارد که نشان می دهد، هنر اسلامی در این زمینه از هنر دوران بیزانس، هلنی و ساسانی تأثیر گرفته است. نمای قصر «مشتی» که مملو از نقش و نگارهای زیباست از این نمونه هاست. بیشتر این تزئینات در هنر مسیحیت قبل از اسلام در سوریه مورد استفاده قرار می گرفت.

فاطمیون نیز در زمان حکومتشان بر مصر به تأثیر از عمارت های قبطی

و فارسی، در تزئینات عمارت هایشان از اشکال حیوانات و گیاهان استفاده می کردند. این شیوه قبل از اسلام نیز در بلاد فارس رایج بوده است.

از مهم ترین شیوه های معماری بیزانسی که معماران دوره اموی را تحت تأثیر قرار داد، هنر میناکاری با سنگ بود که از آن در تزئین زمین مساجد و بناها استفاده می شد. هم چنین میناکاری با شیشه های رنگی و طلایی نیز برای تزئین دیوارها به کار می رفت. این هنر در دوره اموی بسیار گسترش پیدا کرد و آثار آن تا امروز نیز باقی مانده است. در مسجد جامع اموی دمشق که در زمان ولید بن عبدالملک و در بین سال های ۸۸ - ۹۶ ه. ق (۷۱۴ - ۷۰۷ م) بازسازی شد، نمونه هایی از این میناکاری ها دیده می شود. بعضی از پنجره های این مسجد نیز دارای تزئینات بسیار زیبایی است که از هنر یونانی و رومی گرفته شده است.

اما در تزئینات گنبد «قبه الصخره» در قدس شریف که در زمان عبدالملک بن مروان در سال ۷۲ هجری (۶۹۲ م) ساخته شد نیز میناکاری هایی وجود دارد که بسیار شبیه میناکاری های موجود در مسجد جامع اموی دمشق است. این میناکاری ها به خصوص میناکاری هایی که در تزئین گنبد به کار رفته، برگرفته از هنر دوره یونانی و بیزانسی است. شیوه های هنری دوره هلنی و ساسانی نیز اندکی در آنها تأثیر گذاشته است.

یکی از ویژگی های بارز عمارت های اسلامی استفاده از تزئینات نوشتاری است که هنرمندان مسلمان آن را ابداع کردند و از آن به عنوان هنری برای افزایش زیبایی بناها بهره می گرفتند. در این نوع تزئینات از انواع خطوط برای زیبا جلوه دادن سطوح دیوارها، گنبدها، طاق ها، گلدسته ها و کنگره ها استفاده می شد.

این شیوه در مدت زمان کوتاهی گسترش پیدا کرد و شکل گل ها و گیاهان نیز در این نوع تزئینات به کار گرفته شد. تزئینات نوشتاری، بسیار مورد توجه هنرمندان اسپانیا و فرانسه قرار گرفت و آنها نیز از حروف عربی برای تزئین کلیساها و ساختمان هایشان بهره گرفتند که نمونه ای از آن در تزئین نمای «کلیسای نوتردام» دیده می شود.

استفاده از خطوط به عنوان وسیله ای برای تزئین از دیرباز مرسوم بوده است. این هنر برای اولین بار در زمان سومری ها در بغداد به کار گرفته شد. آنها دریافتند که حروف از زیبایی باارزشی برخوردارند و امکان ساخت تابلوهای هنری و زیبا با آنها وجود دارد. به همین دلیل، از انواع خطوط در تزئین عمارت هایشان استفاده می کردند. این نوع تزئینات در بناهای تاریخی دوره عباسی که در سامرا، بغداد و سایر شهرهای اسلامی واقع شده اند، به وفور یافت می شود. استفاده از خط یکی از مهم ترین شیوه های معماری اسلامی در طول قرن های مختلف بوده است. هنرمندان خطوط را به صورت ها و شکل های هندسی مختلفی در می آوردند که به بناهای تاریخی، شکل معماری خاص و ویژه ای می بخشید.

شکی نیست که انواع خطوط، به خصوص خط کوفی در عمق بخشیدن به هویت مشترک اسلامی و به کار گرفتن فرهنگ و میراث اسلامی به صورتی هنری و زیبا، سهم بسزایی داشته اند.

مُقَرَّنَس کاری ها از مهم ترین و زیباترین انواع تزئینات در معماری اسلامی به شمار می آیند. در این شیوه معماری کمان های مختلف را در کنار هم قرار می دهند و مناطق اتصال رأس با سطوح افقی را با آنها می پوشانند.

گاهی اوقات مقرنس کاری ها به تنهایی در تزئینات به کار می روند و گاهی نیز تزئیناتی از گچ و مواد دیگر به آنها افزوده می شود. بعضی اوقات از آویز های تزئینی در کنار این مقرنس کاری ها استفاده می شود که شبیه قندیل هایی می شوند که از سقف بعضی غارها آویزان هستند. مقرنس کاری در مناطق اتصال گنبدها، دروازه ها و قسمت پایینی کنگره گلدسته ها مورد استفاده قرار می گیرد. از زیباترین مقرنس کاری های موجود می توان به مقرنس کاری های قصر عباسی (مدرسه شرابیه) و مقرنس کاری های موجود در ضریح های مختلف اشاره کرد که بیشتر در عراق و ایران قرار دارند.

در دوره فاطمی و مملوکی در مصر از مقرنس کاری های سنگی در تزئین سطح دیوارها و قسمت های داخلی گنبد و هم چنین قسمت های بالایی ورودی ها استفاده می کردند. ورودی مدرسه سلطان حسن که در قاهره قرار دارد، این نوع مقرنس کاری ها را در خود جای داده است.

نوع دیگری از مقرنس کاری نیز وجود دارد که صرفاً برای تزئین قسمت خارجی گنبدها از آن استفاده می شود. نمونه هایی از این مقرنس کاری را می توان در گنبد مدرسه «نوریه» دمشق، گنبد «حرم مطهر خانم زبیده» که در کرخ واقع شده و هم چنین گنبد «حرم شیخ عمر سهروردی» در رصافه بغداد مشاهده کرد.

استفاده از کاشی های اسلامی در تزئین بناهای اسلامی از جمله هنر هایی است که مسلمانان آن را ابداع کردند و در طول قرن های مختلف نیز به توسعه و گسترش آن پرداختند. قدیمی ترین کاشی های اسلامی در شهر سامرا در عراق وجود دارند. این کاشی ها مربوط به قرن نهم میلادی بوده و دارای

ارزش های هنری بسیار زیبا و کمیابی هستند که تنها در بعضی از مساجد جامع و قصر ها و نیز قصر «جوسق خاقانی» دیده می شوند.

شهر مقدس کربلا را می توان از جمله پیشگامان صنعت کاشی سازی در شهرهای اسلامی به شمار آورد. استفاده از کاشی در این شهر بسیار رایج بوده است. به همین دلیل، در زبان محلی عراق به آن «کاشی کربلایی» می گفتند و در تزئین ضریح ها، مساجد و بناهای مذهبی و تاریخی از آن استفاده می کردند.

استفاده از براق کننده های معدنی در تزئینات نخستین بار از عراق به سایر مناطق جهان اسلام، از جمله ایران انتقال پیدا کرد و در یک دوره طولانی که از اواخر قرن دوازدهم آغاز و تا نیمه اول قرن چهاردهم ادامه داشت، کاشی های سفالی بسیاری تولید شدند که با براق کننده های معدنی به صورت زیبایی مزین شده بودند و جنبه هنری بالایی داشتند. این کاشی ها امروزه در بسیاری از بناهای مذهبی و تاریخی دیده می شوند و هم چنین جزء آثار باارزش بسیاری از موزه های جهانی به شمار می آیند. شهر کاشان مرکز اصلی تولید این کاشی ها بوده است. به همین دلیل، این کاشی ها به «کاشی کاشان» معروف شدند. این کاشی ها برای پوشاندن سطح دیوارها و به خصوص دیواره گنبدها، گلدسته ها، ورودی ها و محراب ها مورد استفاده قرار می گرفتند. در دوره صفوی، برای پوشاندن سطح دیوارهای بیرونی بناها از این نوع کاشی ها استفاده می کردند. مسجد شیخ لطف الله و مسجد امام در اصفهان نمونه هایی از این بناها هستند. در این نوع تزئینات از اشکال مختلف گیاهان و تصاویر گل های رنگارنگ و زیبا نیز بهره می گرفتند. این کاشی های براق برای اولین بار در دوره طولونی و فاطمی در مصر مورد استفاده قرار گرفتند.

تزئینات چوبی و به خصوص پنجره های چوبی تزئینی از ویژگی های بارز عمارت های اسلامی به شمار می آیند. هنر ساخت پنجره های چوبی و کوچک تزئینی در بسیاری از شهرهای اسلامی منتشر شد. این پنجره ها دارای نقش های زیبا و منحصر به فردی بوده و بیانگر زیبایی عمارت های اسلامی و پیشرفت آنها در طول دوره های مختلف تاریخ تمدن و اصیل اسلام هستند.

نما کاری ها و پنجره های چوبی از دیگر تزئینات چوبی بودند که نجاران در ساخت آنها دقت و مهارت زیادی به خرج می دادند. این دقت و مهارت به خصوص در ساخت بعضی از تابلوها و پنجره های ویژه و مخصوص که در نمای داخلی بناها مورد استفاده قرار می گرفتند، کاملاً مشهود است.

یکی از مهم ترین دستاوردهای تمدن اسلامی که هنر عمارت اسلامی سبب پیدایش آن شد، استفاده از مصالح محلی در ساخت و ساز بوده است. در کشورهای اسلامی از مصالح محلی هم چون آجر و مواد تزئینی چون کاشی ها، میناکاری ها، چوب ها و غیره استفاده می کردند و با شیوه ای زیبا و هنری به گونه ای در ساخت و تزئین بناها از آنها بهره می گرفتند که هم با شرایط آب و هوایی آن کشور متناسب و هم با زندگی اجتماعی و تمدنی آنها سازگاری داشته باشد.

بنابر مطالبی که ارائه شد، می توان دریافت شیوه های معماری تمدن های مختلف تا چه اندازه در پیشرفت و شکوفایی عمارت های اسلامی مؤثر بوده اند.

در پایان، یادآور می شویم که انتشار یک فصلنامه که به تاریخ هنر

و حرفه های اسلامی بپردازد، امری ضروری است. بهتر است این فصلنامه به زبان های رایج و زنده دنیا (اعم از فارسی، عربی، انگلیسی و ...) منتشر شود. بسیاری از پژوهشها و تحقیقات در زمینه تاریخ، هنر و حرفه های اسلامی می توانند در این فصلنامه به چاپ برسند و البته نقش مهمی در گفت و گوی تمدن ها ایفا کنند.

در واقع، آسان ترین روش برای شناساندن هنر و تاریخ متمدن و اصیل جهان اسلام به ملت های جهان، ارائه مطالب و تصاویر است و این امر نیز از طریق انتشار مجله هنرها و حرفه های اسلامی امکان پذیر است.

فصل اول: مراحل تاریخی معماری کربلا

اشاره

ص: ۳۵

در این فصل سعی شده است مراحل تاریخی کربلا و تأثیرات آن در زمینه های مختلف از جمله زمینه عمرانی مورد بررسی قرار گیرد.

شهر کربلای فعلی به عنوان یکی از سرزمین های مقدّس اسلامی، هم زمان با شهادت امام حسین علیه السلام در حادثه عاشورای سال ۶۱ هجری (۶۸۰ م) به وجود آمده و در مراحل تاریخی مختلف شاهد تحولاتی بوده که بر شکوفایی و توسعه عمرانی آن تأثیر گذاشته است. این شهر و حرم های مقدّس آن طی دوره های اسلامی مورد توجه بسیاری از حاکمان و رهبرانی که در عراق به قدرت می رسیدند و نیز دولت های صاحب تمدّن آن روز، به خصوص خلفای عباسی، بوییه [آل بویه]، الجلائریه [ملایری]، صفویه و عثمانی قرار گرفته است.

شهر کربلا در دوره های مختلف زمانی، نقش عمده ای در تاریخ اسلام داشته است و مرکز تمدّن، شکوفایی فرهنگی، دینی و عمرانی محسوب می شده است. در حال حاضر نیز این شهر به عنوان یکی از شهرهای مهم جهان اسلام مورد توجه بسیاری از جهانگردان، مورّخان و شرق شناسان قرار دارد که هر یک به بخشی از تاریخ و نشانه های شاخص اسلامی آن می پردازند.

چنان که گفته شد، در این فصل به گذشته تاریخی کربلا خواهیم پرداخت و به علت اهمیت موضوع آن را در پنج قسمت شرح خواهیم داد:

- کربلا قبل از اسلام؛

- واقعه عاشورا؛

- تاریخ کربلا از واقعه عاشورا تا حکومت صفویه در عراق؛

- تاریخ کربلا در زمان حکومت صفویه و عثمانی در عراق؛

- تاریخ کربلا از زمان تأسیس دولت عراق در سال ۱۹۲۱.

کربلا قبل از اسلام

موقعیت جغرافیایی منحصر به فرد کربلا- از زمان های قدیم موجب اهمیت خاص این منطقه شده است. این شهر به علت نزدیکی به بابل به تمدن اقوام سامی به خصوص بابلی ها وابسته است و در واقع، پلی ارتباطی برای مهاجرت اقوام سامی و عربی بین سرزمین های شام، جزیره العرب و سواد عراق محسوب می شده است. کربلا اولین مرکز سکونت سامی عربی در منطقه فرات میانی و حلقه ارتباط راه های اصلی زمینی از طریق منطقه عین التمر به سمت تمام شهرها به حساب می آید. واقع شدن این شهر در جنوب غربی بغداد، نزدیکی رود فرات به آن، قرار گرفتن در منطقه آب و هوایی معتدل، واقع نشدن در شمال و جنوب عراق و علاوه بر آن، داشتن اراضی حاصل خیز باعث جذب برخی قبایل، گروه ها و قافله هایی شد که در قسمت غربی شبه جزیره عربی رفت و آمد داشتند. عوامل مذکور قبل از ظهور اسلام نیز به مدت طولانی کربلا را به مرکز تجمع مردم تبدیل کرده بود.

پژوهشگران آثار باستانی واژه «کربلا» را در منبت کاری های قدیمی بابلی دیده اند. گفته می شود کربلا برگرفته از واژه «کور بابل» است که به مجموعه ای از روستاهای بابل قدیمی گفته می شده است که مشهورترین و بزرگ ترین آنها نینوا است که در شمال شرقی شهر کربلای فعلی واقع است. البته نینوای مذکور غیر از نینوا، پایتخت آشوری هاست که در شمال عراق در نزدیکی موصل واقع است. نینوا در دوران های گذشته روستایی آباد بود که سامی ها در آن سکونت داشتند، اما اکنون به خرابه هایی تاریخی تبدیل شده که از جنوب سدّ هندی رود فرات که از کربلای فعلی ۳۰ کیلومتر دورتر است تا سرچشمه رودخانه علقمی در الأهوار در نزدیکی شهر کربلا امتداد یافته و به «تلال نینوا» (خرابه های نینوا) مشهور شده است. در کتاب «مراصد الاطلاع علی اسماء الأمکنه و البقاع» این گونه آمده است: «در منطقه آباد کوفه ناحیه ای واقع است که نینوا نامیده می شود و کربلا نیز جزئی از آن است که امام حسین علیه السلام در آن کشته [شهید] شد».

در کتاب «بعیة النبلاء فی تاریخ کربلا» آمده است: «در قسمت شمال غربی شهر کربلا خرابه های متراکمی واقع است که گفته می شود آثار کربلای قدیمی است». شایان ذکر است قبل از وقوع جنگ جهانی اول برخی افراد مجاور این منطقه از این خرابه ها آجرهای مسطح بزرگی استخراج می کردند که در زبان محلی به آنها «آجر فرشی» می گفتند و آنها را به کربلا حمل می کردند.

شکوفایی کربلا در دوران کلدانی ها نیز ادامه یافت. «لویز ماسینیون»، شرق شناس فرانسوی، در کتاب «خطط الکوفه» آورده است که کربلا از قدیم

معبد کلدانی‌ها بود و آن معبد در شهری که نینوا نامیده می‌شد، قرار داشته است.

جست و جوهای باستان‌شناسی باعث کشف آثار و پایگاه‌های زیادی در اراضی کربلا شد که قدیمی‌ترین آنها مجموعه‌ای از غارهای دست‌ساز است که در سمت راست «وادی الطار» واقع شده است. این منطقه قبل از ایجاد دریاچه «الرزازه» جزء فرات قدیم محسوب می‌شد. تقریباً تعداد این غارها به ۴۰۰ عدد می‌رسد. این آثار حدود ۳۰ کیلومتری کربلای فعلی به سمت جنوب غربی در میانه راه کربلا و قصر الأخیضر و در امتداد «الهضبه الغربیه الصحراویه» واقع شده‌اند. این غارها که حدود سال ۱۲۰۰ قبل از میلاد حفاری شده‌اند، احتمالاً در آغاز برای اهداف نظامی مورد استفاده قرار می‌گرفتند اما بعدها به گورستان تبدیل شدند. علاوه بر موارد مذکور، کربلا در دوران‌های گذشته از رونق و شکوفایی برخوردار بود، به خصوص در دوره‌های التوخین، اللخمین و المناذره که «الحیره» را پایتخت خود قرار داده بودند.

طبق این توضیحات، مشخص می‌شود تاریخ کربلا بسیار قدمت دارد. در واقع، این شهر یکی از قدیمی‌ترین شهرهای «طسوج النهرین» است که در ساحل رودخانه بالاکوباس (فرات قدیم) قرار دارد. در این سرزمین معبدی برای انجام عبادت و نماز خودنمایی می‌کند. وجود اسامی قدیمی هم چون «عمورا»، «ماریا» و «صفورا» بر قدمت این شهر دلالت دارد. در اطراف شهر نیز مقبره‌های زیادی وجود دارد. هم‌چنین اجساد انسانی، در داخل ظروف سفالین این منطقه یافت شده است که تاریخ آن به قبل از میلاد مسیح بازمی‌گردد. اقوامی که در کربلا سکونت داشتند با توجه به حاصلخیزی

خاک، فراوانی آب و کثرت چشمه هایی که در مناطق مختلف آن پراکنده شده بود، به زراعت می پرداختند.

از نشانه های دیگر قدمت کربلا وجود خرابه ها و پشته هایی است که در چند مایلی کربلای فعلی دیده می شوند.

ساسانیان در دوره ی «شاپور ذوالاُکتاف» (نهمین پادشاه ساسانیان) بر عراق چیره شدند. (وی در سال ۳۱۰ به قدرت رسید) و آن را ده قسمت کردند که هریک از آنها یک استان یا ولایت نامیده می شد. این واحدهای اداری به واحدهای کوچک تری به نام «رستاق» یا ناحیه تقسیم می شدند. سرزمین های واقع در میان شهر عین التمر در ۶۷ کیلومتری جنوب غرب کربلا و رود فرات دهمین استان آنها محسوب می شد. این استان به شش واحد اداری با نام «طسج النهرین» تقسیم می شد. علت این نام گذاری واقع شدن آنها در میان خندق شاهپور و رود علقمی بود.

گفته می شود اندکی قبل از ورود اسلام به کربلا، تعدادی خانه و معبد مربوط به مجوسی ها نیز در این شهر وجود داشت که به آن «مه بار سور علم» یعنی مکان مقدس می گفتند.

بر این اساس، کربلا طی دوران ها و نزد ادیان و اقوام مختلف سرزمینی مقدس بوده و به همین دلیل، معبدهای زیادی به منظور اقامه نماز در آن ایجاد شده است.

دکتر مصطفی جواد، مورخ و زبان شناس معروف عراقی می گوید: «نام کربلا-عربی نیست و تلاش برای دستیابی به ریشه عربی آن صحیح نیست و با موانع تاریخی و لغوی مواجه می شود. ریشه اسم این شهر به خارج از جزیره

عربی بازمی گردد. شهرهای زیادی در عراق وجود دارد که اسامی آنها عربی نیست، هم چون بغداد، بابل و بعقوبه».

گروهی از مورخان و زبان شناسان معتقدند که می توان کربلا- را با لفظ آرامی کاریلا(۱) یا لفظ کربلاتو(۲) آشوری و کارییل(۳) مرتبط دانست. گروهی دیگر از جمله «الأب أنستاس ماری الکرملی» معتقدند که لفظ کربلا- در کتاب های پژوهشگران متشکل از دو کلمه آشوری، یعنی «کرب» به معنای عبادتگاه یا حرم و «إل» به معنای «خدا» در زبان آرامی آورده شده و مجموع دو کلمه به معنای پرستشگاه یا حرم الهی است.

برخی از پژوهشگران معتقدند که لفظ کرب در زبان عبری تحوّل معنایی پیدا کرده است، به همین دلیل، کلمه کراب(۴) گاه به معنای «نزدیک دست» و گاه به معنای «جنگیدن» آورده شده است.

گروهی دیگر معتقدند که لفظ کربلا از کلمه عربی الکربله یعنی «سستی در پاها» مشتق شده است و به سرزمینهایی گفته می شود که زمین آن سست و نرم باشد.

آقا بزرگ تهرانی درباره لفظ کربلا می گوید: این لفظ از دو کلمه «کار» و «بالا» تشکیل شده است، بنابراین، لفظ کربلا به معنای «عمل والا» یا «عمل آسمانی» است. این معنی با معنایی که «الأب أنستاس ماری الکرملی» گفته و قبل از این ذکر شده است، نزدیکی دارد.

ص: ۴۲

۱- ۱. Kor - Bella

۲- ۲. Kar - ballato

۳- ۳. Karbell

۴- ۴. Karab

قبل از فتح اسلامی عراق و سکونت عرب های مسلمان در آن، این نام برای عرب ها شناخته شده بود و برخی از مسلمانانی که هنگام فتح قسمت غربی عراق «خالد بن ولید» را همراهی می کردند، به آن اشاره کرده اند. هم چنین در کتاب «معجم البلدان» یاقوت حموی آمده است: «کربلا به این علت که بر عراق مشرف بوده «طف» نامیده شده است». در ادامه آمده است: «طف به سرزمینی از نواحی کوفه گفته می شود که در مسیر خشکی آن قتلگاه امام حسین علیه السلام واقع است و آن سرزمینی است نزدیک روستا که چشمه هایی در آن وجود دارد، از جمله الصيد، الققطانیه، الرهیمه و عین الجمل».

براساس برخی منابع تاریخی، کربلای کنونی، قبل از اسلام منطقه ای بود که روستاهای قدیمی، آن را احاطه کرده بودند. در زمان ورود امام حسین علیه السلام به آن در سال ۶۱ می توان به نام مناطق و روستاهایی همچون نینوا، عمورا، ماریا، صفورا و شفیه اشاره کرد. در نزدیکی این روستاها منطقه ای قرار داشت که «النواویس» نامیده می شد و شامل مجموعه ای از مقابر مسیحیانی بود که قبل از فتح اسلامی عراق، ساکن این اراضی بودند. اکنون این مقبره ها در اراضی «الکمالیه» در شمال غربی کربلا و نزدیک مقبره حربن یزید ریاحی واقع شده اند.

در روایت شهادت امام حسین علیه السلام آمده است که مسئولیت به خاک سپردن اصحاب و یاران امام حسین علیه السلام را قومی از بنی اسد برعهده گرفتند و این مسئله نشان می دهد که قبل از ورود امام حسین علیه السلام به کربلا قبیله ای از بنی اسد در این منطقه ساکن بودند.

بعد از شهادت امام حسین علیه السلام در سال ۶۱ هجری، برای شهر کربلای فعلی

اسامی دیگری انتخاب شد، از جمله: مشهد الحسین، مدینه الحسین، البقعه المبارکه، محل الوفاء، الخائر، الحیره و ... یکی از مشهورترین این اسامی «حائر» است، زیرا این اسم همواره با حرمت و تقدیس همراه بوده است و هنوز هم غالباً از این کلمه برای حرم استفاده می شود.

هنگام عزیمت امام علی علیه السلام به جنگ صفین، یاران امیرالمؤمنین علیه السلام دیدند که حضرت متفکرانه به آثار و خرابه های این سرزمین می نگرد. علت را پرسیدند. ایشان در جواب فرمود: «این سرزمین دارای شأن و منزلت والایی است و اینجا محل فرود آمدن ایشان و ریخته شدن خون آنهاست». پرسیدند منظورتان چه کسانی است؟ گفت: «گروهی از آل محمد در اینجا فرود می آیند».

در کنار آن روستاهای قدیمی، روستاهای آباد و مسکونی دیگری دیده می شود که یکی از بزرگ ترین روستاهای پیرامون کربلا روستای «عین التمر» است. خرما از محصولات این روستا به حساب می آید. هم چنین روستای «الغاضریه» که بعد از منتقل شدن قبیله بنی اسد به عراق در صدر اسلام ایجاد شده است. به همین دلیل، این روستا خیلی قدیمی محسوب نمی شود. این روستا که اکنون به الغاضریات مشهور است، به عنوان یکی از نواحی شهر کربلا محسوب می شود و به منطقه حسینیّه واقع در راه کربلا به بغداد مشهور و دارای بستانها و میوه های زیادی است.

یک روستای آباد دیگر نیز در نزدیکی کربلا وجود دارد که «العقر» نامیده می شود. روایت شده است هنگامی که امام حسین علیه السلام به این روستا رسید به یارانش گفت: «نام این روستا چیست؟» گفتند: عقر. امام حسین علیه السلام فرمود: «از

عقر به خدا پناه می برم». سپس فرمود: «نام این سرزمینی که ما در آنیم چیست؟» گفتند: کربلا. حضرت فرمود: «سرزمین مصیبت و بلا». هنگامی که یاران امام خواستند از آن خارج شوند، آن حضرت مانع خروجشان شد.

به هر حال، اگر امام حسین علیه السلام و یارانش در روز دهم محرم سال ۶۱ هجری (۶۸۰ م) در این مکانی که در میان کربلای قدیمی و النواویس واقع است به شهادت نمی رسیدند، اکنون این مکان جایگاه والا و منزلت فعلی را نداشت. امام حسین علیه السلام قبل از آنکه به کربلا برسد درباره حادثه عاشورا گفت: «اعضای بدنم در منطقه ای میان النواویس و کربلا قطعه قطعه می شود.»

آنچه می توان درباره تاریخ قدیم کربلا در زمان فتح اسلامی گفت این است که این منطقه، منطقه ای زراعی واقع در ساحل فرات بوده که به علت حاصل خیزی خاک و فراوانی آب اقوام ساکن در آن به کشاورزی مشغول بودند.

حادثه کربلا

تاریخ اسلام در کربلا شاهد حادثه ای وحشتناک بود که یکی از بزرگ ترین وقایع و حوادث تأسف بار جهان اسلام محسوب می شود. این حادثه همان حادثه عاشوراست که میان نیروهای خیر و شر رخ داد: در یک طرف، امام حسین علیه السلام، اهل بیت وی و یاران معدودش حضور داشتند و در طرف دیگر، یزید بن معاویه و لشکر انبوهش. این حادثه در محرم سال ۶۱ هجری رخ داد.

امام حسین علیه السلام که کنیه اش «اباعبدالله» است، در سوم شعبان سال چهارم هجری (۶۲۶ میلادی) به دنیا آمد. پدرش امیرمؤمنان حضرت علی علیه السلام،

پسرعموی پیامبر صلی الله علیه وسلم و مادرش حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، دختر حضرت محمد صلی الله علیه و آله بود که در کنار امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام فرزندی به نام محسن علیه السلام که در رحم مادر به شهادت رسید. زینب کبری علیها السلام و ام کلثوم علیها السلام نیز از دختران او هستند. بعد از وفات حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، حضرت علی علیه السلام با ام البنین ازدواج کرد که نسبش به بنی کلاب برمی گردد. از ام البنین نیز فرزندان هم چون حضرت عباس علیه السلام، جعفر، عبدالله و عثمان متولد شدند که همگی در حادثه عاشورا کشته [شهید] شدند. امام حسین علیه السلام ۶ سال و ۶ ماه در دامان حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله یعنی تا تاریخ وفات پیامبر صلی الله علیه و آله در ۲۸ صفر سال ۱۱ هجری (۶۳۳ میلادی) زندگی کرد.

از انس بن مالک نقل شده است که از رسول خدا صلی الله علیه و آله پرسیدند: کدام یک از اهل بیت نزد شما دوست داشتنی تر است؟ گفت: حسن و حسین علیهما السلام و به حضرت فاطمه علیها السلام می فرمود: پسرانم را به نزد من بیاور تا آنها را ببویم و در آغوش بگیریم.

الترمذی روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله گفت: «حسین از من است و من از حسین و خداوند هر کس که حسین علیه السلام را دوست داشته باشد، دوست می دارد.»

امام احمد و الترمذی با استناد به ابی سعید الخدری روایت کردند که رسول خدا صلی الله علیه و آله گفت: «حسن و حسین علیهما السلام سرور جوانان اهل بهشت اند.»

بعد از شهادت امیرمؤمنان حضرت علی علیه السلام در ۲۱ رمضان سال ۴۰ هجری (۶۶۱ میلادی)، امام حسن علیه السلام زمام امور امامت جهان اسلام را برعهده گرفت. در آن زمان، معاویه بن ابی سفیان حاکم شام بود. از همان زمان، نشانه های

جنگ میان ارتش امام حسن علیه السلام در کوفه و ارتش معاویه در شام آشکار شد. امام حسن علیه السلام در قبال این فتنه و درگیری، آگاهانه و دوراندیشانه موضعی اتخاذ کرد که نشان از حکمت او داشت و به صلح میان او و معاویه منتهی شد. یکی از شروط این صلح آن بود که امام حسن علیه السلام جانشین معاویه در خلافت شود؛ ولی معاویه حضرت امام حسن علیه السلام را مسموم کرد و آن حضرت در تاریخ هفتم صفر سال ۵۰ هجری (۶۷۰ میلادی) به شهادت رسید.

در سال ۴۹ هجری (۶۷۰ میلادی) معاویه برخلاف اصول و مبادی اسلام و شریعت، مردم را برای بیعت با یزید دعوت کرد. اما مردم به دلیل اطلاع از اعمال زشت یزید، این اقدام معاویه را تقبیح کردند. امام حسین علیه السلام، عبدالله بن عمر، عبدالله بن زبیر، ابن عباس و دیگران نیز از بیعت با یزید خودداری کردند. سرانجام هنگامی که معاویه به منظور ادای حج عمره راهی مکه شد، با تهدید و وعده و وعید از مسلمانان خواست تا با یزید بیعت کنند.

امّا هنگامی که معاویه بن ابی سفیان در رجب سال ۶۰ هجری (۶۷۹ میلادی) درگذشت، یزید به ولید بن عتبه حاکم مدینه، نامه ای نوشت و به او دستور داد تا از تمام مردم شهر به ویژه حسین بن علی بیعت بگیرد. هنگامی که امام حسین علیه السلام احساس کرد امویان برای بیعت با یزید به او فشار می آورند، از مدینه منوره به سمت مکه مکرمه خارج شد. امام علیه السلام با رسیدن به مکه مورد استقبال اهالی این شهر قرار گرفت و تعدادی از افراد اندیشمند و دوراندیش نیز نزد وی جمع شدند.

اهالی کوفه از امتناع امام حسین علیه السلام در بیعت با یزید آگاه شدند و نامه های زیادی به امام علیه السلام نوشتند و افرادی را از عراق، به ویژه کوفه نزد امام فرستادند

و از او برای بیعت به جای بیعت با یزید دعوت کردند. امام حسین علیه السلام نیز تصمیم گرفت مسلم بن عقیل، پسر عموی خویش، را به همراه نامه ای به منظور کشف حقیقت، به عراق اعزام کند.

مسلم بن عقیل به سمت کوفه حرکت کرد. هنگامی که مردم خبر ورود او را به کوفه شنیدند به نزد وی که در خانه هانی بن عروه، یکی از اشراف کوفه، حضور داشت شتافتند و با او درباره امام حسین علیه السلام بیعت کردند و پیمان بستند که امام علیه السلام را با جان و مال خویش یاری دهند. در این هنگام، برای بیعت دوازده هزار نفر از اهل کوفه جمع شدند که این تعداد به پانزده هزار نفر هم رسید.

بدین ترتیب، مسلم بن عقیل نامه ای به امام حسین علیه السلام نوشت و به او اطلاع داد که اهل کوفه با وی بیعت کرده و خواستار ورود سریع امام علیه السلام به کوفه شده اند. به همین علت، امام علیه السلام از مکه به مقصد کوفه خارج شد.

در پی آن، یزید بن معاویه نسبت به موضع گیری نعمان بن بشیر انصاری، حاکم کوفه، درباره امام حسین علیه السلام مشکوک شد و وی را از ستمش عزل کرد و عبیدالله بن زیاد، والی بصره، را به جای او برای حاکمیت در کوفه و بصره منصوب کرد. ابن زیاد بر اهل کوفه سخت گیری کرد و یاران مسلم بن عقیل را تحت تعقیب قرار داد تا اینکه فقط یک تن باقی ماند که وی نیز دستگیر شد. عبیدالله بن زیاد دستور داد که سر مسلم را از تن جدا کنند و هانی بن عروه را نیز به قتل برسانند. این اقدام از نخستین اقدامات وحشتناکی بود که تاریخ اسلام مشابه آن را به خود ندیده بود.

تنها گذاشتن مسلم بن عقیل توسط اهالی کوفه، واقعتی بسیار غم انگیز

است که در آن، نشانه هایی از استفاده از زور، قتل و سرکوب دیده می شود.

هنگامی که مردم خبر خروج امام علیه السلام به سمت کوفه را شنیدند، ایشان را از این سفر برحذر داشتند. اندیشمندان و محبان آن حضرت، از جمله عبدالله بن عباس، ابن عمر، ابوسعید الخدری، جابر بن عبدالله انصاری و سعید بن المسیب از ایشان درخواست کردند که به سمت عراق نروند. امام فرزندق شاعر را در راه دید و از وی درباره وضعیت مردم کوفه سؤال کرد. فرزندق گفت: «ای فرزند رسول خدا، مردم قلب هایشان با شما و شمشیرهایشان علیه شماست و پیروزی توسط خدا حاصل می شود». هنگامی که امام حسین علیه السلام در مسیر کوفه از کشته شدن مسلم بن عقیل، پسرعموی خویش، آگاه شد، یاران خویش و کسانی را که در راه به وی پیوسته بودند جمع کرد و آنها را در جریان اتفاقی که برای مسلم بن عقیل افتاده بود قرار داد و به آنها فرمودند: «یاران ما را خوار کردند. هر کس از شما که مایل به ادامه سفر نیست آزاد است و هیچ اجباری وجود ندارد». آنان پس از شنیدن این سخن متفرق شدند و در کنار آن حضرت، جز خانواده و یاران مخلصش که با او از مدینه آمده بودند، کس دیگری باقی نماند.

هنگامی که عبیدالله بن زیاد از قصد امام حسین علیه السلام آگاه شد، تدابیر نظامی لازم را اتخاذ و تلاش کرد تحرکات امام را زیر نظر بگیرد. بنابراین، حرّ بن یزید ریاحی را به همراه هزار سواره به منظور دستیابی به هدف مذکور اعزام کرد. حرّ در منطقه «شراف» با کاروان امام حسین علیه السلام روبه رو شد. وظیفه حرّ بستن راه بر امام حسین علیه السلام و عدم جدایی از وی تا رسیدن به کوفه بود. هنگامی که امام حسین علیه السلام از قصد آنها آگاه شد به یارانش دستور داد به سمت

حجاز حرکت کنند. اما حرّ بن یزید مانع شد. امام حسین علیه السلام فرمود: «چه کسی را می خواهی؟» گفت: «می خواهم تو را نزد امیر عبیدالله بن زیاد ببرم.» امام حسین علیه السلام فرمود: «بنابراین، به خدا قسم، من از تو پیروی نخواهم کرد» و حرّ نیز گفت: «به خدا قسم من نیز تو را رها نخواهم کرد.»

درگیری لفظی میان امام و حر بالا گرفت؛ حر گفت: «من دستور جنگ با تو نمی دهم اما تا زمانی که قدم در کوفه نگذاری از تو جدا نخواهم شد. پس راهی را انتخاب کن که نه تو را به کوفه برساند نه حجاز، تا اینکه نامه ای به عبیدالله بن زیاد بنویسم. شاید خداوند با دستور او به ما سلامتی عطا کند.»

بدین ترتیب، امام حسین علیه السلام با یارانش حرکت کردند و حرّ بن یزید ریاحی نیز آنها را همراهی می کرد تا به منطقه «عذیب الیهجانات» و سپس به «قصر بنی مقاتل» رسیدند. هرگاه امام حسین علیه السلام می خواست به سمت بادیه حرکت کند حر بن یزید مانع می شد تا اینکه آن حضرت به نینوا رسید. در روز دوم محرم سال ۶۱ هجری (۶۸۰ میلادی) امام حسین علیه السلام در سرزمینی نزدیک رود فرات که کربلا نامیده می شد فرود آمد. امام حسین علیه السلام فرمود: «نام این سرزمین چیست؟» گفتند: «کربلا». حضرت فرمود: «سرزمین مصیبت و بلا».

عبیدالله بن زیاد به عمر بن سعد، فرمانده ارتش اموی، نامه ای نوشت و از او خواست میان امام حسین علیه السلام و یارانش و رود فرات مانع ایجاد کنند تا امام و یارانش نتوانند قطره ای از آب فرات را بنوشند. در پی این دستور، عمر بن سعد عمر بن الحجاج را به همراه پانصد سواره به آنجا اعزام کرد. آنها نیز با کنترل تمامی شاخه ها و نهلهایی که از رود فرات منشعب شده بود، راه های رسیدن به آب را بر امام حسین علیه السلام و یارانش بستند. هدف از این اقدام،

در تنگنا قرار دادن امام علیه السلام و واداشتن او به تسلیم و نیز ممانعت از ورود کسانی بود که تلاش می کردند از راه آب خود را به امام حسین علیه السلام برسانند. این اقدام سه روز قبل از شهادت امام حسین علیه السلام انجام شد. آنچه بیش از سایر موارد باعث رنج و آزار امام می شد، مشاهده کودکانی بود که به علت تشنگی گشوده ناله و زاری می کردند و فریاد آب، آب سر می دادند.

در هفتم ماه محرم با قطع آب تشنگی امام حسین علیه السلام و یارانش آزاردهنده شد. امام علیه السلام برادرش عباس علیه السلام را فراخواند و او را به همراه سی سواره و بیست نفر پیاده به سمت فرات اعزام کرد تا شبانه مشکی آب بیاورند. هنگامی که خواستند مشک آب را پر کنند عمر بن حجاج و یارانش متعرض شدند. در این هنگام، حضرت عباس علیه السلام به آنها حمله کرد و توانست مشک را از آب پر کند و آن را نزد امام حسین علیه السلام بیاورد. یکی از فجیع ترین و سخت ترین مصیبت های امام حسین مربوط به عبدالله [علی اصغر علیه السلام] کودک شیرخواره اش بود که تشنگی بر او غلبه کرده بود. امام حسین علیه السلام در روز دهم ماه محرم او را بر دست گرفت و به آن قوم و جماعت فرمودند: «گناه این کودک چیست که او را برخلاف تمامی شریعت ها و قوانین از نوشیدن آب منع می کنید؟» در این هنگام، مردی از بنی اسد کودک را با تیر مورد هدف قرار داد و او را به شهادت رساند. امام حسین علیه السلام خون وی را گرفت و به سوی آسمان پاشید و فرمودند: «این مصیبت ها بر من سهل است؛ زیرا در راه خداست و خدا مرا می بیند».

در صبح روز جمعه، دهم ماه محرم، امام حسین علیه السلام نماز صبح را به همراه یاران خویش که ۳۲ تن از آنان سواره و ۴۰ تن پیاده بودند اقامه و اسبش را

آماده کرد، خطبه ای خواند و به یادآوری فضایل و عظمت نسب و والایی و ارزش خود برای مردم پرداخت. حضرت امام حسین علیه السلام فرمودند: «به خودتان بازگردید و از خودتان بیرسید که آیا کشتن انسانی مثل من به نفع شماست، در حالی که من فرزند دختر پیامبر شما هستم و ...».

پس از این خطبه، گروهی به امام پیوستند که یکی از آنها حبیب بن مظاهر اسدی و دیگری زهیر بن القین بود. هم چنین افرادی از اردوگاه ابن زیاد به آن حضرت ملحق شدند که معروف ترین آنها حرّ بن یزید ریاحی بود. عمر بن سعد ارتش عظیم و چند هزار نفری خود را، به سمت امام و یارانش حرکت داد، سپس تیری به سمت امام حسین علیه السلام پرتاب کرد که به منزله دادن اجازه برای آغاز جنگ بود. او در این باره با افتخار می گوید: «من اولین کسی بودم که در مقابل امیر به سمت امام حسین علیه السلام و یارانش تیراندازی کردم».

شمر بن ذی الجوشن به عنوان یکی از سران لشکر عبید الله بن زیاد برخاست تا یاران امام حسین علیه السلام را (نسبت به عدم یاری امام) تحریک کند، ولی همه یاران امام حسین علیه السلام مواضع محکمی اتخاذ کردند و با دشمنان امام علیه السلام جنگیدند. آن حضرت به آنها وعده می داد و می فرمود: «پاداش شما نزد خدا بهترین پاداش یعنی پاداش متقیان خواهد بود». یاران امام در مقابل دیدگان امام حسین علیه السلام می جنگیدند تا به شهادت برسند. تمامی اهل بیت امام و یارانش به جز تعدادی از آنها که معروف ترین آنها علی بن حسین (زین العابدین) علیه السلام بود، به شهادت رسیدند.

از محمّد بن حنفیه روایت شده که هفده مرد از اهل بیت علیهم السلام به همراه امام حسین علیه السلام در این حادثه شهید شدند که شاخص ترین آنها برادر امام

حسین علیه السلام، عباس بن علی بن ابیطالب علیه السلام، بود. امام حسین علیه السلام در روز دهم محرم سال ۶۱ هجری (۶۸۰ میلادی) بعد از نماز ظهر به شهادت رسید. عمر آن حضرت در آن زمان ۵۶ سال و چند ماه بود.

عمر سعد به یارانش دستور داد تا سر مبارک امام حسین علیه السلام و یارانش را نزد عبیدالله بن زیاد ببرند. هنگامی که سر مبارک امام حسین علیه السلام به ابن زیاد رسید، وی با چوب دستی ای که در دستانش بود لبان آن حضرت را هدف قرار داد. در این هنگام، زید بن ارقم گفت: «قسم به خدایی که غیر از آن خدایی وجود ندارد من دیدم که لبان پیامبر بر روی این لب ها قرار می گرفت (و آنها را می بوسید)».

دو روز پس از شهادت امام حسین علیه السلام قومی از بنی اسد که در غاضریه ساکن بودند به قتلگاه امام حسین علیه السلام و یارانش رفتند و اجساد شهیدان را به خاک سپردند. حضرت زین العابدین علیه السلام بر وجود مقدس حضرت امام حسین علیه السلام نماز گزارند و ایشان را همان جایی به خاک سپردند که اکنون حرم مطهر ایشان واقع است. علی اکبر علیه السلام فرزندش را نیز در نزدیکی پاهای آن حضرت به خاک سپرده شد و برای شهدای اهل بیت علیهم السلام و یاران باوفای امام نیز قبرهایی حفر و همه آنها را با هم به خاک سپردند. حضرت عباس علیه السلام را در همان مکانی به خاک سپردند که در آنجا به شهادت رسید؛ حرم مطهر حضرت ابوالفضل ۳۵۰ متر از حرم مطهر امام حسین علیه السلام فاصله دارد.

سرهای شهدا به همراه اهل بیت امام حسین علیه السلام به شام انتقال داده شدند. زید بن معاویه با خوشحالی به اسرا و سرهای قرار گرفته شده بر روی نیزه ها

نگاه می کرد.

منابع تاریخی به محل دفن سر مبارک امام حسین علیه السلام پرداخته اند و اکثر آنها این گفته را ترجیح می دهند که سر مبارک امام حسین علیه السلام به همراه سایر سرهای بریده شده، توسط امام زین العابدین به کربلا برگردانده و به همراه جسد شریف امام حسین علیه السلام به خاک سپرده شد.

این چنین، حادثه تأسف بار امام حسین علیه السلام - که به سید و سرور شهیدان ملقب شده و اهل بیت و یاران باوفایش که بهترین الگوهای عزت نفس و فداکاری محسوب می شوند، [به ظاهر] پایان یافت. اما حادثه عاشورا آثار بلندمدتی در تاریخ اسلام و تمدن بشری برجای گذاشته که تأثیرات آن با گذشت قرن ها، هنوز اثری عمیق در اذهان دارد.

تاریخ کربلا از حادثه کربلا تا حکومت صفویه در عراق

امام حسین علیه السلام تحت فشار لشکر اموی ناچار شد، اهل بیت علیهم السلام و یارانش را در منطقه ای غیر مسکونی فرود آورد که روستاهای زیاد و پراکنده ای آن را احاطه کرده بود و به مجموع آنها «کربلا» می گفتند. برخی از این روستاها هم چون عمورا، ماریا و صفورا بسیار قدیمی بودند و از آنها چیزی جز خرابه باقی نمانده بود، اما برخی مانند نینوا، الغاضریه و شفیه روستاهایی قدیمی و بعضاً جدید بودند.^(۱) این روستاها به حاصلخیزی و کثرت چشمه و رودخانه مشهور بودند. یکی از مهم ترین این رودخانه ها «علقمی» بود که از فرات در نزدیکی شهر المسیب منشعب می شد و دیگری، نینوا که این

ص: ۵۴

۱- ۵. عبد الجواد الکلیدار، تاریخ کربلا و حائر الحسین، چاپ دوم، نجف: چاپخانه الحیدریه، ۱۳۸۶ ه. ق {۱۹۶۷ م}، صص ۱۲۳ - ۱۱۲.

رودخانه نیز از فرات سرچشمه می گرفت. نینوا در منطقه «سده الهندیه» کنونی و «المسیب» واقع است.^(۱)

دو روز بعد از شهادت امام حسین علیه السلام گروهی از قوم بنی اسد نشانه هایی بر قبر آن حضرت قرار دادند. زوّار گروه گروه به زیارت قبر امام حسین علیه السلام می آمدند و تعدادشان پیوسته افزایش می یافت.^(۲) این امر باعث شد قبر آن حضرت به مرکز اصلی شهر کربلا تبدیل شود. بنابه نوشته منابع تاریخی، عبید الله بن الحرّ الجعفی، مختار بن اَبی عبیده ثقفی، مصعب بن زبیر و سلیمان بن صرد خزاعی از نخستین زائران قبر امام حسین علیه السلام بودند. پس از آن، اندکی بعد از حادثه کربلا در سال ۶۱ هجری، تعداد زیادی به زیارت قبر آن حضرت آمدند.^(۳)

سال بعد یعنی سال ۶۲ هجری (۶۸۰ میلادی) جابر بن عبدالله انصاری، صحابی بزرگوار پیامبر صلی الله علیه وآله، همراه گروهی از مسلمانان مدینه منوره به زیارت قبر امام حسین علیه السلام آمدند. روایت شده هنگامی که وی به قبر امام حسین علیه السلام رسید به یارانش گفت: به قبر دست بکشید.^(۴)

در دوران اموی در کنار قبر امام حسین علیه السلام مسجدی بود که

ص: ۵۵

۱- ۶. ابو فرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الاعمی للمطبوعات، ۱۴۰۸ ه. ق {۱۹۸۷م}، ص ۱۴۶.

۲- ۷. ای. جی. برل، دایره المعارف الإسلامی، ج ۴، ۱۹۷۸، ص ۶۳۷؛ سید محسن الامین، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۶۲۷.

۳- ۸. ابن جریر طبری، تاریخ طبری، تاریخ الرسل و الملوک، ج ۵، ص ۴۷۰؛ دایره المعارف، مصر، ۱۹۶۳؛ عبد الجواد الکلیدار، پیشین، ص ۱۰۲.

۴- ۹. محمد حسن مصطفی آل کلیدار، مدینه الحسین، چاپ اول، بغداد: چاپخانه النجاح، ۱۳۶۷ {۱۹۴۷ م}، ص ۱۹؛ سلمان هادی طعمه، تراث کربلا، ص ۳۳.

مختار بن اَبی عیبه ثقفی در ایام حکومتش بر کوفه در سال ۶۶ هجری (۶۸۴ میلادی) آن را بنا کرد. در نزدیکی آن مسجد درخت سدري بود که مسلمانان هنگام زیارت قبر شریف امام حسین علیه السلام از سایه آن استفاده می کردند. (۱)

براساس منابع تاریخی، در طول دوره اموی کربلا چندان آباد نشد؛ هر چند مردمانی از هاشمی ها و پیروان آنها به علت عشق و علاقه به امام حسین علیه السلام در کنار قبر آن حضرت زندگی می کردند، ترس از شکنجه و آزار بنی امیه اجازه نمی داد در آنجا به ساخت بنا و عمران پردازند. در دوره اموی، افراد مسلح به منظور ممانعت از زیارت آن حضرت پیرامون کربلا مستقر شدند. الغاضریه و نینوا به علت نزدیکی به کربلا به پناهگاه و مکان فرود آمدن زائران تبدیل شده بودند. آنها در آنجا توقف می کردند و با برطرف شدن شک افراد مسلح، مخفیانه به حرم شریف امام حسین علیه السلام پناه می بردند. (۲)

در اوایل حکومت خلفای عباسی مردم دسته دسته راهی کربلا شدند و در آنجا سکونت یافتند. در پی آن، کربلا-رو به پیشرفت و آبادانی نهاد و به منطقه ای مسکونی تبدیل شد.

منابع تاریخی آورده اند که عثمان بن عیسی الکوفی العامری (راوی بزرگ) جزو اولین کسانی بود که در دوران امام علی بن موسی الرضا علیه السلام بعد از سال ۱۸۳ هجری (۷۹۹ م) به همراه فرزندش در کربلائی فعلی ساکن شد. این راوی تألیفاتی دارد که مهم ترین آنها عبارت اند از: کتاب های المیاه، القضا یا

ص: ۵۶

۱- ۱۰. سید حسن صدر، نزهه اهل الحرمین فی عمارت المشهدین، کربلا: چاپخانه اهل بیت، ۱۳۸۴ {۱۹۶۵ م}، ص ۲۱.

۲- ۱۱. عبد الجواد آل کلیدار، پیشین، صص ۹۹، ۱۹۲ و ۱۹۳.

طبری در بیان حوادث سال ۱۹۳ هجری (۸۰۹ م) آورده است که مادر مهدی، خلیفه عباسی، و دختر یزید بن منصور به کسانی که به حرم مطهر امام حسین علیه السلام خدمت می کردند، حقوق می پرداختند. در آغاز حاکمیت هارون الرشید، خلیفه عباسی، نیز پرداخت حقوق از سوی وی ادامه یافت. (۲) امّیا وی در اواخر زندگی، با تغییر سیاست های خویش دستور داد زمینی را که قبر امام حسین علیه السلام در آن قرار دارد شخم بزنند و درخت سدر موجود در آنجا را قطع و مسجد کوچک آنجا را تخریب کنند. (۳) در سال ۱۹۸ هجری (۸۱۳ م) که مأمون، خلیفه عباسی، حاکمیت را به دست گرفت، توجه به کربلا از سر گرفته شد. مأمون با بازسازی حرم مطهر امام حسین علیه السلام محبت خود را به اهل بیت علیهم السلام اظهار کرد. بدین ترتیب، مسلمانان دسته دسته به سمت کربلا می آمدند و در جوار حرم مطهر سکنی میگزیدند. (۴)

در اواخر قرن دوم هجری، مردی از بنی علقمه (که جدّشان علقمه بن زراره بن عدس بود) رودخانه ای در امتداد کربلا حفر کرد آثار این رودخانه در گذشته موجود بود، ولی بعدها از بین رفت که از شرق حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام عبور می کرد و به رودخانه علقمی مشهور است. (۵)

در دوران حکومت متوکل عباسی طی سال های ۲۴۷ - ۲۳۶ هجری (۸۶۱ -

ص: ۵۷

۱- ۱۲. النجاشی، رجال النجاشی، چاپ دوم، قم، ۱۳۹۸ {۱۹۷۸ م}، ص ۲۱۲.

۲- ۱۳. ابن حریر طبری، پیشین، ج ۸، صص ۳۵۵ و ۳۵۶.

۳- ۱۴. عبد الجواد آل کلیدار، پیشین، ص ۱۹۸؛ سید محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۶۲۷.

۴- ۱۵. عبدالرزاق الحسنی، العراق قديماً و حديثاً، چاپ دوم، صیدا: چاپخانه عرفان، ۱۳۷۵ {۱۹۵۶ م}، ص ۱۲۹؛ محمّد باقر مدرس، مدینه الحسین، ص ۲۰۳.

۵- ۱۶. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۲۷.

۸۵۰ م)، قبر امام حسین علیه السلام بار دیگر، با سیاست خصمانه آشکاری مواجه شد. به دستور متوکل حرم مطهر امام علیه السلام را سه بار تخریب و آب را به آنجا سرازیر کردند تا جایی که آب قبر را فراگرفت.

نیروهای مسلح به کار گرفته شدند تا زائران حرم مطهر را زیر نظر قرار دهند. آنها با زائران به حدی با قساوت برخورد می کردند که باعث مهاجرت مسلمانان از کربلا شد. (۱)

در سال ۲۴۷ هجری (۸۶۱ م) متوکل به دست فرزندش منتصر کشته شد. وی پس از رسیدن به خلافت به بازسازی حرم مطهر امام حسین علیه السلام پرداخت. در پی این اقدام، مسلمانان گروه گروه راهی کربلا شدند و ساختمان ها و بازار هایی در اطراف حرم مطهر بنا کردند. بدین ترتیب، در مدت کوتاه حاکمیت منتصر که بیش از شش ماه به طول نینجامید، کربلا جایگاه عمرانی و علمی گذشته خویش را بازیافت. (۲)

در هر صورت، این دوره تأثیر زیادی در توسعه شهر کربلا و جذب زائران داشت. از اولین علویون که در این زمان (۲۴۷ ه. ق) در کنار حرم مطهر امام حسین علیه السلام دفن شدند، ابراهیم المجاب معروف به ابراهیم الضریر الکوفی بن محمد العابد بن الامام موسی الکاظم علیه السلام و فرزندش بودند که قبرشان در گوشه شمال غربی رواق است. این نقطه به روضه الحسینیه (باغ حسینی) معروف است. (۳)

ص: ۵۸

۱- ۱۷. ابن جریر طبری، پیشین، ج ۹، ص ۱۸۵.

۲- ۱۸. المسعودی، مروج الذهب، ج ۴، بیروت: المكتبة الاسلامیه، ص ۱۲۱؛ سید محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۶۲۸.

۳- ۱۹. محمد باقر مدرس، پیشین، ص ۲۴؛ سید حسن صدر، پیشین، صص ۳۶ و ۳۷.

در عهد معتضد خلیفه عباسی در سال ۲۷۹ هجری (۸۹۲ میلادی)، حسن بن زید العلوی ملقب به «الداعی کبیر»، پادشاه طبرستان و دیلم، به زیارت کربلا رفت و کار ساخت حسینیه ای را آغاز کرد که مساجدی نیز آن را دربر گرفته بود، ولی قبل از آنکه موفق به اتمام آن شود فوت کرد و برادرش، محمد بن زید علوی ملقب به «داعی صغیر» که جایگزین برادرش شده بود آن را تکمیل کرد. وی به کربلا و حرم مطهر امام حسین علیه السلام توجه خاصی داشت. (۱)

در زمان مستکفی از خلفای عباسی در سال ۳۳۴ هجری (۹۴۶ م) یهودیان وارد بغداد شدند که در آن زمان نیز کربلا مورد توجه قرار گرفت.

سلطان معزالدوله نخستین پادشاه بویهی بود که در سال ۳۶۶ ه. ق (۹۷۷ م) به زیارت قبر امام حسین علیه السلام رفت. (۲)

در سال ۳۶۷ هجری (۹۷۸ م) در زمان خلافت طائع عباسی، سلطان عضد الدوله فنا خسرو بن رکن الدوله حسن بویهی بر بغداد چیره شد و برای نخستین بار به زیارت حرم مطهر امام حسین علیه السلام رفت. پس از آن، کربلا همواره مورد توجه وی بود و هر ساله به زیارت حرم مطهر امام می رفت. (۳)

در سال ۳۶۹ هجری (۹۸۰ م) عمران بن شاهین، (حاکم امارت البطائح که در نزدیکی واسط در جنوب عراق قرار دارد)، به حرم مطهر امام علی علیه السلام در نجف اشرف و حرم مطهر امام حسین علیه السلام در کربلا توجه نشان داد تا جایی که

ص: ۵۹

۱- ۲۰. سید محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۶۲۸.

۲- ۲۱. استیون لونگریک و فرانک ستوکس، شعوب العالم الحدیث عراق، چاپ اول، ص ۶۲؛ ارنست بن لیتمند، لندن، ۱۹۵۸ م؛ سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۷۷.

۳- ۲۲. سید محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۶۲۸؛ سید حسن صدر، پیشین، ص ۳۲؛ عبد الجواد الکلیدار، پیشین، ص ۱۷۱.

در سمت غربی حرم مطهر امام حسین علیه السلام رواقی بنا کرد که به رواق ابن شاهین معروف شد و امروزه آن را رواق سید ابراهیم مجاب می نامند و مسجدی نیز در جوار آن ساخته شده است. (۱)

در دوره طائع عباسی، ضبه بن محمد الاسدی، امیر عین التمر که رهبری دزدان و راهزنان را برعهده داشت، به کربلا و محل شهادت امام حسین علیه السلام حمله کرد. وی عین التمر را مرکز فعالیت و انجام کارهای دزدی و غارت خویش قرار داده بود و از آنجا به شهرها و قافله ها حمله می کرد. آنچه به وی در انجام این امور یاری می کرد، عدم برقراری امنیت و آرامش در شهرها بود.

عضد الدوله بویه یکی گروهان سرباز را برای غلبه بر ضبه بن محمد الاسدی اعزام کرد، ولی وی پس از رسیدن گروهان به آنجا فرار کرد. (۲) عضد الدوله که به کربلا توجه خاصی داشت، به این کار قناعت نکرد. مهم ترین سفر او به این شهر در سال ۳۶۹ هجری انجام گرفت. وی در این سفر دستور داد حرم مطهر امام حسین علیه السلام و بناهای پیرامون آن را بازسازی کنند. کار بازسازی حرم در سال ۳۷۱ هجری (۹۸۲ م) به پایان رسید. عضد الدوله هم چنین قبل از فوت خود در سال ۳۷۲ هجری، دستور داد تا برای نخستین بار حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام را بسازند. در دوران وی، کربلا به طور گسترده ای شکوفا شد و بناهای جدیدی میان دو حرم و اطراف آن ساخته شدند که توسعه این

ص: ۶۰

۱- ۲۳. علامه مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۲، چاپ دوم، بیروت؛ مؤسسه وفا، ۱۴۰۳، {۱۹۸۳ م}، ص ۳۲۰.
۲- ۲۴. ابن الاثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۸، بیروت: دار صادر و دار بیروت، ۱۳۸۶ {۱۹۶۶ م}، ص م ۷۱۰؛ ای. جی. برل، پیشین، ج ۴، ص ۶۳۷.

در دوره قادر بالله «از خلفای عباسی» در سال ۴۰۷ هجری (۱۰۱۷ م)، به علت سقوط شمع ها حرم مطهر امام حسین علیه السلام در آتش سوخت که این امر تشویش و نگرانی را در این شهر دامن زد؛ تا اینکه حسن بن فصل بن سهلان معروف به اَبی محمّد رامهرمزی، وزیر پادشاه بویهی، در سال ۴۱۴ هجری (۱۰۲۳ م) آرامش را به کربلا بازگرداند و این شهر را مورد توجه قرار داد.

در سال ۴۳۱ هجری (۱۰۴۰ م) سلطان ابوطاهر جلال الدوله بن بهاء الدوله بن عضد الدوله بویهی به همراه تعداد زیادی از یاران و پیروان ترک خود به زیارت شهر کربلا و حرم مطهر امام حسین علیه السلام رفت و مدّتی در این شهر توقف کرد. طی این مدّت، نعماتی را به اهالی این شهر بخشید که این اقدام در تحوّل شهر تأثیر داشت. (۲)

بعد از ضعیف شدن بویهی ها، سلاجقه بر عراق چیره شدند. آنها نه تنها موضعی خصمانه در قبال کربلا اتخاذ نکردند، بلکه به آن شهر احترام هم می گذاشتند. اولین فرد از سلاجقه که به زیارت حرم مطهر امام حسین علیه السلام رفت، سلطان سلجوقی ابوالفتح جلال الدوله ملک شاه به همراه وزیر خود نظام الملک و تعداد زیادی از یارانش در سال ۴۷۹ هجری (۱۰۸۷ م) بود. (۳)

در سال ۴۸۹ هجری (۱۰۹۶ م) قبیله خفاجه پس از حمله به حله - که

ص: ۶۱

-
- ۱- ۲۵. ای. جی. برل، پیشین، ج ۴، ص ۶۳۷؛ سید محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۶۲۸ و سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۶۲.
  - ۲- ۲۶. ابن الاثیر، پیشین، ج ۹، ص ۲۹۵؛ ای. جی. برل، پیشین، ج ۴، ص ۶۳۷؛ سید عبدالحسین الکلیدار، تاریخ کربلا المعلى، ص ۱۴، نجف: چاپخانه العلویه، ۱۳۴۹، { ۱۹۳۰ م }.
  - ۳- ۲۷. ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، ج ۱۵، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ { ۱۹۹۲ م }، ص ۲۴۷.

فرمانروای آن «صدقه بن مزید» ملقب به «سیف الدوله» بود نتوانست در برابر آنها مقاومت کند - به کربلا حمله کردند و به کشتار مردم، تجاوز به زنان، غارت اموال و تجاوز به اماکن مقدّس پرداختند. ولی «صدقه» لشکری را به سوی آنها روانه کرد. این لشکر، قبیله خفاجه را محاصره کردند و تعداد زیادی از آنها را در محل شهادت امام حسین علیه السلام، حتی در نزدیکی ضریح به قتل رساندند.^(۱)

در سال ۵۱۳ هجری (۱۱۲۰ م) امیر «دبیس بن صدقه بن مزید ابو الاغز الاسدی» که فردی شاعر بود و پس از پدرش، «صدقه بن مزید»، به فرمانروایی حله منصوب شده بود، به زیارت کربلا رفت. او در سیاست های خود با «مُستَرشد»، خلیفه عباسی، وفاق نداشت.^(۲)

در سال ۵۲۶ هجری (۱۱۳۲ م) مسترشد به گنج ها و اموال موجود در حرم مطهر امام حسین علیه السلام دست اندازی کرد، تا [حقوق] لشکریان را با آن پردازد اما دیگر به حرم تعرّضی نکرد.^(۳) در سال ۵۵۳ هجری (۱۱۵۸ م) مقتضی بالله، از خلفای عباسی، در مسیر سفر به شهر الانبار به زیارت کربلا و حرم مطهر امام حسین علیه السلام رفت.^(۴)

شهر کربلا به ویژه ساختمان های حرهای مقدّس آن در روزگار خلافت احمد ناصر لدین الله (از خلفای عباسی) از سال ۵۷۵ تا ۶۲۲ هجری (۱۱۸۰ تا ۱۲۲۵ م) به شکوفایی رسید، زیرا وی برخلاف پدران و گذشتگان خویش، از

ص: ۶۲

۱- ۲۸. همان، ج ۱۶، ص ۲۵۹؛ ای. جی. برل، پیشین، ج ۴، ص ۶۳۷.

۲- ۲۹. ابن الاثیر، پیشین، ج ۱۰، ص ۲۶۰.

۳- ۳۰. ابن الجوزی، پیشین، جلد های ۱۷ و ۱۸، ص ۱۷۴.

۴- ۳۱. علامه مجلسی، پیشین، ج ۴۵، ص ۴۰۱.

بعد از آن دوباره کربلا- با کم توجهی مواجه شد. هنگامی که مغول ها در سال ۶۵۶ هجری (۱۲۵۸ م) به رهبری «هلا-کو» بر عراق چیره شدند، کربلا هم چنان در تاریکی، فقر و ضعف به سر می برد. با سقوط بغداد، شهرهایی هم چون بصره، نجف، کوفه، حله، واسط، موصل، کربلا و ... تسلیم مغول ها شدند. در سال ۶۹۶ هجری (۱۲۹۷ م) محمود غازان خان، از سلاطین مغول، پس از عبور از شهرهای حله و نجف برای زیارت امام حسین علیه السلام راهی کربلا شد و دستور داد تا به علوی ها و ساکنان این شهر اموال فراوانی اعطا کنند.

دو سال بعد، در سال ۶۹۸ هجری غازان خان بار دیگر به زیارت کربلا و نجف رفت و دستور داد قناتی را از رودخانه فرات تا دشت های کربلا- حفر کنند. برای آنکه این رودخانه از دو رودخانه دیگری که غازان خان در حله دستور به حفر آنها داده بود، تشخیص داده شود، «غازانی الاعلی» نامیده شد.^(۲) در سال ۷۰۳ هجری (۱۳۰۴ م) «محمد خدابنده» جانشین «غازان خان» شد و در توجه به مراقد مقدس و حمایت از علویان، راه وی را ادامه داد.^(۳)

ابن بطوطه در سفر خویش به کربلا در سال ۷۲۷ هجری (۱۳۲۷ م) درباره این شهر می گوید: «کربلا شهر کوچکی است که درختان نخل آن را احاطه کرده است، رود فرات آن را آبیاری می کند و در درون آن یک باغ مقدس قرار دارد که در آن باغ یک مدرسه بزرگ واقع است. در مقابل در باغ موانع و نگهبانانی حضور دارند و هیچ کس بدون اجازه آنها وارد باغ نمی شود. آنها

ص: ۶۳

۱- ۳۲. ابن الجوزی، پیشین، جلد های ۱۷ و ۱۸، ص ۱۲۵.

۲- ۳۳. عبد الجواد الکلیدار، پیشین، ص ۱۸۳.

۳- ۳۴. عباس العزاوی، تاریخ العراق بین احتلالین، ص ۳۷۶.

از آستان مقدّس که نقره ای است نگهبانی می کنند. بالای ضریح مقدّس قندیل های طلایی و نقره ای قرار دارند و بر درها نیز پرده هایی از حریر نصب شده است. ساکنان این شهر از دو طایفه اند: فرزندان زحیک و فرزندان فائز که همیشه میان آنها جنگ و درگیری است و به همین علّت، این شهر تخریب شده است»^(۱).

تقریباً در همین سال «حمدالله مستوفی»، مورّخ و تاریخدان مشهور، نیز با دیدار از کربلا، این شهر را این گونه توصیف کرد: «در هشت فرسخی غرب کوفه در صحرای کربلا، محل شهادت امام علیه السلام واقع است که به مشهد الحائری معروف است»^(۲).

در زمان ایلخانیان اوضاع سیاسی عراق آشفته بود و درگیری های زیادی به وقوع پیوست. این وضعیت راه را برای «شیخ حسن جلائی» مؤسس دولت «جلایری» که پایتختش در «تبریز» بود، هموار کرد تا در سال ۷۳۸ هجری (۱۳۳۷ م) بر بغداد چیره شود و به سلطه ایلخانیان پایان دهد. با وجود کوتاه بودن دوره حاکمیت جلایری، برقراری آرامش نسبی کمک کرد تا انقلابی عمرانی، علمی و صنعتی در عراق به ویژه در شهرهای دینی از جمله در کربلا به وقوع بپیوندد.

در سال ۷۶۷ هجری (۱۳۶۶ م) «سلطان اویس جلایری» که بعد از پدرش «شیخ حسن جلایری» حاکم خراسان و عراق شده بود، به منظور خاموش کردن فتنه «امیر مرجان» که خودش وی را والی عراق کرده بود وارد بغداد شد.

ص: ۶۴

۱- ۳۵. محمّد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، ص ۲۴.

۲- ۳۶. رحله ابن بطوطه، شرح طلال حرب، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۷ ه. ق {۱۹۸۷ م}، ص ۲۳۳.

«مرجان» خواهان استقلال در عراق بود، به همین دلیل، «سلطان اویس» لشکری را برای مطیع کردن وی آماده کرد. هنگامی که «اویس» به بغداد نزدیک شد، «مرجان» به سمت کربلا فرار کرد و به حرم مطهر امام حسین علیه السلام پناه برد. «اویس» پس از آگاهی از این مسئله، به صداقت مرجان در دوستی با اهل بیت علیه السلام یقین پیدا کرد، از این رو، او را فراخواند و به او اکرام کرد و پس از بخشش، وی را مجدداً به عنوان والی عراق منصوب کرد. هنگامی که مرجان به حرم پاک حسینی پناه برده بود، نذر کرد که اگر از این رنج و مصیبت رهایی یابد، گلدسته های خاصی در باغ حسینی بنا کند. وی همین کار را انجام داد و در اطراف آن مسجدی نیز بنا کرد. سپس مقداری از املاک خود را در کربلا، بغداد، عین التمر و الرحالیه وقف کرد تا درآمدهای آنها خرج مسجد و گلدسته هایی شود که به گلدسته های العبد معروف شدند.

هنگامی که سلطان اویس از اقدامات مرجان، والی خود در بغداد، و تکریم حرم مطهر امام حسین علیه السلام و وقف اموال و املاک وی باخبر شد، تحت تأثیر قرار گرفت و به بازسازی عمارت حرم شریف اقدام کرد. بعد از او پسرانش، سلطان حسین و سلطان احمد بهادر خان، در سال ۷۸۶ هجری (۱۳۸۴ م) آن را تکمیل کردند. ساختار این بنا هنوز هم موجود است. هم چنین در این زمان در باغ حسینی ایوان طلایی ساخته شد.^(۱)

قبل از آنکه تیمور لنگ در سال ۷۹۵ هجری (۱۳۹۳ م) بر بغداد چیره شود، سلطان احمد بهادر خان به همراه حدود دوهزار رزمنده بغداد را به سمت کربلا ترک کرد. تیمور لنگ نیز لشکریان خویش را در پی سلطان احمد گسیل

ص: ۶۵

داشت و در بیابان های کربلا جنگ سختی میان طرفین در گرفت. سرانجام سلطان احمد به شام و از آنجا به مصر گریخت. (۱).
در سال ۸۵۷ هجری (۱۴۵۴ م) علی بن محمد بن فلاح ملقب به «الشعشی» که حاکم بصره، اهواز و مناطق اطراف آن بود اقدام به غارت اماکن مقدّس کربلا و نجف کرد و برخی از ساکنان این دو شهر را کشت و برخی را اسیر کرد. (۲).

اوزون حسن در سال ۸۷۳ هجری (۱۴۶۸ م) دولت آق قویونلوها را تأسیس کرد. آنها به مدّت چهل سال بر ایران و عراق حکومت کردند. در این مدّت، هشت سلطان به قدرت رسیدند، اما این دولت نتوانست خدمات مهمی به عتبات مقدّس در کربلا و غیر از آن ارائه دهد. علّت این امر مشغول شدن آنها به جنگ ها و درگیری های شدیدی بود که میان آنها، عثمانی ها و صفوی ها در گرفت. به هر ترتیب، آنها امتیّت و سلامت عتبات مقدّس را حفظ کردند و در دوران حاکمیت خود که به وسیله شاه اسماعیل صفوی پدر سال ۹۱۴ هجری (۱۵۰۸ م) پایان داده شد مانع هرگونه تجاوز به این اماکن مقدّس شدند. (۳).

تاریخ کربلا طی دوران حاکمیت صفویه و عثمانی بر عراق

در سال ۹۰۶ هجری (۱۵۰۱ م)، «شاه اسماعیل صفوی» پس از تأسیس

ص: ۶۶

-
- ۱- ۳۸. عبد الجواد الکلیدار، پیشین، صص ۱۸۸ و ۱۸۹؛ جعفر الخلیلی، موسوعه العتبات المقدّسه، بخش کربلا، ص ۲۶۶.
  - ۲- ۳۹. عباس العزاوی، پیشین، ج ۲، چاپ اوّل، بغداد: چاپخانه التقیض الأهلّیه، ۱۳۵۴ {۱۹۳۶} صص ۲۰۴ و ۲۰۵؛ طارق جواد الجنابی، حضاره العراق، ج ۱۰، بغداد: دارالحرّیه للطباعه، ص ۲۴۸.
  - ۳- ۴۰. عباس العزاوی، پیشین، ج ۳، ص ۱۴۴.

دولت صفویه در ایران، لشکر عظیمی به سرپرستی لاله حسین برای غلبه بر بغداد اعزام کرد. وی در سال ۹۱۴ هجری (۱۵۰۸ م) بر دولت آق قویونلوها غلبه کرد. بدین ترتیب، عراق زیر نظر دولت صفویه قرار گرفت و مرحله تاریخی جدیدی آغاز شد. شاه اسماعیل صفوی در همان سال وارد بغداد شد و در روز دوم ورود به بغداد به زیارت کربلا و مراقد مقدّس آن رفت و این اماکن مورد توجه و حمایت وی قرار گرفت. وی به مجاوران باغ حسینیه مال و هدایایی بخشید. سال هایی که شاه اسماعیل صفوی در عراق حکومت می کرد، دوران شکوفایی و آرامش به ویژه برای شهرهای مقدّس بود. (۱)

در سال ۹۳۰ هجری (۱۵۲۴ م) شاه اسماعیل صفوی فوت کرد و پسرش طهماسب اوّل جانشین وی شد. عراق در آن زمان تسلیم عثمانی ها شد. در سال ۹۳۶ هجری (۱۵۳۰ م)، طهماسب با اعزام لشکری برای محاصره بغداد، قلعه ای را که «ذوالفقار» حاکم بغداد در آن قرار داشت، محاصره کرد. طهماسب توانست قلعه را فتح کند و حاکم بغداد را بکشد. وی پس از غلبه بر عراق و بغداد، به زیارت حرّمهای مقدّس در کربلا رفت. (۲)

به زودی کشمکش میان صفویان و عثمانی ها بر سر سیطره بر عراق شروع شد. سلطان سلیم عثمانی در سال ۹۱۸ هجری (۱۵۱۲ م) به قدرت رسید و در سال ۹۴۱ هجری (۱۵۳۵ م) عراق به تصرف پسرش، سلطان سلیم قانونی، درآمد. وی تا آنجا که توانست به عتبات مقدّسه توجه کرد و دل ساکنان آنها را به دست آورد. هم چنین تصمیم گرفت اقدامات بیشتری نسبت به شاه

ص: ۶۷

۱- ۴۱. طارق جواد الجنابی، پیشین، ج ۱۰، ص ۲۴۸؛ صالح محمّد العابد، حضاره العراق ج ۱۰، صص ۱۴ و ۱۵؛ استیون لونگریک، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ص ۱۶.

۲- ۴۲. عبد الرزاق الحسنی، پیشین، ص ۱۳۰.

اسماعیل در شهرهای مقدّس، به خصوص کربلا انجام داد. او با احداث سدّی که هم چنان به «روف السلیمانیه» مشهور است، کربلا را از غرق شدن نجات دهد. وی در سال ۹۴۱ هجری (۱۵۳۵ م) دستور داد تا نهری برای آبیاری اراضی شهر کربلا احداث کنند که «نهر سلیمانی» نامیده شد و اکنون به «نهر حسینیّه» معروف است و هم چنان شهر کربلا را آبیاری می کند. (۱) این رودخانه در ورودی شهر به دو شاخه تقسیم می شود که شاخه اوّل در مسیر شمال غربی شهر جاری است و «الرشیدیّه» نامیده می شود و شاخه دوم در مسیر جنوب شهر کربلا جریان دارد و به «هندیه» معروف است.

در سال ۹۸۰ هجری (۱۵۷۳ م) شاه طهماسب اوّل توانست بار دیگر بر بغداد چیره شود. پس از آن، معاهده صلحی را با دولت عثمانی امضا کرد و برای بار دوم به زیارت کربلا و حرّمهای مقدّس آن رفت. وی در این سفر دستور داد تا به شهر کربلا به ویژه حرم شریف امام حسین علیه السلام توجّه شود. (۲)

در سال ۹۸۴ هجری (۱۵۷۶ م) «شاه طهماسب» فوت کرد و در همان سال پسرش، اسماعیل صفوی، با کشتن برادرش حیدر میرزا به قدرت رسید. وی دستور داد که شهر کربلا و حرم مطهر امام حسین علیه السلام مورد اهتمام قرار گیرد. (۳)

بعد از آن عثمانی ها بر عراق چیره شدند. طبق گفته برخی منابع تاریخی، علی پاشا الوند زاده، والی عثمانی شهر بغداد، در سال ۹۸۴ هجری (۱۵۷۶ م) به

ص: ۶۸

۱- ۴۳. صالح محمّد العابد، حضاره العراق، ج ۱۰، بغداد: دارالحزیه للطباعه، ۱۹۸۵ م، ص ۱۶؛ محمّد باقر مدرّس، پیشین، ص ۳۰۴.

۲- ۴۴. ای. جی. برل، پیشین، ج ۴؛ استیون لونگریک، اربعه قرون من تاریخ العراق الحدیث، دانشگاه آکسفورد، ۱۹۲۵، ص ۲۵.

۳- ۴۵. محمّد باقر مدرّس، پیشین، ص ۳۰۵.

در ۲۵ سپتامبر سال ۱۶۰۴ م یک جهانگرد پرتغالی به نام بیدرو تکسیرا وارد کربلا شد. پس از این سفر بی سابقه، کربلا در قرن ۱۷ میلادی شاهد تغییرات عمده ای به خصوص در زمینه های اقتصادی، اجتماعی و عمرانی شد. تکسیرا ساکنان این شهر را عرب، ایرانی و اندکی نیز ترک توصیف می کند. او می گوید: «بعضی از آنها از بازماندگان کسانی هستند که برای زیارت حرم مطهر امام حسین علیه السلام آمده و در این شهر سکونت پیدا کرده اند. برخی دیگر نیز در پی جنگهایی که میان صفویان و عثمانی ها در گرفت، به علت وجود امتیّت و آرامش در این شهر مقدّس به آن پناه بردند. بازارهای این شهر مستحکم ساخته شده اند و مملو از خوار و بار و کالاهای تجاری هستند». وی درباره باغ حسینه می گوید: «مسلمانان از تمامی نقاط برای زیارت آن می آیند». «تکسیرا» از هرج و مرجی که در زمان حاکمیت «ناصر المهنّا» در کربلا به وجود آمد، نیز سخن می گوید. (۲) شایان ذکر است که این امیر شیخ قبیلۀ آل مهنّا و از عشایر جشمع العربیه است. وی در سال ۱۰۱۳ هجری (۱۶۰۴ م) به جنگ در کربلا پرداخت و رهبری آن را برعهده گرفت. در سال ۱۰۳۲ هجری (۱۶۲۳ م) در پی سیطره شاه عباس صفوی بر عراق، حکومت وی به پایان رسید. (۳) شاه عباس پس از سلطه بر بغداد در سال ۱۰۳۲ هجری به

ص: ۶۹

۱- ۴۶. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۴۴.

۲- ۴۷. مرتضیٰ نظمی زاده، گلشن خلفا، ترجمه موسی کاظم نوری، نجف: چاپخانه الآداب، ۱۹۷۱ م، ص ۲۰۸.

۳- ۴۸. The Travels of Pedro Telxeeira Second Serie, No.Ix-P.xxii, PP.۱۵,۲۵,۳۵. ۴۸

زیارت کربلا، حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حرم مطهر امام علی علیه السلام رفت. (۱)

بعد از وفات شاه عباس در سال ۱۰۳۸ هجری (۱۶۲۹ م)، شاه صفی الدین اول، نوه شاه طهماسب جانشین وی شد. در همان سال مراد چهارم، پادشاه عثمانی توانست پس از محاصره بغداد بر این شهر و عراق چیره شود. وی پادشاهی خونریز بود و طی یک قتل عام، سی هزار شیعه را کشت. (۲) به همین علت، در سال ۱۰۴۲ هجری (۱۶۳۳ م) شاه صفی الدین اول تصمیم گرفت عراق را از عثمانی ها پس بگیرد. وی در این سال به زیارت کربلا رفت و اموال زیادی را وقف آن کرد. ولی عثمانی ها مجدداً به عراق بازگشتند و بر آن چیره شدند و طی جنگی در سال ۱۰۴۸ هجری (۱۶۳۸ م) دوهزار سرباز ایرانی را که قزل باش نامیده می شدند، کشتند. (۳) هنگامی که این خبر به شاه صفی الدین رسید، به شدت خشمگین شد و با اعزام لشکر، بغداد را محاصره کرد و دوباره بر عراق مسلط شد. وی به زیارت کربلا و حرهای مقدس آن رفت و بخشش های زیادی به فقرای شهر عطا کرد. (۴)

عثمانی ها یک بار دیگر به عراق بازگشتند و قبالان مصطفی پاشا به عنوان والی بغداد منصوب شد. وی در آغاز سال ۱۰۸۸ هجری (۱۶۷۷ م) به زیارت کربلا رفت و به خادمان حرم مطهر امام حسین علیه السلام اموالی را هدیه کرد. (۵)

ص: ۷۰

۱- ۴۹. سلمان هادی طعمه، پیشین، صص ۳۶۵ و ۳۶۶.

۲- ۵۰. ای. جی. برل، پیشین، ج ۴، ص ۶۳۷؛ محمد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، صص ۳۷ و ۳۸.

۳- ۵۱. اسیتون لونگریک، پیشین، ص ۷۴؛ محمد باقر مدرس، پیشین، ص ۳۱۷.

۴- ۵۲. مرتضی نظمی زاده، پیشین، ص ۲۳۳.

۵- ۵۳. عبدالحسین الکلیدار آل طعمه، بغیه النبلا فی تاریخ کربلا، بغداد: چاپخانه ارشاد، ص ۷۳ محمد باقر مدرس، پیشین،

ص ۳۱۸.

وزیر حسن پاشا، والی عثمانی ها، در بغداد دست به اصلاحاتی زد که می توان گفت آن اصلاحات، عراق را وارد مرحله جدیدی کرد. وی در سال ۱۱۱۶ هجری (۱۷۰۴ م) به زیارت حرم مطهر امام حسین علیه السلام رفت و به خادمان حرم و فقرا کمک هایی کرد، سپس در سال ۱۱۲۷ هجری (۱۷۱۵ م) بار دیگر کربلا را زیارت کرد و دستور داد ضریح حسینی را تعمیر کنند. وی در کربلا خان پاشا را بنا کرد که در مقابل «باب الرجا» یکی از درهای باغ حسینی قرار دارد. (۱)

در سال ۱۱۳۸ هجری (۱۷۲۶ م) نادر شاه افشار توانست بر دولت صفویه غلبه کند و در ایران به قدرت برسد. وی بعد از محاصره بغداد نفوذش را در عراق گسترش داد و بر این کشور نیز مسلط شد. سپس به زیارت مراقد امام حسین علیه السلام در کربلا و حضرت علی علیه السلام در نجف رفت. همسر وی نیز در سال ۱۱۵۳ هجری (۱۷۴۰ م) اموال زیادی را به منظور تعمیر حرم مطهر امام حسین علیه السلام انفاق کرد. (۲)

در سال ۱۱۵۶ هجری (۱۷۴۳ م) نادرشاه افشار بار دیگر به همراه وزرا و لشکریانش به زیارت کربلا رفت. حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حریمهای دیگر مورد توجه وی قرار گرفت که این امر در بهبود وضعیت شهر نقش عمده ای داشت. (۳)

کارستن نیپور، جهانگرد آلمانی، در ۲۷ دسامبر ۱۷۶۵ میلادی به کربلا

ص: ۷۱

۱- ۵۴. مرتضیٰ نظمی زاده، پیشین، ص ۲۸۲؛ عباس العزاوی، پیشین، ج ۵، شرکه التجاره و الطباعه المحدوده، بغداد، ۱۳۷۲ {۱۹۵۳ م}، ص ۱۱۳.

۲- ۵۵. عباس العزاوی، پیشین، ج ۵، صص ۱۶۴ و ۱۹۳؛ مرتضیٰ نظمی زاده، پیشین، ص ۳۱۸.

۳- ۵۶. محمد باقر مدرس، پیشین، صص ۳۸، ۳۲۵ و ۳۲۶.

رسید. وی توصیف های سودمندی از کربلا به ما ارائه می کند. به گفته وی، [درخت] نخل در کربلا زیاد بوده و ساکنان آن از ساکنان نجف بیشتر بوده اند. وی از دیواری که کربلا را احاطه کرده سخن می گوید و اینکه این دیوار پنج در داشته است که در زمان سفر وی، تخریب شده بودند. نیپور با شگفتی از باغ حسینی صحبت می کند که از یک درگاه و صحن تشکیل شده و صحن را درگاه احاطه کرده است که نورهایی از آن تشعشع می کند و به علت کثرت پنجره های آن، همیشه نورانی و روشن است.

وی هم چنین خاطرنشان می کند که برای تقدیر از مردانگی هایی که حضرت عباس علیه السلام در روز عاشورای سال ۶۱ هجری (۶۸۰ م) از خود نشان داد، مسجد بزرگی برای وی ساخته شده است.^(۱)

در سال ۱۲۱۶ هجری (۱۸۰۱ م) خیر نزدیک شدن وهابیه به سرپرستی سعود بن عبد العزیز بن محمد بن سعود به همراه حدود ششصد شتر سوار و چهارصد اسب سوار منتشر شد؛ این در حالی بود که اکثر ساکنان کربلا به منظور زیارت در نجف به سر می بردند. کسانی که در شهر کربلا باقی مانده بودند، به سرعت برای بستن درهای شهر اقدام کردند. ولی وهابیه فرود آمدند و خیمه های خود را برافراشتند و نیروهای خود را به سه گروه تقسیم کردند. هر کدام از این نیروها از درهای نزدیک خود حمله کردند و توانستند وارد شهر شوند. ساکنان شهر وحشت زده پا به فرار گذاشتند. وهابیه به سمت ضریح های مقدس حرکت و شروع به تخریب آنها کردند و میله های

ص: ۷۲

۱- ۵۷. جعفر محبوبه، ماضی النجف و حاضرها، چاپ دوم، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۶ {۱۹۸۶ م}، ص ۲۲۳؛ سید عبدالحسین الکلیدار آل طعمه، پیشین، ص ۷۳.

آهنی، بافته‌ها و آینه‌ها را از جا کردند و اشیای نفیس و گران‌بهایی را که جزو هدایای امیران، پادشاهان و سلاطین بود، غارت کردند. آنها هم چنین تزیین‌های دیوارها را دزدیدند، طلاهای سقف را کردند و حدود پنجاه نفر را در نزدیکی ضریح و پانصد نفر را در صحن حرم مطهر کشتند.

جنگجویان وهابی، شهر کربلا را نیز غارت کردند، در آن به فساد و تخریب روی آوردند، همه را دم تیغ گذراندند، بازارها و خانه‌ها را سرقت کردند و به هیچ کس اعم از پیر، جوان و زن رحم نکردند، به طوری که هیچ کس از وحشیگری آنها در امان نماند. برخی تعداد این کشته‌ها را هزار نفر و برخی دیگر پنج هزار نفر تخمین زده‌اند.^(۱)

در اوایل قرن هفدهم میلادی، یمن الدوله علی خان، ششمین پادشاه سرزمین اُوده در هند که طی سال‌های ۱۲۱۳ تا ۱۲۲۹ هجری (۱۸۱۴ - ۱۷۹۸ م) حکومت کردند، از کربلا دیدار کرد. وی با مشاهده وضعیت شهر، احساس ترحم کرد و در آن بازارهای مناسب و خانه‌های باشکوهی بنا کرد و برخی از کسانی را که دچار مصیبت شده بودند در آنها سکونت داد. هم چنین حصاری مستحکم دور شهر بنا کرد و در اطراف آن برج‌ها و دژهای استواری ساخت و بدین ترتیب، تا حدودی پیشرفت و توسعه به این شهر بازگشت.^(۲)

ص: ۷۳

۱- ۵۸. Niebuhr Carsten Voyage en Arabie et en d'autres Pays Circonvoisins) Amsterdam, ۱۷۷۱

۹۷۷۱) - جعفر الخلیلی، پیشین، بخش کربلا، صص ۲۹۰ - ۲۸۶.

۲- ۵۹. ای. جی. برل، پیشین، ج ۴، ص ۶۳۸؛ استیون لونگریک، پیشین، ص ۲۱۷؛ گیفن یونک، العراق بلاد ما بین النهرین، کولینز، لندن، ۱۹۸۰ م، ص ۱۲۳.

در سال ۱۲۱۷ هجری (۱۸۰۲ م) ابوطالب خان، جهانگرد هندی، از کربلا دیدن کرد و به دیدار عمه خود که در جوار حرم مطهر امام حسین علیه السلام ساکن بود، رفت. وی نیز تمام جزئیات حوادث جنگ صلیبی را توصیف کرده است. ابوطالب خان در سفرنامه خویش اتفاقاتی را که در دو باغ رخ داده، آورده است. وی در وصف صحن شریف حسینی گفته است: «در وسط صحن حرم ابراهیم قرار دارد». این سخن نشان می دهد که در آن زمان حرم ابراهیم هم چنان جزء رواق حسینی بوده است. (۱)

دولت عثمانی در حال فروپاشی بود و تمامی والیان آن از حکومت استعفا کرده بودند. در این زمان، داود پاشا، والی عراق، از مردم برای بیعت دعوت کرد که مردم تمام شهرهای عراق به جز حله و کربلا از وی اطاعت کردند. وی لشکری عظیم به این دو شهر اعزام کرد. لشکر ابتدا وارد حله شد، سپس در سال ۱۲۴۱ هجری (۱۸۲۶ م) به سمت کربلا حرکت کرد، ولی به علت داشتن حصار محکم نتوانستند وارد شهر شوند. تلاش آنها بی نتیجه ماند. حتی از سال ۱۲۴۱ هجری تا ۱۲۴۵ هجری (۱۸۲۶ م) شهر را محاصره کردند، اما شهر هم چنان استقامت می کرد. آنها آب و غذای شهر کربلا را قطع کردند. بدین ترتیب، ساکنان شهر ناچار شدند توافق نامه صلحی با داود پاشا امضا کنند. با این کار شهر و حریمهای مقدس آن از تخریب و نابودی در امان ماندند. این حادثه در تاریخ به «المناخور» مشهور است. (۲)

ص: ۷۴

-
- ۱- ۶۰. سید عبدالحسین الکلیدار آل طعمه، پیشین، ص ۴۰؛ عبد الجواد الکلیدار، پیشین، ص ۲۳۸؛ محمد صادق الکرباسی، دایره المعارف الحسينیه، تاریخ المراقده، جزء دوم، زیر چاپ.
  - ۲- ۶۱. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۳۷۱؛ سید عبدالحسین الکلیدار آل طعمه، پیشین، ص ۱۷۹.

هنگامی که در سال ۱۲۵۸ هجری (۱۸۴۲ م) نجیب پاشا، والی عثمانی، در بغداد به حاکمیت رسید، کربلا تحت سلطه عثمانی ها قرار نداشت. بنابراین، وی در آغاز سال ۱۸۴۲ برای گسترش سیطره عثمانی ها بر کربلا لشکری را آماده کرد. نیروهای نجیب پاشا پس از محاصره ۲۵ روزه شهر توانستند با استفاده از توپ به دیوار شهر حمله و شکاف های عظیمی در آن ایجاد کنند. در این زمان، درگیری هایی میان لشکریان، اهالی کربلا و برخی از عشایر پیرامون این شهر در گرفت. در نهایت، لشکریان عثمانی با پیروزی وارد شهر شدند. آنها هزاران تن از افرادی را که در مجاورت حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام بودند کشتند. برخی از روایت ها تعداد کشته ها را چهارهزار تن بیان کرده اند. (۱)

در سال ۱۲۷۰ هجری (۱۸۵۳ م) لوفتوس، باستان شناس انگلیسی، از کربلا دیدار کرد. وی با اظهار شگفتی از ورودی کربلا می گوید: «ورودی این شهر به علت وجود انبوهی از درختان خرما و بستان های پیرامون آن، از ورودی شهر نجف زیباتر است». وی می افزاید: «وجود بناهای ساخته شده در خارج از دیوار، حاکی از امتیث این منطقه از خطرات قبایل بدوی است». لوفتوس به وجود کوره هایی برای ساخت آجر در اطراف کربلا اشاره می کند و می افزاید: «آنها در شکل و حجم شبیه آجر بابل هستند».

لوفتوس درباره باغ حسینیه می گوید: «به بارگاه حضرت علی علیه السلام شباهت زیادی دارد، فقط گنبد امام حسین علیه السلام در کربلا طلایی است».

وی می افزاید: «گنبد حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام سنگ فرش

ص: ۷۵

و شیشه کاری شده و رنگ آن آبی تند است. بازارهای کربلا مملو از کالا است. بعد از حادثه نجیب پاشا بسیاری از خانه ها تخریب شدند که هنوز ترمیم یا از نو ساخته نشده اند»^(۱).

در سال ۱۲۸۱ هجری (۱۸۶۴ م) جان اشر، عضو انجمن جغرافیای پادشاهی در لندن، از کربلا دیدار کرد و با دیدن ورودی کربلا که در دو طرف آن بستان های زیبایی در امتداد رودخانه حسینه قرار دارد، اظهار شگفتی کرد.

جان اشر در توصیف کربلا می گوید: «این شهر دارای تحرکات و فعالیت منحصر به فردی است و بازارهای آن مملو از زوّار است و برخلاف شهرهای دیگر، دچار رکود و انحطاط نیست. جان اشر به وجود تعدادی از مسلمانان هندی در کربلا اشاره می کند و نیز زائرانی که از ایران و افغانستان به این شهر سفر کرده بودند. وی هم چنین به توصیف گنبد حرم مطهر امام حسین، گلدسته های طلایی و دیوارهای تزیین شده آن می پردازد. او درباره حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام می گوید: «این حرم شباهت زیادی به حرم مطهر امام حسین علیه السلام دارد.»^(۲)

در سال ۱۲۸۵ هجری (۱۸۶۸ م) مدحت پاشا، والی عثمانی بغداد، به زیارت کربلا رفت و پنج روز در آنجا اقامت گزید. وی بعد از آنکه دریافت شهر گنجایش ساکنان و هیأت های سفر کننده به آن را ندارد، تصمیم گرفت تا

ص: ۷۶

۱- ۶۳. استیون لونگریک، پیشین، ص ۲۸۸؛ ای. جی. برل، پیشین، ج ۴، ص ۶۳۸؛ جعفر خلیلی، پیشین، ج ۲، بخش کربلا، صص ۲۷۹ - ۲۷۶.

۲- ۶۴. William Kennett Loftus, Travels and Researches in Chaldaea and Susiana F.G.S., London, James Nisbet and Co, PP. ۹۵. ۰۶. ۱۶. ۴۶, ۵۶.

شهر را از ناحیه جنوب غربی توسعه دهد که این منطقه محله عباسیه نامیده شد.^(۱)

در سال ۱۲۸۸ هجری (۱۸۷۱ م) ناصرالدین شاه قاجار، نوه فتحعلی شاه به دعوت رسمی دولت عثمانی به زیارت کربلا رفت. وی به افراد مجاور باغ حسینیهدایای زیادی بخشید و به حرم شریف نیز اهتمام ورزید. انیس الدوله، همسر وی، نیز ضریحی را به قبر شهدا در باغ حسینیه اعطا کرد که هم چنان باقی مانده است.^(۲)

در سال ۱۲۹۵ هجری (۱۸۷۸ م) محمّد علی شاه به زیارت کربلا- و حرمهای امام حسین علیه السلام و برادرش عباس علیه السلام رفت.^(۳)

مادام دیولافوی، جهانگرد فرانسوی، در سال ۱۲۹۹ هجری (۱۸۸۱ م) به اتفاق همسرش از کربلا دیدن کرد و شهر و مکتب های علمی و دینی آن را مورد تمجید قرار داد. وی گفت: «شهر کربلا- از مراکز مهم شیعی و یک مجتمع علمی بزرگ محسوب می شود. وجود مدارس بزرگ دینی سبب شده است که مردم از تمام نقاط جهان اسلام برای یادگیری علم به آن روی آورند و اکثر دوران زندگیشان را در این شهر سپری کنند».^(۴)

در سال ۱۳۰۷ هجری (۱۸۹۰ م) جان پرتز، رئیس هیأت کاوش آثار باستانی پنسیلوانیا در نفر (منطقه عفج) به زیارت کربلا رفت. وی شهر را

ص: ۷۷

John Ussher F.R.G.S, A Journey from London to Persepolis Including Wanderings in
Daghestan Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia, London, ۱۸۶۱, PP.

۴۵۴، ۸۵۴، ۰۶۴

۶۶-۲. جعفر خلیلی، پیشین، بخش کربلا، ص ۱۳۲.

۶۷-۳. عبدالجواد الکلیدار، پیشین، صص ۲۶۴ - ۲۶۵.

۶۸-۴. سیدعبدالحسین الکلیدار آل طعمه، پیشین، ص ۷۷.

این گونه توصیف کرد: «کربلا در کنار یک زمین رسوبی حاصل خیز قرار دارد که تعداد ساکنان آن به شصت هزار نفر می رسد و شهری است که مظاهر شکوفایی در آن ملاحظه می شود. اما قسمت جدید این شهر که به تازگی در خارج از دیوار قدیم احداث شده است، خیابانهایی وسیع و منظم و ظاهری اروپایی دارد. با وجود این، اکثر دیوارهای قدیمی آن تخریب شده اند، ولی درهای ورودی آن هم چنان پابرجاست»^(۱).

در سال ۱۳۲۷ هجری (۱۹۰۹ م) المس جرترودبیل، شرق شناس و جهانگرد سرشناس انگلیسی، از کربلا دیدن کرد و به سمت مسئول کنسولگری انگلیس در عراق منصوب شد و دوازده سال در کربلا باقی ماند. وی خاطرنشان می کند که کربلا در روایت های شرقی مربوط به اماکن دینی، یک شهر ریشه دار محسوب می شود و مسلمانان به طور مداوم به زیارت این شهر می آیند.^(۲)

در سال ۱۳۲۹ هجری (۱۹۱۱ م) عمانوئل فتح الله عمانوئل از کربلا دیدار و شگفتی خود را از آن به ویژه از کربلای جدید اظهار کرد و گفت: تمام راه های آن قندیل و چراغ نورانی شده است.

وی درباره کربلا آورده است: ثروت های این شهر زیاد، تجارت در آن باشکوه، کشاورزی اش پیشرفته و صنعت آن مشهور است. در کربلا یک

ص: ۷۸

---

۱ - ۶۹. Paris ۱۸۸۱) Madame J. Dieulafoy _ Laporse: lachaldee. et la Susiane . . جعفر الخلیلی،

پیشین، بخش کربلا، صص ۳۰۱ و ۳۰۵.

۲ - ۷۰. Jhon Punnett Peters, Nippur or Explorations and Adventures on the Euphrates .

۱۳۳. P. ۷۹۸۱, Vol.II_ Second Compain, ۰۹۸۱_۰۸۸۱.

بیمارستان نظامی، یک سرای حکومتی، پادگانی برای سربازان، داروخانه و حمام های زیاد، اداره برق، پست، شهرداری و کنسولگری انگلیس وجود دارد و تعداد ساکنان این شهر به ۱۰۵ هزار تن می رسد.

استان کربلا از نظر اداری به سه شهرستان کربلا، هندیه و نجف و هفت ناحیه تقسیم می شود که سه ناحیه به نام های المسیب، الرحالیه و شثاا در شهرستان کربلا، ناحیه الکفل در شهرستان الهندیه و سه ناحیه کوفه، الرحبه و الناجیه هم در شهرستان نجف واقع هستند. (۱)

در سال ۱۳۳۳ هجری (۱۹۱۵ م) اهالی کربلا و زائران آن بر ضد دولت عثمانی بر آشفتند و مراکز عثمانی را تخریب کردند و جنگی میان آنها درگرفت. سرانجام مردم در این جنگ پیروز شدند، امّا بسیاری از خانه ها و ساختمان ها تخریب و دچار خسارت شد. (۲)

در پی اشغال بغداد توسط انگلیس در ۱۱ مارس ۱۹۱۷ و خروج ترک ها از این شهر، اداره امور موقتاً به شیخ فخری و برادرش محمّد علی آل کمونه که وابسته به قبیله آل بودند واگذار شد. امّا چون آنها برای ارتش ترکیه که در الرمادی و عانه حضور داشت غذا قاچاق می کردند، دولت انگلیس از آنان خشمگین شد و در سپتامبر سال ۱۹۱۷ م برادران آل کمونه را اسیر و به هند تبعید کرد و بدین ترتیب، به استقلال کربلا پایان داده شد. (۳)

ص: ۷۹

---

۱ - ۷۱ . Bell Gertrude, Amurath to Amurath, second edition, Macmillan and Co. Lta, . London ۴۲۹۱_P.۰۱

۲- ۷۲. فتح الله عمانوئل، مجله لغه العرب، ج ۵، ۱۳۲۹ { ۱۹۱۱ م } صص ۱۶۰ - ۱۵۶.

۳- ۷۳. عبدالحسین الکلیدار، تاریخ کربلا المعلى، نجف: چاپخانه العلویه، ۱۳۴۹ { ۱۹۳۱ م } صص ۲۸ و ۲۹.

مس استیونس، جهانگرد انگلیسی، در سال ۱۳۳۷ هجری (۱۹۱۹ م) به زیارت کربلا رفت. وی با شگفتی از بناهای این شهر یاد کرد و نوشت: «این شهر زیبایی، رنگ ها و تزئین های منحصر به فردی دارد». وی با اشاره به بازارهای کربلا از یک بازار سرپوشیده سخن گفته که مردم کالاهایشان را از آنجا خریداری می کردند. طبق اظهارات وی، این بازارهای مردمی «مملو از سبزیجات، میوه ها و انواع خرما، گردو و فندق بوده است».

استیونس درباره حرم مطهر امام حسین علیه السلام می گوید: «یک گنبد طلایی آن را دربر گرفته و یکی از باارزش ترین و مقدس ترین مراقد شیعه در جهان و یکی از مهم ترین مکان های زیارتی در ماه محرم است». وی درباره حرم مطهر عباس علیه السلام می گوید: «این حرم زیر گنبدی ساخته شده از قاشانی قرار دارد».^(۱)

با وجود آنکه کربلا- عامل انقلاب بیستم سال ۱۳۳۸ هجری (۱۹۲۰ م) به رهبری مرجع بزرگ دینی، محمد تقی شیرازی، محسوب می شد، این شهر و مراقد مقدس آن از هرگونه تعرضی در امان ماندند. شهرهای کربلا و نجف اشرف در انقلاب سال ۱۹۲۰ م، عراق و تأسیس دولت عراقی در سال ۱۹۲۱، سهم عمده ای داشتند.^(۲)

ص: ۸۰

۱- ۷۴. ومیض جمال عمر نظمی، ثوره ۱۹۲۰، بغداد: المکتبه العالمیه، ۱۹۸۵، ص ۳۴۳. Sir Arnold T.Wilson MP، Loyalties Mesopotamia ۴۱۹۱_۷۱۹۱، Vol.I، London: Oxford University Press Humphrey Milford PP.۷۵۲ _ ۸۵۲

۲- ۷۵. Mrs. E.S.Stevens By Tigris and Euphrates، London، ۳۲۹۱، PP.۹۳_۲۴.۱۷

کربلا در پدید آمدن انقلاب سال ۱۳۳۸ هجری (۱۹۲۰ م) عراق نقش بارزی داشت، زیرا «شیخ محمد تقی حائری»، مرجع بزرگ دینی، در کربلا اقامت داشت و از آنجا مبارزه علیه سلطه اشغالگران را رهبری می کرد. (۱)

در پی حوادثی که به علت ناخرسندی مردم از سلطه اشغالگران انگلیسی به وقوع پیوست، دولت انگلیس پی برد که خشم مخالفان را برانگیخته است. از این رو، به نماینده خود در عراق دستور داد تا با برگزاری همه پرسی نظر عراقی ها را درباره دولت دلخواهشان جویا شود. اشغالگران تلاش کردند همه پرسی را براساس تمایل خویش برگزار کنند. (۲) ولی در نتیجه فتوای مشهور «محمد تقی شیرازی» و تأیید آن توسط علمای مجتهد در کربلا، نجف و کاظمین تلاش آنها در شهرهای مقدس به شکست انجامید. متن فتوا به این شرح بود: «هیچ مسلمانی نباید یک غیرمسلمان را برای فرمانروایی و سلطنت بر مسلمانان انتخاب کند». (۳)

تعداد زیادی از علمای دین و سران طایفه ها برای دریافت دستور از مراجع دینی به این شهر [کربلا] روی آوردند، به بررسی وضع عراق پرداختند و نشست هایی در این خصوص برگزار کردند. از جمله برگزاری نشستی سرّی در خانه محمد تقی حائری شیرازی به منظور بررسی انقلاب که این

ص: ۸۱

۱- ۷۶. عبدالرزاق آل وهاب، کربلا فی التاریخ، بغداد: چاپ الشعب، ۱۳۵۳ {۱۹۳۵ م}، ص ۲۴.

۲- ۷۷. جعفر خلیلی، موسوعه العتبات المقدسه، ترجمه جعفر الخياط، ج ۲، قسمت کربلا، صص ۳۳۶ و ۳۳۵؛ هم چنین: السیر ارنولد ویلسون، ولاء سکان بلاد ما بین النهرین ۱۹۲۰ - ۱۹۱۷، همفوری میلفورد، ج ۱۱، لندن: چاپ دانشگاه آکسفورد، ص ۱۰۸.

۳- ۷۸. ومیض جمال عمر نظمی، ثوره ۱۹۲۰، بغداد: المكتبة العالمیه، ۱۹۸۵ م، ص ۳۰۸؛ غسان العطیه، العراق نشأ الدوله ۱۹۲۰ - ۱۹۰۸، ص ۳۵۵.

نشست در توسعه چارچوب انقلاب و ادامه آن در اکثر شهرهای عراق نقش عمده ای داشت.^(۱)

اما بعد از گذشت چند ماه، انقلاب به دلایل عمده ای از جمله وفات شیخ محمد تقی حائری شیرازی در ۱۴ آگوست ۱۹۲۰ م و درخواست اشغالگران از انقلابیون مبنی بر انجام مذاکرات که این امر باعث اختلاف نظرهایی شد کم فروکش کرد. در همان زمان اتفاق خطرناک دیگری نیز رخ داد که همان تمام شدن مهمات بود. این امر در تضعیف انقلاب و سپس توقف درگیری تأثیر مهمی داشت.^(۲)

نیروهای اشغالگر هم چنان تحت تأثیر فشار مردمی قرار داشتند که خواهان استقلال عراق و عدم به قدرت رسیدن امیر فیصل بن حسین شریف بودند. وی از مکه مکرمه برای رسیدن به قدرت در عراق نامزد شده بود. یک نظامی انگلیسی امیر فیصل را در تاریخ ۲۳ ژوئن ۱۹۲۱ م به بصره رساند و وی از آنجا با شتر به حله و سپس به کوفه و نجف رفت. در صبح ۲۷ ژوئن همین سال امیر فیصل و همراهانش از نجف راهی کربلا شدند، ولی علمای شاخص دینی از او استقبال نکردند. وی تنها یک روز در کربلا ماند و طی آن روز نیز به زیارت قبر امام حسین علیه السلام و برادرش عباس علیه السلام رفت.

امیر فیصل در ۲۸ ژوئن ۱۹۲۱ کربلا را به مقصد بغداد ترک کرد و سه هفته بعد از رسیدن به بغداد، کابینه دولت موقت عراق به ریاست عبد الرحمن

ص: ۸۲

۱- ۷۹. خالد عبدالمنعم، موسوعه العراق الحديث، ج ۱، چاپ اول، بغداد: الدار العربيه للموسوعات، ۱۹۷۷ م، ص ۱۸۹.

۲- ۸۰. وميض جمال عمر نظمی، پیشین، ص ۳۹۴.

النقیب، وی را به اتفاق آرا به پادشاهی عراق منصوب کرد.(۱)

در ۱۱ مارس ۱۹۲۲، یعنی حدود هفت ماه پس از تاجگذاری ملک فیصل به عنوان پادشاه عراق، تعداد زیادی از وهابیهها به برخی از عشایر در ناصریه (جنوب عراق) حمله کردند و حدود هفتصد نفر را کشتند و بسیاری از خانه‌ها را غارت و ویران کردند. در پی این اقدام، علمای شیعه خواهان برگزاری کنفرانسی در آوریل ۱۹۲۲ به مناسبت نیمه شعبان و حملات وهابیهها شدند. در این کنفرانس مصوباتی صادر شد که مهم‌ترین آنها خروج تمامی انگلیسی‌ها از عراق و پایان اشغالگری بود. یکی از مهم‌ترین دانشمندانی که خواهان برگزاری این نشست شد، شیخ مهدی خالصی بود.(۲)

در تاریخ ۲۵ ژوئن ۱۹۲۲ کابینه دولت به ریاست عبدالمحسن السعدون امضای اولین معاهده عراقی انگلیسی را تأیید کرد. این موضوع پس از آن اعلام شد که دولت به انتخاب شورای مؤسسان مبادرت ورزید و در ۲۴ اکتبر همین سال شورای سلطنتی ایجاد کنند، عالمان دینی و مردم برای مخالفت با این وضعیت موضع واحدی اتخاذ کردند و از سوی علمای کربلا، نجف

ص: ۸۳

۱- ۸۱. جerald دی. گوری، ثلاثه ملوک فی بغداد ۱۹۵۸ - ۱۹۲۱، ص ۴۴؛ هم چنین: عبدالرزاق الحسنی، تاریخ الوزارات العراقیه، ج ۱، صیدا: چاپ عرفان، ۱۳۵۲ {۱۹۳۳ م} ص ۱۸.

۲- ۸۲. عن مؤسسات الدراسات الاسلامیه، العراق بین الماضی و الحاضر و المستقبل، بیروت: چاپ مؤسسه الفکر الاسلامی، ص ۸۷۹. -Stephe Hemsly Longrigg Iraq ۰۰۹۱ to ۰۵۹۱، A political, Social, and Economic- History, Oxford University Press, London, New York Toront, ۳۵۹۱.P ۰۴۱. -M.M.Al-Basser: History of the Iraqi Question, Second Edition, Printed in Great Britain by Dotesios Printers Ltd, ۰۹۹۱, P.۶۹۱

و کاظمین درباره تحریم شرکت در انتخابات فتوایی صادر شد. (۱)

حکومت بار دیگر در ۱۲ ژوئیه ۱۹۲۳ برای آغاز انتخابات تلاش کرد، ولی به دلیل مخالفت شیعیان با تشکیل کمیته های انتخاباتی، موفقیتی به دست نیاورد. به همین علت، کابینه عبدالرحمن السعدون از وزارت استعفا کند و جعفر عسگری در ۲۲ نوامبر ۱۹۲۳ کابینه جدید را تشکیل داد که در میان آنها هشت وزیر از شهر کربلا حضور داشتند. (۲)

در هفتم سپتامبر ۱۹۲۳ ملک فیصل اول که برای درمان راهی سوئیس شده بود، درگذشت. روز بعد پسرش، وحید غازی، به عنوان پادشاه عراق تاجگذاری کرد. طی دوران حاکمیت او بر عراق (از سال ۱۹۳۳ تا ۱۹۳۹) این کشور شاهد ناامنی ها، انتفاضه های مردمی و انقلاب های نظامی متعدد بود. (۳)

در سال ۱۹۳۶ بادیه نشین های فرات میانی حرکت خود را بر ضد کابینه یاسین هاشمی آغاز کردند. در این میان، کربلا نقش عمده ای در نشست های سران جنبش و رؤسای بادیه نشین ها داشت. نتیجه آن نشست ها تهیه یک میثاق نامه بود که «میثاق الشعب» نامیده شد و مردم را به گرفتن حقوقشان دعوت می کرد. شیخ محمد حسین آل کاشف الغطا از این میثاق نامه استقبال کرد و تعداد زیادی از رؤسای بادیه نشین های فرات میانی در حله، کربلا، الدیوانیه و الناصریه آن را امضا کردند. (۴)

ص: ۸۴

۱- ۸۳. خالد عبدالمنعم، پیشین، ص ۲۰۶؛ هم چنین: جعفر خلیلی، پیشین، صص ۳۵۸ و ۳۵۹.

۲- ۸۴. جعفر خلیلی، پیشین، ص ۳۶۰.

۳- ۸۵. دکتر مظفر عبدالله امین و جهاد صالح العمر، العراق فی التاریخ، بغداد: المجمع العلمی العراقی، ۱۹۸۳، ص ۶۸۲.

۴- ۸۶. محمود الدرہ، الحرب العراقیه البریطانیه ۱۹۴۱، بیروت: دارالطلیعه، ۱۹۶۱، ص ۶۰؛ هم چنین: سلمان هادی طعمه، تراث کربلا، صص ۴۰۳ و ۴۰۴.

در پی این تحركات، لشکریان به رهبری گروه بکر صدقی در ۲۹ اکتبر ۱۹۳۶ برای تغییر دولت یاسین هاشمی کودتا کردند و وی سرانجام بر اثر فشار زیاد انقلابیون ناچار به استعفا شد.^(۱)

در تاریخ ۳ آوریل ۱۹۳۹ خبر کشته شدن ملک غازی بر اثر یک حادثه رانندگی اعلام شد. این حادثه در شرایط مبهمی روی داد؛ وی رانندگی خودرو را خود برعهده داشت. در همان شب تصمیم گرفته شد تا فیصل دوم، پسر ملک غازی، به پادشاهی عراق منصوب شود و به علت کمی سن پادشاه، عبدالاله، دایی وی، به عنوان جانشین به قدرت رسید.^(۲)

در این دوره، لشکریان به دخالت در امور کشور و سیاست های دولت پرداختند. در این میان، رشید عالی گیلانی توانست با آنها رابطه دوستی برقرار کند و در کودتای نظامی بر ضد دولت نوری السعید در تاریخ ۳۱ مارس ۱۹۴۱، دولت ائتلاف ملی تشکیل دهد. در این زمان، بروز بحران میان دولت جدید و دولت انگلیس باعث وقوع جنگ عراقی انگلیسی شد و تظاهراتی در کربلا در تأیید این دولت و اقدام ارتش عراق در حرکت مردمی بر ضد خواسته های انگلیس برپا شد.^(۳)

«کربلا در بیداری و جهش سال ۱۹۴۸، نقش مهمی داشت تا جایی که دانش پژوهان در خیابان های شهر تظاهرات کردند و شعار هایی درباره سقوط کابینه صالح جبر و معاهده پورتسموث سر دادند. هنگام تشییع جنازه جعفر

ص: ۸۵

۱- ۸۷. مظفر عبدالله امین و جهاد صالح العمر، پیشین، ص ۶۸۷.

۲- ۸۸. عبدالرزاق الحسنی، تاریخ العراق السياسی، ج ۳، چاپ ۶، بیروت: مطبعه دارالکتب، ۱۴۰۳ {۱۹۸۳ م}، ص ۲۰۳ و ۲۰۴.

۳- ۸۹. مظفر عبدالله امین و جهاد صالح العمر، پیشین، ص ۶۹۶.

الجواهری در کربلا نیز پلیس تعداد زیادی از اهالی شهر را بازداشت کرد.

کربلا بار دیگر در اکتبر ۱۹۵۲ در انتفاضه مردم عراق بر ضد دولت نورالدین محمود که به محض رسیدن به قدرت، حکومت نظامی اعلام کرده بود نقش بارزی ایفا کرد. مردم کربلا به منظور تأیید انتفاضه، در خیابان ها تظاهرات کردند. بر اثر فشار زیاد مردم، دولت نورالدین محمود استعفا کرد و حکومت نظامی لغو شد.^(۱)

در تجاوز سوم [اسرائیل] به مصر در سال ۱۹۵۶، مردم عراق و در رأس آنها مردم کربلا- برای یاری مردم مصر کمک هایی کردند. قدرت حاکم آن زمان با مقاومت در برابر تظاهرات متعددی که در آن، مردم شهر کربلا با تمام گروه های خود شرکت داشتند و خواهان سقوط دولت عراق و یاری رساندن به دولت مصر بودند، تعداد زیادی از اهالی این شهر را دستگیر کرد.^(۲)

در تاریخ ۱۴ ژوئیه ۱۹۵۸ در نتیجه مبارزات مردم عراق و با شرکت تمام گروه های سیاسی و صنفی بر ضد قدرت حاکمه آن زمان، انقلابی به وقوع پیوست.^(۳)

کربلا مورد توجه انقلاب قرار گرفت و عبدالکریم قاسم نخست وزیر و تعداد زیادی از مسئولان و هم چنین تعدادی از رؤسا و پادشاهان دولت های اسلامی به علّت منزلت والای کربلا نزد مسلمانان، به زیارت این شهر آمدند.^(۴)

ص: ۸۶

۱- ۹۰. سلمان هادی طعمه، پیشین، صص ۴۰۵ - ۴۰۶.

۲- ۹۱. مظفر عبدالله امین و جهاد صالح العمر، پیشین، صص ۷۳۸ و ۷۳۹؛ هم چنین: حنا بطاطو، العراق، الكتاب الثالث، چاپ اول، بیروت: مؤسسه الابحاث العربیه، ۱۹۹۲ م، ص ۱۱۶.

۳- ۹۲. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۸۵.

۴- ۹۳. حنا بطاطو، پیشین، صص ۳۰۰ و ۲۹۶.

آثار و نتایج مثبت و منفی ناشی از این انقلاب باعث شد که دولت های استعماری و هم جوار از این دولت احساس ترس کنند و نهایت تلاش خود را برای براندازی آن به کار گیرند. از آنجا که عبدالکریم قاسم نتوانست به طور کامل بر اوضاع داخلی مسلط شود، در تاریخ ۸ فوریه ۱۹۶۳ زمینه ای فراهم شد تا افسران ارتش عراق با کمک حزب بعث و امریکا به یک حرکت انقلابی دست بزنند. سرانجام عبدالسلام محمد عارف پُست ریاست جمهوری و احمد حسن البکر پُست نخست وزیری را اشغال و عبد الکریم قاسم و یاران وی را نابود کردند.^(۱)

بعد از گذشت چند ماه، در ۱۸ نوامبر ۱۹۶۳ عبدالسلام محمد عارف در کودتایی دیگر توانست از دست بعثی ها رهایی یابد^(۲) و در غیاب مؤسسه های قانونی، با کمک تعدادی از افسران ارشد، قدرت را در دست گیرد. بدین ترتیب، روابط طرفین متشنج شد، به طوری که هر کدام از طرفین به دنبال فرصتی برای نابودی طرف مقابل بود.

در چنین فضای مملو از دشمنی، در ۱۴ آوریل ۱۹۶۶ هواپیمای حامل عبدالسلام محمد عارف که به مقصد بصره در جنوب عراق در پرواز بود، سقوط کرد و وی به طرز مشکوکی کشته شد.^(۳) پس از وی برادرش عبدالرحمن عارف، جانشین او شد. عبدالرحمن آدمی ضعیف بود و دولتش به سستی و ضعف شناخته می شد. همین امر زمینه را برای انقلاب بعثی دوم

ص: ۸۷

۱- ۹۴. مجید خدوری، العراق الجمهوری، چاپ اول، بیروت: الدار المتحدہ للنشر، ۱۹۷۴، ص ۲۸۶.

۲- ۹۵. همان، صص ۳۵۰ و ۳۴۹.

۳- ۹۶. حنا بطاطو، پیشین، ص ۴۰۵.

در ۱۷ ژوئیه ۱۹۶۸ فراهم کرد.

بعثی‌ها در دوران حاکمیت خود کشور را براساس آرا و عقاید سیاسی متکی بر تعصب اداره می‌کردند و همین امر باعث می‌شد مواضع طایفه‌ای و نژادپرستانه اتخاذ کنند. این امر بر کربلا و سایر شهرهای مذهبی عراق تأثیر منفی داشت و بر پژوهش‌های شیعی و امور دینی قید و بندهایی تحمیل می‌کرد.^(۱)

صدام حسین در ۱۷ ژوئیه ۱۹۷۹ احمد حسن البکر را از ریاست جمهوری کنار زد و خود به جایش نشست. حکومت صدام مبتنی بر خشونت و استفاده از زور بود. در دوران حکومت وی، عده زیادی از بهترین انسان‌ها به خصوص در کربلا و نجف اعدام شدند که در رأس آنها سید محمد باقر صدر قرار داشت.^(۲)

صدام هم‌چنین در سال ۱۹۸۰ طی اقدامی نژادپرستانه دستور داد تا حدود نیم میلیون شهروند عراقی از خانواده‌های عرب و کرد به جمهوری اسلامی ایران مهاجرت کنند که بخشی از این تعداد جزو ساکنان شهرهای کربلا و نجف بودند. بهانه صدام این بود که اصول آنها ایرانی است، در حالی که مشکل مهاجران عرب و کرد، شیعه بودن آنها بود. این امر در ترکیب ساکنان و زندگی اجتماعی و اقتصادی شهر عراق، به ویژه کربلا تأثیر عمیقی داشت.

در سپتامبر ۱۹۸۰، صدام حسین علیه جمهوری اسلامی ایران اعلام جنگ کرد که هشت سال به طول انجامید. این جنگ تأثیر منفی بر کربلا و سایر

ص: ۸۸

۱- ۹۷. ولید الحلی، حقوق الانسان فی العراق ۱۹۸۸ - ۱۹۶۸، ص ۱۱.

۲- ۹۸. العراق و آفاق المستقبل، بیروت: دارالفرات، ۱۴۱۳ ه. ق {۱۹۹۲ م} صص ۶۱، ۶۲، ۱۱۱، ۱۱۷ و ۱۵۳.

بخش های عراق داشت. هم چنین آثار انسانی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی خطرناکی در پی داشت و باعث شد صدام در دوم آگوست ۱۹۹۰ به کویت حمله کند و عراق را در معرض خطرهای بزرگی قرار دهد. به علاوه، بیشتر کشورهای جهان را به همبستگی بر ضد عراق واداشت و سرانجام دولت صدام به ناچار در فوریه ۱۹۹۱ از کویت خارج شد. جنگ کویت نیز در تخریب و ویرانی عراق نقش عمده ای داشت.^(۱)

در نتیجه اوضاع بحرانی و ناخشنودی مردم از سیاست های دولت که براساس ظلم، قهر و تعصب طایفه ای استوار بود، مردم عراق در مارس ۱۹۹۱ بر ضد نظام حاکم آن زمان شوریدند. کربلا سهم عمده ای در این شورش داشت و انتفاضه در این شهر بیش از هر شهر دیگری بود. مرکز شهر کاملاً ویران شد. بین الحرمین و اطراف دو حرم مقدّس در کربلا شاهد قهرمانی های انقلابیون و عمق بیزاری آنها از نظام حاکم بر عراق بود. هم چنین آن زمان، اوج وحشیگری نظام وقت و تلاش برای تخریب شهر بود تا جایی که موشک ها به مراقد مقدّس نیز اصابت کرد.

آنها شهر را محاصره کردند و از ساکنان آن خواستند تا شهر را به سمت «بحیره الرزازه» که در شمال غربی و دوازده کیلومتری کربلا قرار دارد، ترک کنند. نظامیان شهر کربلا را با موشک و توپ هدف قرار دادند و حمله ها مرتب شدّت می یافت، به طوری که ساکنان شهر مجبور شدند خانه هایشان را به سمت البحیره ترک کنند. هنگامی که سیل مردم برای خروج از شهر به راه

ص: ۸۹

---

۱ - ۹۹. العمید الرکن نجیب الصالحی، صحیفه الحیاه، ش ۱۲۸۱۰، ۱۹۹۸ م، ص ۱۸؛ هم چنین: الامم المتحده، المجلس الاقتصادي والاجتماعی، لجنة حقوق الانسان، الدورة ۴۸، ۱۹۹۱ م، صص ۷۰ - ۳۹.

افتاد، بالگرد ها آنها را هدف قرار دادند و انسان های بی گناه را کشتند. هر قدر نیروهای نظام حاکم بیشتر پیشروی می کردند، انقلابیون کربلا با عملیات های جسورانه تری مانع آنها می شدند و به آنها خسارت های زیادی وارد می کردند. در آن زمان، در جای جای کربلا کشتار هایی انجام شد. نیروهای پیشروی کننده به سمت شهر از گروهی زره پوش و واحدهای متفرقه از گارد ریاست جمهوری، گارد ویژه، عناصر خاص امنیتی و برخی از اطلاعاتی ها و دبیرکل آن و تعدادی از مزدوران تشکیل شده بود. در محل حمله و ورودی شهر کربلا- صدها تن از جوانان این شهر دستگیر و در همان محل، اعدام و در گورهای دسته جمعی مناطق الرزازه و الحر در نزدیکی حرم مطهر شهید حرّ بن یزید ریاحی دفن شدند.

نیروهای نظامی آثار خونین و وحشتناکی در این شهر بر جای گذاشتند. این امر باعث شد تا اهالی به تحصن در حرمین امام حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام روی آورند. اما نیروهای نظامی توپ و تانک ها را به سمت دو حرم شریف نشانه رفتند و بناهای واقع شده در میان و اطراف آن را تخریب کردند و برای چند روز جسدها در زیر آوار باقی ماندند. دستورهایی مبنی بر کشتن تعداد زیادی از اهالی شهر صادر شد و بسیاری از جوانان نیز روانه بازداشتگاه های الرضوانیه در بغداد شدند. علاوه بر این، نظامیان به تعقیب انقلابیونی پرداختند که به بستان های اطراف شهر پناه برده بودند.^(۱)

کربلا نیز همانند سایر شهرهای عراق تحت تأثیر سیاست های رژیم

ص: ۹۰

۱- ۱۰۰. دایره المعارف اسلامی، پیشین، ج ۴، ۱۹۷۸، ص ۶۳۷؛ هم چنین: السید محسن الامین، اعیان شیعیه، ج ۱، ص ۶۲۷.

مستبد صدام قرار داشت. شورای امنیت سازمان ملل بیش از ده سال عراق را تحریم کرد. در تاریخ ۱۸ مارس ۲۰۰۳ جورج بوش به صدام و پسرش هشدار داد که ظرف مدت ۴۸ ساعت عراق را ترک کنند یا برای جنگ با آمریکا آماده شوند.

سرانجام در ۲۰ مارس ۲۰۰۳ رئیس جمهور آمریکا علیه عراق اعلام جنگ کرد. حمله هوایی علیه نیروهای عراقی آغاز شد و نیروهای چند ملیتی و هم پیمان آمریکا از سمت جنوب به سمت این کشور حرکت کردند.

در تاریخ ۹ آوریل ۲۰۰۳ نیروهای آمریکایی بر عراق چیره شدند و دولت صدام سقوط کرد. طی این عملیات، عناصر نظام سرنگون شده به غارت و آتش زدن بسیاری از مؤسسه های دولتی پرداختند. با آنکه این اقدامات در مقابل دیدگان نیروهای آمریکایی صورت می گرفت، آنها هیچ واکنشی نشان نمی دادند.

در ماه می ۲۰۰۳ پل برمر، فرمانده نیروهای هم پیمان در بغداد، اداره امور عراق را برعهده گرفت.

در ژوئیه همین سال شورای دولت انتقالی در عراق تشکیل شد که در آن، اکثر رؤسای احزاب مخالف نظام مستبد و شخصیت هایی حضور داشتند که مواضع شان در قبال نظام سرنگون شده، نامشخص بود. ریاست این شورا به شکل چرخشی و ماهانه برحسب حروف ابجد تعیین می شد.

در مارس ۲۰۰۴ قانون اداره دولت برای دوره انتقالی تصویب شد. در ژوئن همین سال کابینه دوم (دولت موقت) بعد از سقوط حکومت صدام به ریاست «دکتر ایاد علاوی» شکل گرفت.

در آگوست ۲۰۰۴ نشست کنفرانس ملی برای تأسیس مجلس ملی عراق (پارلمان) برگزار شد. اعضای پارلمان شامل صد شخصیت عراقی بود که از سوی احزاب سیاسی عراق برگزیده شده بودند. پس از سرنگونی صدام، عراق شاهد برگزاری انتخابات فراوانی بود.

اولین انتخابات پارلمانی عراق در تاریخ ۳۱ ژانویه ۲۰۰۵ برای انتخاب ۲۷۵ عضو از اعضای جمعیت انتقالی ملی برگزار شد. یکی از مسئولیت‌های این جمعیت نوشتن قانون دائمی برای عراق بود. «آیت‌الله سید علی سیستانی»، مرجع بزرگ دینی، با دعوت از همه مردم برای شرکت در انتخابات، در برگزاری آن نقش مهمی داشت.

در ماه می ۲۰۰۵ کابینه سوم (دولت انتقالی) به ریاست دکتر ابراهیم جعفری تشکیل شد. از سوی جمعیت ملی نیز جلال طالبانی به عنوان رئیس جمهور عراق و دکتر حاجم الحسینی به سمت رئیس جمعیت ملی برگزیده شد.

در ۱۵ اکتبر همین سال عراقی‌ها پیش‌نویس قانون دائمی را طی یک همه‌پرسی، با موفقیت تأیید کردند. در این همه‌پرسی، بیش از هشت میلیون نفر شرکت کردند و برای نخستین بار در تاریخ کشورهای عربی و منطقه، پیش‌نویس قانون دائمی توسط اعضای منتخب نوشته شد.

در تاریخ ۱۵ دسامبر ۲۰۰۵ انتخابات پارلمانی دوم برای انتخاب ۲۷۵ عضو از اعضای مجلس نمایندگان با اختیارات کامل و برای چهار سال آینده برگزار شد. در این انتخابات حدود ۷۰ درصد از افراد واجد شرایط رأی دادن شرکت کردند.

در ۲۰ می ۲۰۰۶ کابینه چهارم (دولت دائمی) به ریاست نوری المالکی تشکیل و جلال طالبانی بار دیگر به عنوان رئیس جمهور عراق از سوی نمایندگان پارلمان انتخاب و محمود مشهدانی نیز به سمت ریاست پارلمان برگزیده شد.

دولت هایی که پس از سرنگونی نظام صدام بر سر کار آمدند، با مشکلات و اقدامات تروریستی شدیدی مواجه شدند. آنها به بازسازی ساختار مؤسسه های دولتی و اصلاح آنها براساس اصول علمی مناسب پرداختند. از سوی دیگر، تکیه آنها بر شیوه های تقسیم بندی حزبی و طایفه ای، آثار منفی بر پیشرفت و توسعه کشور به جای گذاشت و فساد مالی و اداری را به شدت گسترش داد.

ص: ۹۳

فصل دوم: مراحل توسعه عمرانی معماری کربلا

اشاره

ص: ۹۵

شهر کربلا- از زمان ایجاد، یعنی پس از حادثه عاشورای سال ۶۱ هجری تا به امروز مراحل متعدد عمرانی را پشت سر گذاشته است. کربلا- از نظر فنی و عمرانی، یکی از مهم ترین مراکز تمدن اسلامی به شمار می رود که براساس معماری داخلی و خارجی و نیز سنت های محلی شکل گرفته است. در این شهر از فنون معماری عراق استفاده شده، چون جزئی از سرزمین عراق است. هم چنین معماری کشورهای اسلامی در آن دیده می شود. این معماری ها به تمدن های قدیم، از جمله تمدن های فارس و بیزانس برمی گردد و آثار آنها در تشکیل بناهای عمرانی این شهر مقدس و مراقد مقدس، مساجد، مدارس، بازارها، خانه های فرهنگ و ... قابل مشاهده است.

پژوهشگران بسیاری به نحوه پیدایش شهر کربلا و ساختمان های آن که اسلام در ظهور و توسعه آنها نقش بارزی داشته است پرداخته اند. این پژوهشگران تأکید کرده اند که شکل گیری این شهر در چندین مرحله صورت گرفته و مراقد مبارکه امام حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام قلب عمرانی شهر یا محوری هستند که تمامی خیابان های شهر، کوچه ها و بازارها به آنها منتهی می شوند. این شهر نمونه برنامه ریزی شده و پیشرفته عمرانی به شمار می رود که در اعصار اولیه اسلامی رایج بوده است.

از مهم ترین خصوصیات معماری که محله های قدیمی شهر و ساختمان های آن را متمایز می سازد، این است که ریشه های این معماری به تمدن های قدیم عراق برمی گردد و هم چنین نمونه معماری اسلامی است و علاوه بر آن، در ساخت بناها از مصالح بومی، از جمله آجر استفاده شده است. آجر یکی از عناصر اصلی در ساخت بناهای کربلا- محسوب می شود و شهرهای متمدن کربلا- هم چون اور، بابل و الوركاء نیز از آن اسلوب پیروی کرده اند که هم چنان آثار شاخصی از آنها برجای مانده است. در ساختمان های دینی و فرهنگی شهر فقط از مواد محلی محدود استفاده نشده، بلکه مرمر، سنگ های تزئینی و خشتهای کمیاب وارداتی نیز در پوشش و تزئین این بناها به کار رفته است.

در این فصل به مراحل توسعه عمرانی شهر کربلا و بررسی مواد سازنده اصلی آن خواهیم پرداخت که براساس اهمیت به چهار مرحله تقسیم شده است:

- مواد سازنده اصلی در عمارت فرهنگی؛

- معماری کربلا از حادثه کربلا تا دوره حکومت صفویه؛

- معماری کربلا طی دوره های صفویه و عثمانی بر عراق؛

- معماری کربلا از زمان تأسیس دولت عراق در سال ۱۹۲۱؛

مصالح اصلی در معماری فرهنگی

سخن گفتن از مصالح به کار رفته در بناهای کربلا- ما را وامی دارد تا به بررسی جوانب تاریخی خاص این شهر بپردازیم و طبیعت این مواد و مواد

تشکیل دهنده محیط زیست عراق را مورد بررسی قرار دهیم.

شهرهای عراق، به خصوص شهرهای جنوبی و میانی آن (که کربلا- نیز جزئی از آن به شمار می رود) بر روی زمین های رسوبی بنا شده اند که ماده اصلی آنها را خاک تشکیل می دهد. بنابراین، جای تعجب نیست که گل اصلی ترین ماده سازنده بناها در تاریخ عراق محسوب شود. کلوخه های آماده شده از گل که «طوف» نامیده می شدند در شهرهای متمدن قدیمی که در عراق به وجود آمدند و سپس از بین رفتند و نیز در قدیمی ترین ساختمان ها و خانه ها به کار می رفتند. آثار برخی از آنها هنوز در شهرهایی هم چون اور، بابل و الوركاء باقی مانده است. در دوره اولیه اسلامی نیز این گونه مصالح به کار می رفتند و امروزه نیز در مرکز و جنوب عراق برای ساختن خانه های سنتی روستایی از آن استفاده می کنند.

استفاده از خشت (الطوف) با قرار دادن مقداری از مخلوط کاه و گل در قالبهای چهار ضلعی و با اشکال منظم به منظور ساخت دیوارهای مستقیم و قوی توسعه یافت. این کلوخ های گلی منظم که با حرارت خورشید خشک می شدند، «خشت» نام داشتند و هنوز هم در برخی مناطق روستایی عراق از آنها استفاده می کنند.

دستیابی عراقی ها به صنعت آجر گلی زمان زیادی طول نکشید. در برخی از بناهای به جا مانده از هزاره سوم قبل از میلاد، آثار به کارگیری آجر با حجم های مختلف مشاهده می شود.

بدین ترتیب، در عموم بناهای قدیمی عراق به کارگیری آجر شایع شد که تاکنون نیز ادامه دارد و عنصر اصلی ساختمان ها محسوب می شود. به علت

کثرت وجود ماده اولیه و سهولت ساخت و به کارگیری آسان آجر، هنوز هیچ کدام از مصالح ساختمانی نتوانسته اند جای آن را بگیرند. از ویژگی های دیگر آجر مقاومت خوب، قدرت بالا- در حفظ حرارت و دما و انعطاف پذیری برحسب خواسته معمار است که باعث می شود معمار بتواند قوس ها و تزئین های مهندسی زیبایی پدید آورد.

آجر به همراه ماده ای دیگر به نام گچ که باعث نصب سریع آجر می شود، فرصت را برای ساخت گنبدها، سقف های طاقی شکل و قوس های ورودی ها فراهم می کرد. ساخت سقف های طاقی شکل ادامه معماری قدیمی عراق بود و ساختمان های فرهنگی زیادی بدین شکل در عراق ساخته شدند که آثار برخی از آنها هنوز هم باقی مانده است.

ساخت آجرها فقط به شکل معمول آن محدود نشد، بلکه آجرهایی با اشکال تزئینی و رنگ های مختلف نیز ساخته شدند که امروزه به «قاشانی» و در زبان محلی به «کاشی کربلایی» معروف اند.

بعد از آنکه عباسیان به وارد کردن انواع ظروف چینی پرداختند، صنعت کاشی در این عصر توسعه یافت.

سفال گران مسلمان در عصر عباسی به شیوه های جدیدی در صنعت کاشی و تزئین های آن دست یافتند که از جمله آنها حکاکی بر روی فلزات یا فشار بر روی خمیرها به منظور ارائه شکل های تزئینی برجسته بود. هم چنین شیوه تزئین با استفاده از روکش هایی با یک رنگ یا رنگ های متفاوت به کار گرفته شد.

از آجر برای تزئینات نیز استفاده می شد؛ به گونه ای که مرتب کردن آنها

اشکال و تزئین های هندسی جالبی پدید می آورد. از برخی نوشته ها و انواع خطوط از جمله خط زیبای کوفی نیز تا حد زیادی برای نگارش آیات قرآن کریم استفاده می شد. امروزه نیز آجر ماده اصلی در ساخت اکثر بناها، به ویژه بناهای فرهنگی است و از آن به طور گسترده استفاده می شود. در واقع، استفاده از آجر استفاده از تجربیاتی است که در این زمینه حاصل شده و به اعصار گذشته در عراق بازمی گردد.

در اکثر مواقع، ماده رابط میان آجرها گچ است (۱) که پس از تولید در داخل، از ناخالصی ها پاک می شود و در صورتی که به کار گیرنده آن از مهارت کافی برخوردار باشد، به سرعت محکم و باعث چسبیدن ردیفهای آجر به یکدیگر می شود. هم چنین پس از رفع ناخالصی ها از گچ، آن را با روشن کننده ها (۲) مخلوط می کنند که به روشنی بیشتر گچ منتهی می شود. این عملیات، «بیاض» یا سفید کردن نام دارد که باعث صاف و سفید شدن سطح دیوار می شود و دیوار را از رنگ آمیزی بی نیاز می کند. علاوه بر آن، باعث تحکیم اجزای سازنده و تراکم آنها می شود و به بنا قدرت و جلوه بیشتری می بخشد. در قدیم هم چنین النوره - که همان سوزاندن سنگ الکل (کربنات کلسیم) با درجات حرارتی بالاست - را با خاکستر مخلوط می کردند. این کار به منظور مرتبط کردن مواد سازنده بنا در پایه ها برای مقاومت بیشتر در مقابل رطوبت صورت می گرفت. در بناهای خشتی ملامتی که به کار برده می شد از همان گل بود و در برخی مناطق، از آجر برای پوشاندن بخش بیرونی

ص: ۱۰۱

۱- ۱۰۱. این گچ از سنگ گچی غیر خالص ساخته می شود؛ زیرا در آن مقداری خاکستر نیز وجود دارد.

۲- ۱۰۲. که همان سخوتن سنگ جص با درجات حرارتی آرام است.

ساخته شده از خشت خام، استفاده می شده است تا از این طریق بتوان دیوارهایی با رنگ روشن تر داشت ضمن اینکه کاربرد آجر به همراه خشت، استحکام ساختمان را بیشتر می کند.

در سال های اخیر عملیات پوشاندن دیوارهای خارجی و داخلی با استفاده از سیمان و شن که در زبان محلی «اللبح» یا همان «پلاستر» نامیده می شود در شهرهای عراق شایع شده است و معمولاً نیز بعد از سیمان کاری دیوارها، آنها را رنگ می زنند.

از دیگر مصالح ساختمانی در عراق «قیر» است که به وفور دیده می شود. قیر در برخی مناطق عراق از جمله «هیت» و «القیاره» بر روی زمین شناور است. قیر پس از مخلوط شدن با موادی که تراکم کیفی آن را افزایش می دهد و از سیال بودن آن در گرمای بالای تابستان جلوگیری می کند، یک ماده چسبان را تشکیل می دهد. در گذشته، از قیر برای پوشش کف و بدنه برخی حوض های آب و زه کشی کانالها استفاده می شده است. به علت فراوانی کاربرد قیر در ساختمان های شهر قدیمی اور که خرابه های آن در نزدیک شهر ناصریه در جنوب عراق واقع است ساکنان بومی آن خرابه ها را «المقیر» نامیده اند.

اخیراً استفاده از قیر به ساخت بناهای فرهنگی، پوشش حوض های آب، زه کشی کانالها و قیراندود کردن کف خانه ها و ساختمان ها به منظور جلوگیری از نفوذ آب و رطوبت محدود شده است.

از جمله مصالح ساختمانی دیگر در عراق «چوب» است. کمیاب بودن و کمبود نوع خوب و صاف چوب، یکی از موانع پیش روی معماران عراقی

محسوب می شود. چوب یکی از اولین مواد وارداتی عراق قدیم بوده که به علت نیاز شدید به این ماده، هم چنان درخواست برای وارد کردن آن پابرجاست.

چوب موجود در عراق که در ساخت بناهای فرهنگی به وفور از آن استفاده می شود، از تنه درخت خرما به دست می آید. کیفیت این چوب به دلیل طول، استقامت و مقاومت در برابر سنگینی سقف و تحمل عوارض زمانی، نسبت به سایر چوب ها بهتر است. لذا از این چوب در بناهای قدیمی به طور گسترده استفاده می شده که تا زمان های اخیر نیز ادامه داشته است؛ ولی امروزه استفاده از آن در خانه های طبقه های متوسط و پایین جامعه محدود شده است. این خانه ها عمر زیادی ندارند و نمونه های آن کمتر در میان خانه های فرهنگی مشاهده می شود. اکنون از این چوب بیشتر برای ساختن سقف غرفه ها استفاده می شود.

نوع دیگر چوب که در ساختمان ها استفاده می شود تنه های درخت سپیدار است که به وفور در منطقه شمالی عراق رشد می کند و از نظر صلابت، استقامت و طول، از تنه درخت خرما بهتر است، اما در مقایسه با سایر چوب های وارداتی در سطح کیفی پایینی قرار دارد. به همین دلیل، قبل از آنکه استفاده از تیر آهن شیوع پیدا کند، در اماکن فرهنگی که استواری بنا و عمر طولانی آنها مد نظر بوده است، از انواع چوب های وارداتی استفاده می کرده اند.

استفاده از چوب در ساخت بناهای مختلف بسیار گسترده است، از جمله ساخت در، پنجره، سقف و برخی نماهای داخلی. هم چنین از آن برای ساخت

تکیه گاه هایی برای حفظ بالکن طبقه اول استفاده می شود. به علاوه، الوار های چوبی در ساخت اتاق های طبقه اول کاربرد دارد؛ بدین صورت که یا الوار به طور عمودی قرار داده می شود و سپس ردیفهای آجر را بر روی آن قرار می دهند که این امر باعث افزایش استحکام و قدرت دیوار می شود، یا اینکه چوب های عمودی و افقی با فاصله های منظم به کار گرفته می شود و محله خالی میان آنها با آجر پر می شود. اما بیشترین قسمت بنا که در آن از چوب استفاده می شود، بالکن های طبقه اول است که «الشناسیل» نامیده می شود. علت این امر جلوگیری از سنگینی بالکن و حفظ برودت هوای داخل اتاق در فصل تابستان است. غالباً این بالکنها مدّت های طولانی زیر نور آفتاب قرار دارند. شناسیل (بالکنها) در طول راه یک سایه طولانی ایجاد می کنند که عابران پیاده از گرمای خورشید تابستان و باران های زمستان به آن پناه می برند.

تزئین در کارهای چوبی گسترش یافت و نجّار ها دقت و مهارت خود را در پوشش های چوبی و پنجره ها، به خصوص در برخی نماهای داخلی ساختمان ها نشان دادند.

در بناهای تاریخی و قدیمی عراق به ندرت از آهن استفاده شده و آن مقدار نیز برای حفاظ پنجره ها و بالکن هایی بوده که به خیابان ها و کوچه ها مشرف بوده اند. در واقع، آهن عاملی حمایتی از خانه در مقابل احتمال سرقت به شمار می رفته است.

از دیگر کاربردهای آهن ساخت قفسی بود که سوراخ های آن در فاصله های معینی با استفاده از حرارت و چکش ایجاد شده بود. هم چنین در

برخی مناطق، از آهن به عنوان تکیه گاه بالکن های طبقه اول به جای تکیه گاه چوبی، استفاده می شده و علاوه بر آن، گاهی آهن به شکل تکه های کوچک شبیه میخ به منظور تزئین واحدهای چوبی به کار می رفته است.

با شروع قرن حاضر، مصالح ساختمانی جدید از جمله تیرآهن های «I» شکل در ساخت خانه ها به کار گرفته شدند. آنها جایگزین مناسبی برای الوار های چوبی سابق هستند.

تیرآهن ها بر روی سقف اتاق ها با ابعاد مساوی و برحسب مساحت اتاق مستقر می شدند و فاصله میان آنها بیشتر از یک متر و کمتر از ۹۰ سانتی متر نبود. فاصله میان تیرآهن ها به وسیله آجر و گچ که برای شرایط آب و هوایی عراق مناسب هستند، پر می شد. استفاده از این سبک هنوز در ساخت بناهای عراق ادامه دارد. به علت استفاده زیاد از تیرآهن در عراق، در بازارهای این کشور انواع تیرآهن با قطر های مختلف تهیه شد و استفاده از سیمان در ساخت ساختمان ها شیوع پیدا کرد. بدین ترتیب، استفاده از بتون آرمه که شاخه های آهنی، سیمان، شن و ماسه مواد اصلی آن را تشکیل می دهند، در پایه ها و سقف ها پدیدار شد و در بسیاری از ساختمان ها از جمله ساختمان هایی با مساحت زیاد و دارای طبقات متعدد، استفاده از تیرآهن جایگاه خاصی پیدا کرد.

با روی کار آمدن بتون آرمه معمارهای ماهر که بسیاری از فنون زیبای فرهنگی را در ساختمان های کربلا و به طور کلی عراق به وجود می آوردند و بسیاری از آثار آنها تا به امروز نیز باقی مانده است، کم کم از انظار دور شدند.

معماری کربلا از حادثه عاشورا تا دوره حاکمیت صفویه در عراق

می توان گفت شهر کربلای فعلی پیدایش خویش را مدیون حادثه عاشورا و زائران قبر امام حسین علیه السلام بوده است. دو روز پس از پایان جنگ، گروهی از بنی اسد از ساکنان روستاهای اطراف منطقه نشانه هایی بر روی قبر امام حسین علیه السلام قرار دادند تا اثر آن از بین نرود.^(۱)

طبق گفته برخی منابع، مختار بن ابوعبیده ثقفی در روزگار حکومتش در کوفه بنایی بر روی قبر ساخت که گنبدی آجری آن را دربر می گرفت. این نخستین گنبدی است که در تاریخ اسلام در سال ۶۶ هجری (۶۸۶ م) ساخته شده است. وی مسجدی را نیز در کنار قبر بنا کرد که نخستین بنای شهر کربلای فعلی بوده است. مختار ثقفی هم چنین روستای کوچکی را پیرامون قبر ایجاد کرد^(۲) که متشکل از مجموعه ای از خانه های ابتدایی بود که از گل و ساقه و شاخه درخت خرما ساخته شده بودند. این تنه ها و شاخه ها از مناطق نزدیک قبر به ویژه از نینوا و غاضریه که دارای باغ های خرما و میوه بودند جمع آوری می شدند.

قرن اول هجری در دوران امویان پشت سر گذاشته شد، ولی آن بقعه، توسعه عمرانی پیدا نکرد.^(۳) اما در آغاز دوره عباسی، به علت کثرت زائران

ص: ۱۰۶

۱- ۱۰۳. سید حسن الصدر، نزهه اهل الحرمین فی عماره المشهدین، صص ۲۱، ۲۳ و ۲۶؛ هم چنین: محمد حسن مصطفی الکلیدار، مدینه الحسین، ص ۲۰ و نیز: عبد الجواد الکلیدار، تاریخ کربلا و حائر الحسین، ص ۸۱.

۲- ۱۰۴. عبدالحسین الکلیدار، بغیه النبلا فی تاریخ کربلا، ص ۱۶؛ هم چنین: عبد الجواد الکلیدار، همان، صص ۹۹، ۱۹۲ و ۱۹۳.

۳- ۱۰۵. تاریخ کربلا المعلی، ص ۱۹؛ هم چنین: نورالدین الشاهرودی، تاریخ الحرکه العلمیه فی کربلا، ص ۱۵ و نیز: رؤوف محمد علی الانصاری، جریده الحیاه العربیه، شماره ۱۱۷۶۱، لندن، ۱۹۹۵، ص ۲۱.

کربلا و اقامت برخی از مسلمانان در مجاورت حرم مطهر امام حسین علیه السلام، این شهر از نظر عمرانی رشد کرد. در پی آن، ساخت خانه های جدید در اطراف حرم شریف با استفاده از مصالح ساختمانی معروف آغاز شد. آنجا جزئی از زمین است که خداوند تعالی آن را دوست دارد و انسان را مأمور کرده تا از آن برای خدمت به بشریت استفاده کند. لذا انسان ها در هر مرحله زمانی که زندگی می کنند باید برای آن، بنای تمدنی جدیدی بسازند که با دوران خودشان همراهی داشته باشد.

سرزمین کربلا- و مناطق پیرامون آن جزء سرزمین کوفه است و در منطقه رسوبی و بیابانی عراق قرار دارد. بنابراین، جای شگفتی نیست که گِل یکی از مواد اصلی تشکیل دهنده بناهای کربلا- باشد. به همین دلیل، در ساخت برخی از خانه های اطراف حرم مطهر امام حسین علیه السلام از کلوخ های گل (الطوف) استفاده شده است.^(۱)

کربلا کم کم از نظر عمرانی رشد یافت تا اینکه هارون الرشید، خلیفه عباسی، در اواخر عمرش در سال ۱۹۳ هجری (۸۰۹ م) به تخریب حرم مطهر امام حسین علیه السلام، گنبد آن و خانه هایی که در اطراف آن قرار داشتند، پرداخت.^(۲)

ولی در زمان مأمون، از خلفای عباسی، در سال ۱۹۸ هجری (۸۱۳ م) بعد از بازسازی حرم مطهر امام حسین علیه السلام مجدداً آبادانی به آن بازگشت و ساخت خانه ها در اطراف حرم از سر گرفته شد. در این دوران، در بناهای کربلا از

ص: ۱۰۷

۱- ۱۰۶. السید محسن الامین، پیشین، ج ۱، ص ۶۲۷؛ هم چنین: عبد الجواد الکلیدار، پیشین، ص ۱۹۷.

۲- ۱۰۷. عبدالرزاق الحسنی، العراق قديماً و حديثاً، ص ۱۲۹.

خشت استفاده می شد و [شهر] از نظر عمرانی به شکوفایی رسید. (۱)

در آن زمان، در ساختمان های کربلا- از خشت های مخلوط با گاه در قالبهای مکعبی شکل و در ابعاد مختلف به منظور ساختن دیوار صاف و استواری بنا استفاده می شد. این خشتها را که با استفاده از نور خورشید خشک می شدند، «اللبن» می نامیدند. استفاده از اللبن در خانه ها و ساختمان های قدیمی عراق هم چون اور، بابل و الوركاء ثابت شده است. (۲) هم چنین این کلوخ های گلی در ساخت نخستین بناهای شهرهای اسلامی عراق هم چون بصره، کوفه و واسط به کار رفتند. هنگام استفاده از کلوخ های گلی برای ساخت دیوارها، از گل نیز به عنوان ماده ای چسبان و ملاط بهره می بردند. (۳)

خانه هایی که در آن زمان در کربلا ساخته می شدند بسیار فراخ و زیبا بودند. در قسمت داخلی خانه مکانی وجود داشت که صحن نامیده می شد و مرکز خانه به حساب می آمد. باستان شناسان با بررسی بقایای خانه های قدیمی در خرابه های شهر اور و بابل، مشاهده کرده اند که صحن در وسط خانه واقع بوده است. در طرفین صحن اتاق یا اتاق های خواب قرار داشت و در طرف دیگر نیز ایوانی سقف دار واقع بود که «الطارمه» نامیده می شد و برای استراحت خانواده در تابستان به کار می رفت. (۴)

ص: ۱۰۸

۱- ۱۰۸. سومر، ج ۲۲، بغداد العراق، ص ۶۵.

۲- ۱۰۹. الکشاف الاثری، ص ۲۵۶.

۳- ۱۱۰. پیشین.

۴- ۱۱۱. سید حسین صدر، پیشین، ص ۳۱، هم چنین: John Li Esposito, Modern Islamic World,

.Vol.۲, New York, Oxford, Oxford University Press, ۵۹۹۱, P.۹۹۳

در سال ۲۳۶ هجری (۸۵۰ م) هنگامی که متوکل، خلیفه عباسی، به قدرت رسید، مسلمانان به منظور زیارت راهی کربلا شدند. بدین ترتیب، منازل و خانه های اطراف حرم بیشتر و بازار نیز پدیدار شد. ولی متوکل در طول حاکمیت خود که در سال ۲۴۷ هجری (۸۶۱ م) به پایان رسید سه بار دستور تخریب حرم و بناهای اطراف آن را صادر کرد.^(۱)

با به قدرت رسیدن منتصر، پسر متوکل خلیفه عباسی، در سال ۲۴۷ هجری (۸۶۱ م)، دستور بازسازی حرم مطهر امام حسین علیه السلام صادر شد و بدین ترتیب، آبادانی به کربلا بازگشت و به مرور، بار دیگر به خصوص در مناطق اطراف حرم، خانه های زیادی ساخته شد.^(۲) ارتفاع این خانه ها تقریباً یکسان، یعنی حدود هفت متر بود. این بناها با فضای معماری و بافت خاص آن زمان کربلا هماهنگی داشتند.^(۳)

در همان دوران خلفای عباسی استفاده از آجر در ساخت مساجد، مدارس دینی و برخی خانه های مسکونی به طور وسیع شایع شد. آجر از نظر وفور، استحکام و هم خوانی با عوامل منطقه ای از بهترین مصالح داخلی به شمار می رفت.^(۴)

آجر از نظر انعطاف و سهولت به کارگیری منحصر به فرد است. این امر در

ص: ۱۰۹

-
- ۱- ۱۱۲. سید عبدالحسین الکلیدار آل طعمه، پیشین، ص ۱۷؛ هم چنین: المسعودی، مروج الذهب، ج ۴، ص ۱۲۱.
  - ۲- ۱۱۳. محمد صادق الکرباسی، دائره المعارف الحسينيه، باب مدینه الحسين، زیر چاپ، لندن: المرکز الحسينی للدراسات، ۱۹۹۵.
  - ۳- ۱۱۴. نعمت اسماعیل علام، فنون الشرق الاوسط فی العصور الاسلامیه، قاهره؛ دار المعارف، ۱۹۷۴ صص ۴۷ و ۵۱.
  - ۴- ۱۱۵. سومر، ج ۳۸، بغداد: مدیریه الآثار العامه، ۱۹۸۲، ص ۳۷۶.

ساخت گنبدها و برای پوشش سقف‌ها به جای استفاده از چوب تنه درخت خرما و الحور کمک می‌کرد و ماده دیگری به نام الجص (گچ) نیز باعث چسبیدن سریع آجرها به یکدیگر می‌شد. بناهای قدیمی عراق از جمله شهرهای باستانی هم چون بابل، اور و الوركاء نشان می‌دهند که استفاده از آجر میراث معماری قدیم عراق است.^(۱)

با ورود معزالدوله آل بویه در سال ۳۳۴ هجری (۹۴۶ م) به بغداد، عمران شهر کربلا وارد مرحله جدیدی شد و فن معماری در عراق به ویژه در شهر کربلا از فنون پدید آمده در عصر آل بویه تأثیر پذیرفت؛ به خصوص آنکه استفاده از آجر و تزیین‌های آن در این دوران به حد بالایی رسید.^(۲)

کربلا در زمان عضدالدوله آل بویه وارد مرحله شکوفایی عمرانی شد. بنای حرم مطهر امام حسین علیه السلام در فاصله سال‌های ۳۶۹ تا ۳۷۱ هجری (۹۸۰ - ۹۸۲ م) و هم‌چنین بنای حرم مطهر عباس علیه السلام در سال ۳۷۲ هجری (۹۸۳ م) بازسازی شدند. ساختمان‌ها، بازارها، مدارس دینی و بناهای دیگری در اطراف آن دو حرم و میان آنها ساخته و شهر با دیواری محکم احاطه شد که نخستین دیوار کربلا محسوب می‌شود. ضمن برنامه ریزی جدید برای شهر، برای این دیوار نیز سه در ورودی کار گذاشته شد.^(۳)

این مرحله در تاریخ عمرانی کربلا یکی از مهم‌ترین مراحل اولیه

ص: ۱۱۰

۱- ۱۱۶. حسن الامین، دائرة المعارف الاسلامیه الشیعیه، ج ۱۱، چاپ دوم، بیروت: دائرة المعارف للمطبوعات، ۱۴۱۳ {۱۹۹۲ م}، ص ۳۵۶.

۲- ۱۱۷. ابراهیم الموسوی الزنجانی، حله فی الاماکن المقدسه، بیروت: مؤسسه الاعمی للمطبوعات، ۱۴۰۵ {۱۹۸۵} ص ۸۳؛ هم‌چنین: محمّد حسین مصطفی الکلیدار، پیشین، ص ۲۵ و نیز: جعفر خلیلی، پیشین، ص ۲۶۰.

۳- ۱۱۸. محمّد حسین مصطفی الکلیدار، پیشین، صص ۲۹ و ۳۰.

آباد سازی آن محسوب می شود. در سال ۴۱۴ هجری (۱۰۲۳ م) ابو محمد رامهرمزی، از وزرای آل بویه، در دوران «قادر بالله» از خلفای عباسی به بازسازی دیوار کربلا پرداخت. (۱)

در این دوران، استفاده از آجر و گچ در بناهای شهر کربلا به برخی ساختمان های دینی مهم، بازارها و برخی خانه ها محدود می شد، ولی کلوخ های گلی (اللبن) هم چنان ماده اصلی ساخت خانه های کربلا محسوب می شد. بناهای موجود در کربلا صفات و ویژگی های بناهای عربی و اسلامی را که دارای سقف باز بودند به همراه داشتند. این گونه سقف ها به ساختمان مزیت خاصی می بخشید و آسمان منبع نور و هوای آنها به شمار می رفت.

در دوران سلاجقه، سلطان ملک شاه در سال ۴۷۹ هجری (۱۰۸۷ م) برای تعمیر دیواری که ابو محمد رامهرمزی آن را ساخته بود، اقدام کرد. (۲)

با آغاز غلبه مغول ها بر عراق در سال ۶۵۶ هجری (۱۲۵۸ م) هرچند کربلا- با رکود عمرانی مواجه شد، با این حال، شهر و بناهای آن از تخریب و خرابی هایی که برای عراق رخ داد، در امان ماند. (۳)

«ابن بطوطه» جهانگرد پس از دیدار از کربلا در سال ۷۲۷ هجری (۱۳۲۷ م) درباره این شهر می گوید: «کربلا شهر کوچکی است که حرمی مقدس در درون آن قرار دارد. (این سخن دلالت بر آن دارد که کربلا- را دیواری احاطه کرده که آن را ابو محمد رامهرمزی از وزرای آل بویه ساخته است.) اهل این شهر از دو طایفه اند: فرزندان زحیک و فرزندان فائز که جنگ

ص: ۱۱۱

۱- ۱۱۹. ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، ج ۱۶، ص ۲۵۹.

۲- ۱۲۰. سلمان هادی طعمه، پیشین، صص ۴۰ و ۴۱.

۳- ۱۲۱. رحله ابن بطوطه، ص ۲۳۳.

میان آنها دائمی است؛ آنها علوی اند و به یک پدر واحد برمی گردند. (۱)

این سخن ابن بطوطه حاکی از آن است که در زمان سفر وی به کربلا، این شهر از عمران و آبادانی برخوردار بوده و دو طایفه در آن سکونت داشته اند. طایفه آل زحیک در منطقه ای ساکن بوده که امروزه به باب نجف و باب الخان مشهور است. طایفه آل فائز نیز در منطقه ای سکونت داشته که امروزه به باب السالامه معروف است و در قسمت شرقی باب الطاق، باب بغداد و برکه عباس قرار دارد.

هم چنین یک طایفه علوی دیگر به نام آل عیسی در منطقه ای که امروزه به محله المخیم معروف است و در قسمت غربی باب الطاق قرار دارد، ساکن بودند. (۲)

سلطان اویس جلایری در سال ۷۶۷ هجری (۱۳۶۶ م) و امیر مرجان، والی وی در بغداد، و نیز پسران وی حسین و احمد از کسانی بوده اند که به عمران کربلا- اهتمام ورزیده اند، به طوری که این شهر حرکت عمرانی گسترده ای به خصوص برای بازسازی حرم مطهر امام حسین علیه السلام و برخی بناهای دینی دیگر پشت سر گذاشت. (۳)

اصلی ترین فنون معماری اسلامی که در عصر جلایری در کربلا به کار گرفته شد، سبک تزیین بناهای دینی با استفاده از نقش و نگارهای زینتی و به

ص: ۱۱۲

۱- ۱۲۲. سلمان هادی طعمه، پیشین، صص ۹۸ و ۹۹؛ هم چنین مصطفی عباس الموسوی، العوامل التاريخية لنشأه و تطوّر المدن العربیه و الاسلامیه، بغداد: انتشارات وزارت فرهنگ و اطلاع رسانی، ۱۹۸۲، ص ۱۸۶.

۲- ۱۲۳. جعفر خلیلی، پیشین، ص ۲۶۶.

۳- ۱۲۴. حسین مؤنس، المساجد، الکویت: عن معالم المعرفه، ۱۴۰۱ {۱۹۸۱ م}، ص ۹۹.

کار بردن قطعه های کوچک خاتم و سفالهای رنگارنگ بود. این سبک در مسجد و گلدسته های عبادتگاه مشهوری که امیر مرجان در سمت شرقی صحن حرم مطهر امام حسین علیه السلام بنا کرد، دیده می شود.

معماری کربلا طی دوران حاکمیت صفویه و عثمانی بر عراق

بعد از استیلای شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۱۴ هجری (۱۵۰۸ م) بر عراق، کربلای مقدّس وارد مرحله عمرانی جدیدی شد و صفوی ها به تعمیر و تزئین حریمهای مقدّس و سایر بناهای دینی پرداختند. آنها با ساخت خانه هایی جدید در توسعه شهر سهم عمده ای داشتند. برای این منظور، تعدادی از بناها و هنرمندان ماهر را از اقصی نقاط سرزمین های اسلامی برای ساخت گنبدها و ستون ها گرد هم آوردند و از فنون تزئین ساختمان با آجرهای شفاف (قاشانی) رنگارنگ، تبیین هایی با چوب، ایجاد نقش و نگارها با کمک گچ و آجر و با شیوه های فنی باشکوه، استفاده کردند.

آنها هم چنین گران ترین مصالح ساختمانی هم چون سنگ مرمر و چوب های کمیاب را برای ساختن بناها و تزئین آنها وارد کشور کردند.^(۱)

با مشاهده سبک معماری بناهای دینی در کربلا و سایر شهرهای مقدّس عراق که در عصر صفویه به وجود آمدند، می توان گفت که آنها مجموع معماری شناخته شده ساختمان های عراق و ایران در دوره های زمانی مختلف هستند.^(۲)

ص: ۱۱۳

۱- ۱۲۵. نعمت اسماعیل علام، پیشین، مصر: دار المعارف، ۱۹۷۴ م، صص ۲۰۶ - ۲۰۴.
۲- ۱۲۶. ۱۵. The Travels of Pedro Teixeira Second Series, No IX P.

بیدرو تکسیرا، جهانگرد پرتغالی، با سفر به کربلا در اوایل سال ۱۰۱۳ هجری (۱۶۰۴ م) به مدح عمارت زیبای آن پرداخت و گفت: «این شهر دارای چهارهزار خانه است که برخی از آنها ستون های محکم دارند، ولی اکثراً فرسوده و سُست هستند». وی در وصف بازارهای کربلا می گوید: آنها با استفاده از آجر و به شکل محکمی ساخته شده اند. (۱)

کارستن نیبور، جهانگرد آلمانی، نیز در سال ۱۱۷۸ هجری (۱۷۶۵ م) از کربلا دیدن کرد. وی با توصیف بناهای شهر کربلا می گوید: «اکثر خانه های این شهر استوار و محکم نیستند؛ زیرا از کلوخ های گلی ساخته شده و دیوار شهر نیز با کلوخ های گلی خشک شده زیر نور خورشید، ساخته شده اند. این دیوار پنج در دارد و سومین دیواری است که شهر را احاطه کرده است». (۲)

در سال ۱۲۱۶ هجری (۱۸۰۱ م) با ورود وهابیهها به کربلا، ساختمان های این شهر به خصوص مرقدهای مقدّس، مساجد و بازارهای آن تخریب و بسیاری از خانه های اطراف این دو حرم و دیوار شهر نیز ویران شدند. (۳)

بعد از این اتفاق، یکی از پادشاهان هند اموالی را صرف بازسازی خرابی های ایجاد شده توسط وهابیهها کرد و سید علی طباطبایی، یکی از مراجع بزرگ، در سال ۱۲۱۷ هجری (۱۸۰۲ م) مسئولیت بازسازی و ترمیم حریمهای مقدّس، بازارها و خانه ها را برعهده گرفت. وی برای شهر حصاری با برج ها و سنگرهای زیاد ساخت که دارای شش در بود:

ص: ۱۱۴

۱- Niebuhr, Carsten, Voyage en Arabic et .۱۲۷ - جعفر الخلیلی، پیشین، صص ۲۹۰ - ۲۸۶.

۲- John Li Esposito: Op.Cit. ۱۲۸.

۳- ۱۲۹. سلمان هادی طعمه، کربلا فی الذاکره، بغداد: چاپخانه العانی، ۱۹۸۸ م، صص ۲۱ و ۲۲.

۱. باب الخان (کاروانسرا): به علت نزدیکی به کاروانسرا به این نام معروف بود.

۲. باب الطاق: به علت نسبت دادن به ابراهیم زعفرانی، یکی از مردان کربلا- که در مقابل ترک ها مقاومت کرد، به این اسم نامیده شد.

۳. باب بغداد: همان دری است که مسافران از آن به بغداد می روند.

۴. باب نجف: همان دری است که مسافران از آن راهی نجف اشرف می شوند.

۵. باب السلالمه: این در به دلیل سکونت عشیره السلالمه در این منطقه، به این نام شناخته شده است.

۶. باب المخیم (اردوگاه): وجه تسمیه آن، واقع شدن در جایگاهی است که امام حسین علیه السلام و یارانش به محض رسیدن به کربلا در آنجا خیمه زدند. (۱)

بر اثر حمله نیروهای نجیب پاشا، از والی های عثمانی، به کربلا در سال ۱۲۵۸ هجری (۱۸۴۲ م) بخشی از بناهای شهر و هم چنین قسمتی از حصار آن تخریب شد. (۲)

یکی از کسانی که در نیمه دوم قرن هفدهم میلادی وارد کربلا- شد و از آبادانی آن تمجید کرد، شرق شناس و جهانگرد روسی به نام ایلیا نیکولا پرزین بود. وی در میانه سال ۱۸۴۳ م به بصره رسید. دیدار پرزین از کربلا به این دلیل حائز اهمیت است که پس از حمله خونین «نجیب پاشا» در اوایل سال ۱۸۴۳ م انجام شد. این حمله به انتفاضه این شهر مقدس بر ضد نیروهای ترکیه انجامید.

ص: ۱۱۵

۱- ۱۳۰. جعفر الخلیلی، پیشین، ص ۲۷۶.

۲- ۱۳۱. ایلیا نیکولا پرزین، مجله دراسات الارض و الرحلات، مسکو، ۱۸۵۸ م.

پرزین با پژوهشی به نام «کربلا»، به بناهای این شهر پرداخت و آن پژوهش را در مجله ای به نام پژوهش های زمین و سفرها (مسکو ۱۸۵۸) منتشر کرد. وی درباره کربلا می گوید: «این شهر از نظر وسعت با شهرهای مرکز استان ما برابری می کند، ولی ساکنان آن از ساکنان شهرهای ما بیشتر هستند؛ زیرا خیابان ها در کشورهای مشرق زمین تنگ تر از کوچه های ما هستند و غالباً خانه ها به طور پیوسته ساخته می شوند و هیچ میدانی در شهر وجود ندارد. دیواری خشتی اطراف شهر را احاطه کرده است که از دو قسمت تشکیل شده قسمت بالایی آن به مثابه بالکن و قسمت پایین آن به صورت باز و فاقد محافظ است که با موانعی از یکدیگر جدا شد. پناهگاه ها برای افراد فقیر شهر به حساب می آید. همین وضعیت در شهر بغداد نیز قابل ملاحظه است. (۱)

لوفتوس، باستان شناس انگلیسی، هنگام زیارت از کربلا در سال ۱۲۷۰ هجری (۱۸۵۳ م) درباره بنای کربلا گفت: «بناهای زیادی در خارج از دیوارهای شهر ساخته شده است»؛ این بدین معناست که شهر در زمان سفر وی در حال توسعه بوده است. وی افزود: «در اطراف این شهر تعدادی کوره ساخت آجر دیده می شود». این سخن نیز نشان می دهد که ساخت آجر در اطراف شهر در حال گسترش بوده است. براساس گفته های لوفتر، بسیاری از خانه ها در نتیجه حمله نجیب پاشا به کربلا ویران شده است. (۲)

از جمله کسانی که از کربلا دیدن کرده، «جان اشرف» جهانگرد انگلیسی و از

ص: ۱۱۶

William Kennet Loftus, Travels and Researches in Chaldaea and Susiana, . ۱۳۲ - ۱
PP. ۵۶-۶۶

John Ussher F.R.G.S, A Journey from London to Perspolis, PP. ۸۵۴ - ۹۵۴ . ۱۳۳ - ۲

دانشمندان باستان شناس و عضو تشکل جغرافیای پادشاهی در لندن بوده است. وی در سال ۱۲۸۱ هجری (۱۸۶۴ م) از طریق شهر المسیب وارد کربلا شد و از باغ هایی که در امتداد دو طرف رودخانه حسینی وجود داشت، ابراز شگفتی کرد. وی می نویسد که هیچ گونه آثاری از رکود و انحطاط در این شهر مشاهده نکرده است؛ همان ویژگی که اکثر شهرهای دنیای اسلام در آن زمان، به آن مشهور بودند. هر وجب از خاک این شهر مملو از خانه های متراکم بود و خانه های زیادی نیز در حال ساخت بودند. (۱)

کربلا در دوران مدحت پاشا، والی عثمانی، از نظر عمرانی توسعه یافت. وی در سال ۱۲۸۵ هجری (۱۸۶۸ م) با سفر به کربلا دستور داد تا قسمت جنوبی حصار شهر را تخریب کنند و با افزودن محله العباسیه، شهر را توسعه دهند. این محله به دو قسمت تقسیم می شود که به عباسیه شرقی و عباسیه غربی معروف اند و خیابان العباس علیه السلام آنها را از هم جدا می کند. کربلا هشت محله داشت که شش محله آن به نام درهای دیوار نامیده می شدند و عبارت اند از:

۱. محله بان الخان: در قسمت شرقی شهر قرار دارد.

۲. محله باب الطاق: در طرف غربی شهر و جنوب محله باب السلالمه واقع است.

۳. محله باب بغداد: در شمال شهر به سمت بغداد قرار دارد.

۴. محله باب النجف: در وسط شهر و در میان باغ های حسینی و عباسیه قرار دارد و به باب مشهد (محل شهادت) معروف است.

۵. محله باب السلالمه: در شمال شهر و غرب محله باب بغداد قرار دارد.

ص: ۱۱۷

۶. محلّه المخیم: در سمت غربی شهر و جنوب محلّه باب الطاق واقع است.

۷. محلّه عباسیه شرقی: در جنوب شرقی شهر و شرق خیابان عباس علیه السلام قرار دارد.

۸. محلّه عباسیه غربی: در جنوب غربی شهر و غرب خیابان عباس علیه السلام واقع است. (۱)

از جمله کسانی که در سال ۱۳۰۹ هجری (۱۸۹۰ م) از کربلا دیدن کرد و به تمجید از آن پرداخت «جون پترز» جهانگرد و باستان شناس امریکایی بود. وی می گوید: «کربلا در حاشیه بیابان رسوبی حاصل خیز قرار دارد که به تپه های جزیره عرب متصل است. تعداد ساکنان آن به شصت هزار نفر می رسد و مشخص است که این شهر شکوفا است. اما بخش جدید شهر که خارج از حصار قدیم ایجاد شده، دارای خیابان های گسترده و منظم همانند شهرهای اروپایی است». وی می افزاید: «حصار قدیمی شهر ویران شده، ولی درهای ورودی آن هم چنان پابرجاست». (۲)

عمانوئیل فتح الله عمانوئیل نیز از جمله کسانی است که در سال ۱۳۲۹ هجری (۱۹۱۱ م) با سفر به کربلا، در توصیف آن گفت: «کربلای جدید منطقه عباسیه که آن را مدحت پاشا، والی عثمانی، ایجاد کرد، راه های وسیع و پهن دارد. کربلا دارای مساجد زیبا، هتل های زیاد، قصرهای باشکوه و خانه های محکم است». این گفته بیانگر آن است که این شهر در آن دوران از نظر عمرانی شکوفا بوده است. وی هم چنین کربلا را از قدیمی ترین شهرهای عراق در آن

ص: ۱۱۸

۱- ۱۳۵. John Punnett Peters, Nippur or Explorations and Adventures on the Euphrates

۱۳۳. P. ۷۹۸۱, Vol. II, Second Campaign, ۰۹۸۱ - ۰۸۸۱.

۲- ۱۳۶. عمانوئیل فتح الله عمانوئیل، مجله لغه العرب، ج ۵، صص ۱۵۹ - ۱۵۷، ۱۳۲۹ ه. ق {۱۹۱۱ م}.

زمان می داند و خاطرنشان می کند: «سبک معماری ساختمان های بخش قدیمی شهر با بخش جدید متفاوت است؛ کوچه ها و خیابان های بخش قدیمی تنگ و باریک است»^(۱). عمانوئیل در سال ۱۹۱۸ کربلا را این گونه توصیف کرد که این شهر از دو جزء تشکیل شده است: قسمت قدیمی شهر و منطقه جدید که در جنوب و جنوب غربی شهر قرار دارد.

بخش قدیمی شهر از سه طرف با حصار احاطه شده که جنس آن از آجر است و ارتفاع آن تقریباً به ۲۰ تا ۳۰ گام می رسد. این دیوار دارای پنج در ورودی است، ولی طرف چهارم آن به سمت منطقه جدید باز می شود.

هم چنین خیابان ها و کوچه های قسمت قدیمی شهر باریک و گاه پیچ در پیچ و ساختمان های آن، به ویژه در حدفاصل حرم مطهر امام حسین علیه السلام و برادرش عباس علیه السلام و اطراف آن متراکم است و اکثر مغازه ها در مسیر بین الحرمین قرار دارند.

اما منطقه جدید که ادامه منطقه قدیمی شهر است به شکل مستطیل ساخته شده و خیابان های آن به طور عمودی و افقی تقسیم شده اند و عرض آنها به ۲۰ تا ۳۰ گام می رسد. به این منطقه بناهای جدیدی اضافه شده که سرای حکومت، دفاتر شهری، دو باب مدرسه و بیمارستان کوچک هشتاد تخت خوابه و مراکز پلیس از این جمله اند.^(۲)

در دوره استعمار انگلیس در برخی از ساختمان های کربلا جزئیات فنون معماری عراق به طور قابل توجهی گسترش یافت، از جمله آنها می توان به

ص: ۱۱۹

۱- ۱۳۷. ۵۳. P. ۴۴۹۱، September، Iraq and the Persian Culf، Geographical Handbook Series.

۲- ۱۳۸. محمد صادق الکرباسی، پیشین.

تزئینات چوبی اشاره کرد که تاریخ آن به عصرهای اولیه اسلامی بازمی گردد.

معماری کربلا از زمان تأسیس دولت عراق در سال ۱۹۲۱

بعد از برپایی دولت جدید عراق در سال ۱۹۲۱ و با توجه به موقعیت مذهبی، گردشگری و جغرافیایی شهر کربلا، ساخت و ساز در این شهر همانند سایر شهرهای بزرگ عراق شکل جدیدی به خود گرفت و روش های جدید نقشه کشی و ساخت و نیز شیوه های ساده معماری غربی به آن راه یافت. این شیوه به خصوص در ساختمان هایی مشاهده می شود که بیرون از محدوده قدیمی شهر ساخته شده اند. با توجه به تأثیر ملموس انگلستان بر عراق در آن دوره تاریخی، سبک معماری این کشور مشهورتر است.

در نقشه کشی مناطق جدید کربلا، دوری جستن از کوچه های باریک و راه های پر پیچ و خم که مشخصه قسمت قدیمی شهر به ویژه مناطق اطراف بین الحرمین است، مدّ نظر قرار گرفت. جنگ ها و حملاتی که شهر در معرض آن بود نیز در این امر مؤثر بود.

برای نخستین بار در بناهای جدید از مصالح ساختمانی چون سیمان و آهن، به ویژه تیرآهن استفاده می شد که بیشتر در سقف خانه ها و ساختمان های دیگر، به جای چوب های درخت نخل و سپیدار و برخی چوب های دیگر به کار می رفت؛ به خصوص در قسمت جدیدی از شهر که در زمان «مدحت پاشا»، حکمران عثمانی، نقشه کشی شد.

این ساختمان ها به دلیل بنا شدن روی زمینی شوره زار که آب در آن رخنه می کرد و باعث تخریبش می شد، بازسازی شدند. علت این امر وجود باتلاقی

بزرگ بود که از سمت جنوب و جنوب شرقی در راه کربلا حله، شهر کربلا را دربر گرفته بود. (۱)

خانه ها و ساختمان های محدوده قدیمی شهر کربلا، بافت عمرانی و ویژگی خاص معماری خود را حفظ کرده اند. آنها کم ارتفاع و دارای ۱ یا ۲ طبقه اند، به گونه ای که با طبیعت و سادگی رفتارهای اجتماعی و وضع اقتصادی و زیست محیطی سازگارند و هم چنین ارتفاع آنها از ارتفاع دیوارهای خارجی حیاط حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام که طی قرن های متمادی برای احترام و حفظ جایگاه آنها به همین شکل باقی مانده است تجاوز نمی کند.

در این دوره، شهر کربلا به داشتن برخی ساختمان های مهم مشهور شد که مهم ترین آنها عبارت اند از: کاروانسرای هندیان (الاسماعیلیه) معروف به «البهره»، ساختمان اداره آب و برق، ساختمان اداری دولت و اداره برق و پست، به علاوه برخی کتابخانه ها، ساختمان شهرداری که در میدان قدیمی شهر قرار داشت و هم چنین بازارهای فرهنگی و بسیاری از خانه ها که پذیرای بازرگانان و مسافران برای سکونت در آنها بود. (۲)

در مرکز شهر کربلا، جایی که بین الحرمین قرار دارد، مکانی برای جمع شدن اهالی شهر در نظر گرفته شده که محور زندگی آنهاست. بازارها و ساختمان های مذهبی دیگری بین الحرمین را دربر گرفته و این بازارها در

ص: ۱۲۱

-
- ۱- ۱۳۹. عبدالرزاق الحسینی، موجز تاریخ البلدان العراقیه، صص ۶۴ - ۶۳ و نیز: سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۹۶ و خالد السلطانی، «دراسه فی عماره العراق مابین الحربین»، آفاق عربیه، ش ۱۰، ۱۹۸۰، صص ۸۵ - ۶۲.
  - ۲- ۱۴۰. عبدالرزاق الحسینی، پیشین، ص ۱۲۶ و نیز: سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۱۰۲.

مقابل در ورودی حرم پراکنده شده اند و تنها راه عبور مسافران هم از بین آنهاست. این بازارها به سادگی ساخت و ویژگی معماری اسلامی شان شناخته می شوند. از مهم ترین و مشهورترین این بازارها، بازار عرب، بازار حسین، بازار خیمه گاه و بازار عباس علیه السلام است به اضافه بازارهای سرپوشیده ای که در بین این بازارها پراکنده اند.^(۱)

از سال ۱۳۵۴ ه. ق (۱۹۳۵ م) تا ۱۳۶۷ ه. ق (۱۹۴۸ م) شهرداری کربلا برای ساماندهی عبور و مرور زائران، طی مراحل اقدام به باز کردن خیابان اطراف حرم مطهر امام حسین علیه السلام کرد که به دلیل اشتباه مسئولان آن زمان در بررسی عمرانی، هنری و فکری، شهر کربلا-زیباترین آثار ساختمانی خود را که برگرفته از معماری اسلامی و جزئی از حرم مطهر امام حسین علیه السلام بود که طی قرون متمادی پابرجا مانده بود از دست داد. از مهم ترین این آثار می توان به مناره مشهور «العبد» که یکی از زیباترین بناهای معماری این شهر به شمار می رود و نیز، حیاط کوچک مرتبط با آن و بعضی از مؤسسات، مدارس دینی و مساجد اشاره کرد.^(۲)

این در حالی است که ساماندهی عبور و مرور و اصلاح و توسعه آن، بدون تخریب و آسیب رساندن به آثار فرهنگی و با یک پژوهش علمی و صحیح نقشه برداری امکان پذیر بود؛ به گونه ای که از ساختمان های دینی و فرهنگی شهر هم حفاظت می شد.^(۳)

ص: ۱۲۲

۱- ۱۴۱. عماد عبدالسلام رؤوف، پیشین، ج ۱۰، صص ۱۸۵ - ۱۸۴، و نیز: سلمان هادی طعمه، همان.
۲- ۱۴۲. عبد الجواد الکلیدار، پیشین، صص ۱۷۷، ۲۴۰، ۲۴۴ و ۲۴۶ و نیز: محمّد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، صص ۳۵ - ۳۶.

۳- ۱۴۳. رؤوف محمّد علی الانصاری، مجله النور، ش ۳۹، لندن، اکتبر ۱۹۹۳، ص ۶.

ژاک برک، شرق شناس فرانسوی، در سال ۱۳۹۸ ه. ق (۱۹۷۸ م) خاطراتش را از سفر به کربلا- در کتاب از فرات تا اطلس منتشر کرد. زمان این سفر نامعلوم است، ولی به نظر می رسد در دوران سلطنتی، از کربلا دیدن کرده است. وی می گوید: «کربلا مرکز استان است و جمعیت آن به ۲۱۷ هزار نفر می رسد که ۸۰ درصد آنها شهرنشین هستند. این منطقه که شهرهای مهمی چون نجف و کوفه را دربر گرفته است، در فاصله ۱۰۲ کیلومتری جنوب بغداد قرار دارد و دارای زمین های کشاورزی مرغوبی است. بلافاصله بعد از آن، منطقه ای صحرائی وجود دارد و قنات حسینی که به موازات رود فرات به سمت چپ کشیده شده، از کارهای معروف مهندس هندی انگلیسی تبار و مهندس ایلکوکس است که بعدها، کارهای مهندسی پروژه اسوان مصر را انجام داد».

برک درباره ساخت و ساز شهر کربلا می نویسد: «شهر کربلا از نظر شکل بناها، شبیه شهرهای دیگر عراق است؛ ساختمان هایی با نقش های برجسته و کنگره های شیشه ای که بر روی پایه های ساده چوبی قرار دارند، در همه جا پراکنده شده اند. در کنار این خانه های سنتی، خانه های دیگری هم وجود دارد که با سیمان بتونی ساخته شده اند و کارمندان دولت و افسران در آن زندگی می کنند.»^(۱)

در سال ۱۹۵۴، دولت عملیات اجرایی ساخت «حی الاسکان» را که مخصوص کارمندان است، شروع کرد که در سمت جنوب غربی مرکز شهر به

ص: ۱۲۳

فاصله تقریبی سه کیلومتری از آن قرار دارد.^(۱)

در سال ۱۹۵۹، سید حسین سعد، استاندار کربلا، «حی الحسین» را که در جنوب غربی مرکز شهر به فاصله بیست کیلومتری آن و در راه جدید کربلا نجف قرار داشت، بازسازی کرد. این کوی، چسبیده به حی الاسکان و از مهم ترین و بزرگ ترین مناطق جدید و کنونی کربلاست که نقشه آن به شکل دایره است و هتل گردشگری کربلا در وسط آن قرار دارد و اطراف این منطقه سرسبز است.^(۲)

در دهه ۶۰، شهرکهای دیگری تجدید بنا شدند که از آن جمله است: «حی المعلمین» در سال ۱۹۶۰ که تقریباً به فاصله ۴۰ کیلومتری در غرب مرکز شهر واقع شده، «حی البلدیة» در سال ۱۹۶۱ که در منطقه واقع بین خیابان «حی الحسین» و خیابان بیمارستان قرار گرفته و نیز «حی العباس» در سال ۱۹۶۴ که در راه جدید کربلا بغداد واقع شده است و از مرکز شهر حدود سه کیلومتر فاصله دارد.

در ابتدای دهه ۷۰ و در نتیجه افزایش تعداد ساکنان شهر کربلا و مهاجرت گروه های بزرگ جمعیتی از مناطق اطراف شهر و بعضی از شهرها و روستاهای دیگر، شهر کربلا به شکل افقی شروع به گسترش به سمت بیرون از محدوده قدیمی اش کرد و شهرک های جدیدی که بیشترشان در سمت غرب و جنوب غربی شهر قرار داشتند، تجدید بنا شدند که از این قبیل اند: حی الحر، حی العامل، حی النقیب، حی الاصلاح الزراعی،

ص: ۱۲۴

۱- ۱۴۵. از آرشیو شهرداری کربلا، ۱۹۵۹.

۲- ۱۴۶. همان.

حی الجمعیه در سال ۱۹۷۰، حی رمضان، حی الأسره، الملحق، حی الصحه، حی البنوک در سال ۱۹۷۵، حی الموظفين در سال ۱۹۷۶، حی سیف سعد در سال ۱۹۷۷، حی العروبه و حی الثوره در سال ۱۹۷۸. (۱)

در سال ۱۹۷۸ نقشه کشی برای اجرای پروژه المشاه به عرض ۴۰ متر که بین الحرمین را به هم متصل می کرد، شروع شد و عملیات آن در سال ۱۹۸۰ پایان یافت. این طرح آشکارا باعث بدشکل شدن شهر زیبای کربلا شد؛ زیرا به اصالت تمدن و معماری اسلامی و بافت عمرانی شهر که با آن شناخته می شد، بی توجه بود؛ تا جایی که باعث نابودی بسیاری از ویژگی های آشکار معماری اسلامی در این شهر شد، از جمله تخریب قسمتی از بازار مشهور بازار حسین، مسجد جامع الصافی، مدرسه دینی باد کوبه، مدرسه حسن خان، خانه های فرهنگی زیبا و ... بدین ترتیب، در دو طرف خیابان المشاه، ساختمان های نامنظم بدون بررسی و نقشه کشی قبلی و بدون درک ویژگی معماری اسلامی این شهر بنا شد. (۲)

در نتیجه افزایش جمعیت و سرازیر شدن سیل جدید گروه های انسانی به کربلا- از روستاها و اطراف این شهر و بعضی شهرهای دیگر عراق به دلیل جنگ عراق و ایران در سال ۱۹۸۰، تعداد ساکنان کربلا- در سال ۱۹۸۵، به ۱۸۴/۵۷۴ نفر رسید، (۳) در حالی که جمعیت آن در سال ۱۹۷۱ م، ۱۰۲/۲۱۳ نفر بود. (۴) در واقع، نسبت افزایش جمعیت طی چهارده سال بالغ بر ۸۱ درصد بوده

ص: ۱۲۵

۱- ۱۴۷. همان، کربلا فی الذاکره، پیشین، صص ۶۵ - ۶۴.

۲- ۱۴۸. د. رؤوف محمد علی انصاری، پیشین.

۳- ۱۴۹. دائره المعارف البریطانیه، ج ۶، ص ۷۴۱.

۴- ۱۵۰. از نشریات استان کربلا أضواء کاشفه علی محافظه کربلا، ۱۹۷۱، ص ۲۵.

که این آمار، مخصوص شهر کربلاست و شامل شهرستان ها و مناطق اطراف این استان نمی شود.

از طرف دیگر، به علت گسترش برخی از خیابان های شهر مثل خیابان باب القبله (ابوالفهد)، خیابان سدره و خیابان جمهوری و احداث خیابان های جدید در داخل شهر مثل باب السلطانیه و المحیط، بسیاری از خانواده ها سرپناه شان را از دست دادند و شهر کربلا دیگر قادر به پاسخگویی به نیازهای تعداد زیاد ساکنان و خانه های اضافی و جدید در آن نبود. لذا شهر به شکلی خاص و در جهت غرب و جنوب غربی شروع به توسعه افقی خارج از محدوده قدیمی و جدیدش کرد و شهرک های جدید دیگری هم ساخته شد که عبارت اند از: حی الانتصار و حی البهادلیه در سال ۱۹۸۰، حی العسکری با دو بخش در الحر و خلف الطاقه در سال های ۱۹۸۰ و ۱۹۸۳، حی الضباط و حی الشهداء در سال ۱۹۸۳، حی السلام در سال ۱۹۸۹، حی الصمود در سال ۱۹۹۰ و حی التحدی و حی التعاون هر دو در سال ۱۹۹۲. (۱)

بیشتر شهرک های جدید کربلا فاقد ساده ترین امکانات اصلی زندگی شهری بودند که از شاخصه های شهرک های جدید مسکونی در کشورهای دیگر به حساب می آیند، هم چون وجود مراکز تجاری و بازارهای جدید مردمی؛ مراکز دولتی مثل اداره های شهرداری، بهداشت و ارتباطات؛ هم چنین مراکز اجتماعی و فرهنگی؛ زمین بازی برای کودکان؛ میدان های ورزشی و مناطق سرسبز.

یکی از ویژگی های بناهای این شهرک ها این است که شکل و سبک

ص: ۱۲۶

معماری آنها با سبک بناهای رایج در شهر قدیمی کربلا فرق می‌کند. سازندگان این بناها از معماری جدید تقلید کرده‌اند، بدون اینکه به معماری اصیل شهر توجهی نشان دهند. همین مسأله باعث شده تا شهرک‌های جدید، بخشی از ویژگی معماری خود را از دست بدهند.

اقدام نظام سرنگون شده صدام، بعد از انتفاضه اهالی شهر در مارس ۱۹۹۱ در تخریب میدان‌های بزرگ مرکز شهر کربلا (بین الحرمین و اطراف آنها)، بیانگر اوج خرابکاری عمدی این نظام است. در پی آن، تمام نشانه‌های معماری مشخص اسلامی نابود شد؛ به گونه‌ای که شهر بسیاری از آثار فرهنگی معماری مهم خود مثل مساجد، انجمنها، مدارس دینی، حسینیه‌ها، بازارها، بازارهای سرپوشیده و خانه‌های فرهنگی زیبا را از دست داد. (۱) منطقه بین الحرمین نیز به میدان بزرگی تبدیل شد که طولش بالغ بر ۳۵۰ متر و عرض آن نیز ۱۶۰ متر بود. (۲)

در ابتدای سال ۱۹۹۷، شهرداری کربلا- میدان بزرگ بین الحرمین را با کونکرت (بتن) سنگ فرش کرد و در قسمتی از آن درخت‌های نخل کاشت و مجوزهایی هم برای احداث هتل در اطراف این میدان داد؛ بدون اینکه پژوهشی برای چگونگی نقشه‌کشی و نقشه برداری مرکز شهر انجام شود. هم‌چنین به شیوه‌های مهندسی برای زیباسازی منطقه توجهی نشد. لذا ساختمان‌هایی در اطراف مرکز شهر بنا شده‌اند که با هنر معماری حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام و بافت معماری قدیمی شهر هماهنگی ندارند.

ص: ۱۲۷

۱- ۱۵۲. الامم المتحده: المجلس الاقتصادي والاجتماعي، لجنة حقوق الانسان، الدورة ۴۹، ۱۹۹۳ م، صص ۵۳ - ۵۲.

۲- ۱۵۳. از آرشیو شهرداری کربلا، حسب مخطط مدينة کربلا لعام ۱۹۹۲ م.

در طول دهه های گذشته، خیابان کشی در مرکز شهر به شکل خودسرانه، خراب کردن میدان های بزرگ و از بین بردن بناهای دینی فرهنگی به بهانه از سرگیری توسعه منطقه، باعث نابود شدن موجودیت یک پارچه شهر و تقسیم آن به بخش های گوناگون شده که انسجام معماری و اجتماعی خاص خود را از دست داده است. در حالی که این هماهنگی طی چندین قرن در آن شکل گرفته بود. هم چنین این اقدامات باعث بی احترامی و تضعیف جایگاه و حرمت بین الحرمین شد؛ ضمن اینکه محدوده عمرانی ناهماهنگی را به وجود آورد. هم چنین موجب رکود تمام فعالیت های حیاتی و تجاری بازارها و محله های تجاری شد.

در طول سال های گذشته، ساختمان های بسیاری در محدوده بین الحرمین و میدان وسیع بین آن دو بنا شده اند که بزرگ ترین بخش آنها را هتل های کوچک و متوسطی تشکیل می دهند که بدقواره و بی اصالت ساخته شده اند و هیچ ارتباطی با فرهنگ اصیل و ویژگی های معماری اسلامی که شهر طی قرن ها با آن شناخته شده، ندارند.

در آوریل ۲۰۰۶، کمیته ای فنی در استان کربلا تشکیل شد که وظیفه اش ارائه شروط لازم برای طرح نقشه کشی جدید شهر مقدس کربلا، به دفاتر مشاوره مهندسی عراقی و بین المللی است تا طرح های شان را برای تجدید نقشه کشی شهر براساس ویژگی ها و خصوصیات اصیل آن، ارائه دهند.

همان گونه که در فصل های پیشین گفته شد، شهر مقدّس کربلا به دلیل آثار فرهنگی و مذهبی واقع در این شهر شهرت یافته است. این آثار که از بهترین شاهکارهای معماری اسلامی به شمار می آید، از ریشه های هنر شرقی سرچشمه گرفته است. هم چنین در ساخت این بناها از هنر عظیم اسلامی و اصول زیبایی شناسی الهام گرفته شده که نقش روشنی در زندگی فرهنگی و اجتماعی مردم داشته است. جلوه های هنر اسلامی در ساخت بناهایی مانند آرامگاه ها، مساجد، حسینیه ها، تکایا و مدارس دینی آشکار است.

با دقت در معماری آرامگاه های متبرّک و سایر بناهای دینی که در طول عصرهای مختلف رونق فراوانی داشته اند، به نشانه های اصیل اسلامی برمی خوریم که به روشنی پیشرفتهایی را آشکار می کنند که حاصل هنر و تمدن اسلامی در عصرهای مختلف است.

حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حضرت ابوالفضل علیه السلام (آستان حسینی و آستان عباسی) از برجسته ترین آثار هنر معماری اسلامی در این شهر به شمار می آیند. در این دو عمارت هنرهای مختلف در هم آمیخته و طلا و نقره کاری های به کار رفته و تزیینات شگفت انگیز دیگری چون کاشی کاری و آینه کاری ارزش و شکوه خاصی به این اماکن بخشیده اند.

مقرنس کاری های پر پیچ و خم نیز بخش مهمی از تزئینات معماری را به خود اختصاص داده است که می توان این هنر را داخل هر دو حرم و ورودی های صحن آنها مشاهده کرد.

ویژگی های معماری دیگری نیز عمارت های حرمین شریفین را منحصر به فرد کرده است که از جمله می توان به عظمت و بلندی دیوارها و درها و نیز استفاده از گران ترین مواد ساختمانی مانند سنگ مرمر و چوب های کمیاب اشاره کرد.

ویژگی دیگر عمارت های مذهبی در کربلا به خصوص حرمین شریفین استفاده از مصالح ساختمانی محلی از جمله آجر، گچ و کاشی کاری های رنگی در این بناها است. کربلا در ساخت این کاشی ها که برای تزئین گنبدها، گلدسته ها، دیوارها، طاق ها و ... به کار می روند، شهرت فراوانی دارد.

ویژگی بعدی، تزئین گنبدها و گلدسته های حرمین شریفین کربلا- با لایه ای نازک از طلاست. در قسمت های دیگر این گنبدها و گلدسته ها کتیبه هایی وجود دارند که با کاشی ساخته شده اند و به خط کوفی و آیات قرآن مزین هستند.

در این فصل، بحث ما بیشتر درباره معماری بناهای مذهبی است که در زیر فهرست آنها آمده است:

- حرم مطهر امام حسین علیه السلام؛

- حرم مطهر حضرت ابوالفضل علیه السلام؛

- آرامگاه های شخصیت های مشهور در کربلا، تکیه ها، خیمه گاه؛

- مساجد؛

ص: ۱۳۲

- حسینه ها؛

- مدارس و مراکز علمی مذهبی.

حرم مطهر امام حسین علیه السلام

حرم مطهر امام حسین علیه السلام

حرم مطهر امام حسین علیه السلام یکی از مهم ترین جلوه های معماری اسلامی در شهر مقدس کربلاست. بدن پاک و مطهر حضرت امام حسین علیه السلام نواده پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این مکان مدفون است. ایشان همان گونه که گفته شد، در واقعه عاشورا در سال ۶۱ ه. ق (۶۸۰ م) به شهادت رسیدند.

حرم مطهر در مرکز بافت قدیمی شهر واقع است. ویژگی این بنا سبک معماری اسلامی و شکوه منحصر به فرد آن است. این بنا از مهم ترین عمارت های مذهبی در عراق و جهان اسلام به شمار می رود. ساختمان حرم مطهر امام حسین علیه السلام پس از ساختن اولین عمارت، در چند مرحله مختلف تجدید بنا شده است که در ادامه، مهم ترین این مراحل ذکر می شود.

نخستین عمارت

اولین بنایی که پس از واقعه کربلا برای قبر مطهر امام حسین علیه السلام ساخته شد، در سال ۶۶ ه. ق (۶۸۶ م) تقریباً پنج سال پس از شهادت ایشان به دست «مختار بن ابی عبیده ثقفی» صورت پذیرفت. این ساختمان متشکل از یک بنای مسقف و یک مسجد بود که دو در داشت و یکی از آنها رو به جنوب و دیگری رو به شرق گشوده می شد. این بنا، گنبدی آجری داشت که اولین گنبد در معماری اماکن اسلامی به شمار می رود.^(۱)

ص: ۱۳۳

۱- ۱۵۴. محمّد حسن مصطفی الکلیدار، مدینه الحسین علیه السلام، ص ۲۰. - عبد الجواد الکلیدار، تاریخ کربلا- و حائر الحسین علیه السلام، ص ۸۱. - رؤوف محمّد علی انصاری، مجله النور، ش ۶۱، لندن، ۱۴۱۷ ه. ق (۱۹۹۶ م)، ص ۳.

به اعتقاد برخی از تاریخ نگاران، اولین گنبدی که در اسلام ساخته شد، گنبد مسجد قُبّه الصَّخْرَه در بیت المقدس است که به دستور «عبد الملک بن مروان اموی» در سال ۷۲ ه. ق (۶۹۱ م) ساخته شد. (۱) شاید این نظریه به دلیل گسترده نبودن منابع در اختیار این تاریخ نگاران یا به علّت اطلاعات اندک آنها درباره تاریخ آبادانی شهر کربلا باشد. (۲)

این احتمال هم وجود دارد که آنها عمران و آبادانی را فقط مخصوص حکومت می دانند.

اولین عمارت حرم مطهر امام حسین علیه السلام که گنبد نیز داشت، تا زمان هارون الرشید، خلیفه عباسی، پابرجا بود. اما هارون در اواخر عمر خویش در سال ۱۹۳ ه. ق (۸۰۹ م) این عمارت را ویران کرد و دستور داد تا مکان قبر مطهر را شخم بزنند. (۳)

دومین عمارت

دومین عمارت مقبره مطهر امام حسین علیه السلام در زمان مأمون، خلیفه عباسی، در سال ۱۹۸ ه. ق (۸۱۳ م) ساخته شد. این ساختمان مرتفع که از آجر و گچ ساخته شده بود، تا سال ۲۳۶ ه. ق (۸۵۰ م) پابرجا بود. (۴)

ص: ۱۳۴

۱- ۱۵۵. شیخ طه الولی، المساجد فی الاسلام، چاپ ۱، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۰۹ ه. ق {۱۹۸۸ م}، ص ۲۷۷.

۲- ۱۵۶. رؤوف محمّد علی الانصاری، پیشین.

۳- ۱۵۷. سید حسن الصدر، نزهه اهل الحرمین فی عماره المشهدین، ج ۲، کربلا: چاپخانه اهل بیت، ۱۳۸۴ ه. ق {۱۹۶۵ م}، ص ۲۷ و نیز: - سید محسن الامین، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۶۲۷.

۴- ۱۵۸. عبد الجواد الکلیدار، پیشین، ص ۱۶۲ و نیز: سید حسن الصدر، پیشین، ص ۳۴.

زمانی که «متوکل عباسی» به خلافت رسید، در سه مرحله دستور به ویران کردن حرم مطهر امام حسین علیه السلام داد: سال های ۲۳۶ هـ. ق (۸۵۰ م)، ۲۳۷ هـ. ق (۸۵۱ م) و ۲۴۷ هـ. ق (۸۶۱ م). (۱)

سومین عمارت

سومین عمارت در زمان حکومت یکی دیگر از خلفای عباسی، المنتصر بالله فرزند متوکل، در سال ۲۴۷ هـ. ق (۸۶۱ م) ساخته شد. این بنا که گنبدی از آجر و گچ بر فراز خود داشت، در سال ۲۷۳ هـ. ق (۸۸۷ م) فروریخت و حرم مطهر به مدت ده سال بدون عمارت باقی ماند. (۲)

چهارمین عمارت

برای چهارمین بار عمارت بارگاه امام حسین علیه السلام در سال ۲۸۳ هـ. ق (۸۹۶ م) به دست حسن بن زید، والی طبرستان و دیلم ملقب به داعی کبیر و برادرش محمد بن زید ملقب به داعی صغیر به انجام رسید. آنها هم چنین به جالب الحجاره (آورندگان سنگ) ملقب بودند. نسب آنها به امام حسن مجتبی علیه السلام می رسید. آنها برای بارگاه امام حسین علیه السلام بنایی ساختند که بالای آن گنبدی از آجر و گچ قرار داشت. اطراف بنا دو سایبان بود که به عنوان مسجد به کار می رفت. حصاری نیز این عمارت را احاطه می کرد. (۳)

ص: ۱۳۵

۱- ۱۵۹. ابن جریر الطبری، تاریخ الرسل و الملوک، ج ۹، ص ۱۸۵.

۲- ۱۶۰. دکتر عبد الجواد الکلیدار، پیشین، صص ۱۶۴ و ۱۶۸ و نیز: عبد الرزاق الحسنی، العراق قديماً و حديثاً، ص ۱۹۲.

۳- ۱۶۱. محمد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، ص ۲۵۴؛ دکتر عبد الجواد الکلیدار، پیشین، ص ۱۶۸؛ سید حسن الصدر، پیشین، ص ۳۲.

پنجمین عمارت

عضد الدوله دیلمی در فاصله میان سال های ۳۶۹ - ۳۷۱ ه. ق (۹۸۰ - ۹۸۲ م) پنجمین عمارت بارگاه شریف امام حسین علیه السلام را بنا کرد. او عمارتی را برای بارگاه شریف تجدید بنا کرد که گنبدی بلند از آجر و گچ داشت. عضد الدوله رواق هایی در اطراف عمارت ساخت. این عمارت از هر طرف در داشت. داخل عمارت با چوب ساج قرمز مزین شده بود و در اطراف ساختمان حیاط بزرگی وجود داشت که با حصاری بلند احاطه می شد. این حصار چهار در داشت که هر کدام در یک سمت از حصار واقع بود.

هم چنین عمران بن شاهین، فرمانروای بطائح در جنوب عراق در زمان حکومت عضد الدوله مسجد و رواقی بنا کرد که به حرم ملحق بود. این رواق که در سمت غربی حرم قرار دارد به نام خود اوست و امروزه به نام سید ابراهیم مجاب شناخته می شود.^(۱)

ششمین عمارت

عمارتن بارگاه امام حسین علیه السلام در اوایل قرن پنجم هجری برای ششمین بار تجدید بنا شد؛ زیرا عمارتی را که عضد الدوله بنا کرده بود در سال ۴۰۷ ه. ق (۱۰۱۷ م) فروریخت. دلیل این فروریختن افتادن دو شمع بزرگ بر روی زمین بود که سبب آتش گرفتن گنبد، بارگاه و رواق های آن شد. بارگاه به همین

ص: ۱۳۶

۱- ۱۶۲. جعفر الخياط، موسوعه {دائرہالمعارف} العتبات المقدسه بخش کربلا، ص ۲۶۰ و نیز: دائره المعارف الاسلاميه، ج ۴، ص ۶۳۷؛ محمد حسن مصطفی الکليدار، پیشین، صص ۲۵، ۲۶ و ۲۸؛ شمس الدین محمد الذهبي، دول الاسلام، ج ۱، ص ۲۲۴؛ محمد مصطفی ابراهیم، تحقق، فهيم محمد شلتوت، قاهره، ۱۹۷۴ م. - Iraq Gulf The Persian، Naval Intelligence Division، P.۷۳۵.

حالت باقی ماند تا اینکه حسن بن فضل رامهرمزی، وزیر دولت آل بویه، دستور به تجدید بنای آن داد. این بنا از آجر و گچ ساخته شد. هم چنین یک حصار برای آن ساختند. این همان عمارتی است که ابن بطوطه جهانگرد در سفر به کربلا در سال ۷۲۷ ه. ق (۱۳۲۷ م) آن را مشاهده و در سفرنامه خود ذکر کرده است. (۱)

هفتمین عمارت

ساختمان حرم مطهر امام حسین علیه السلام برای هفتمین بار در سال ۷۶۷ ه. ق (۱۳۶۶ م) به دستور سلطان اویس بن شیخ حسن الجلائری تجدید بنا شد. این بنای مرتفع که از آجر و گچ ساخته شده بود، گنبد بلندی نیز بر فراز خود داشت و با دو گلدسته که در ابتدای حرم قرار داشتند، احاطه شده بود. دو فرزند سلطان اویس، یعنی سلطان حسین و سلطان احمد در سال ۷۸۶ ه. ق (۱۳۸۴ م) کار ساخت عمارت را به پایان رساندند. این عمارت هم اکنون نیز پابرجاست. هم چنین یک ایوان در جلو حرم ساختند که به ایوان الذهب معروف است. (۲)

امین الدین مرجان که از طرف سلطان اویس والی بغداد بود، در همان زمان یعنی در سال ۷۶۷ ه. ق (۱۳۶۶ م) دست به کار ساختن گلدسته ای شد که به العبد معروف است. این گلدسته از آجر و گچ ساخته شده و در قسمت شرقی صحن امام حسین علیه السلام واقع است. وی در کنار این گلدسته مسجد کوچکی نیز بنا کرد. (۳)

ص: ۱۳۷

-
- ۱- ۱۶۳. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۹، ص ۲۹۵؛ عبدالجواد الکلیدار، پیشین، ص ۱۸۰؛ صفا خلوصی، موسوعه {دائرة المعارف} العتبات المقدسه، بخش کربلا، لجعفر خلیلی، ص ۱۹۹.
  - ۲- ۱۶۴. عبدالحسین الکلیدار آل طعمه، بغیه النبلاء فی تاریخ کربلا، صص ۷۱ - ۷۰؛ محمّد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، صص ۳۳ - ۳۲؛ سلمان هادی طعمه، تراث کربلا، ص ۴۳.
  - ۳- ۱۶۵. محمّد باقر مدرس، شهر حسین، صص ۲۹۰ - ۲۸۹ و نیز: محمّد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، ص ۳۴.

در مراحل تاریخی مختلف، به خصوص در زمان حکومت صفویه، عثمانی و قاجاریه به بنای حرم مطهر امام حسین علیه السلام قسمت هایی افزوده شده و تزییناتی صورت گرفته و برخی قسمت های حرم نیز تعمیر شده است.

در سال ۹۱۴ ه. ق (۱۵۰۸ م) شاه اسماعیل صفوی صندوق نقره ای خوش ساختی را به حرم اهدا کرد. این صندوق بر روی قبر مطهر نصب شد. هم چنین وی دستور داد تا حاشیه های ضریح را طلا کاری کنند. بدین ترتیب، برای اولین بار طلا کاری وارد معماری حرم شد. (۱)

در سال ۹۸۴ ه. ق (۱۵۷۶ م) علی پاشاوند زاده، والی حکومت عثمانی، به دستور مراد سوم فرمانروای حکومت عثمانی، دست به کار مرمت حرم مطهر امام حسین علیه السلام و گنبد منور این بارگاه شد. (۲)

در سال ۱۰۳۲ ه. ق (۱۶۲۳ م) شاه عباس کبیر دستور داد تا پوششی نقره ای برای ضریح امام حسین علیه السلام ساخته و نمای خارجی گنبد نیز با کاشی سبز تزیین شود. هم چنین به دستور وی، نمای داخلی گنبد نیز کاشی کاری شد. (۳)

در سال ۱۰۴۸ ه. ق (۱۶۳۸ م) سلطان مراد چهارم، فرمانروای عثمانی، دستور به تعمیر و تجدید بنای گنبد حرم مطهر امام حسین علیه السلام داد. این گنبد نیز از آجر و گچ ساخته و از خارج با گچ پوشیده شد. (۴)

در عهد قاجار، گنبد حرم سه بار طلا کاری شد. آغا محمد خان قاجار،

ص: ۱۳۸

۱- ۱۶۶. عباس العزاوی، تاریخ العراق بین احتلالین، ج ۳، چ ۱، بغداد: چاپخانه التفیض الاهلیه، ۱۳۵۷ ه. ق {۱۹۳۹ م}، ص ۳۱۶.

۲- ۱۶۷. گلشن خلفا، ص ۲۰۸.

۳- ۱۶۸. محمد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، ص ۳۸.

۴- ۱۶۹. عبدالحمید الخیاط، تاریخ الروضه الحسینیة، مؤسسه نشر، چاپ و توزیع دار الکشاف، ۱۳۷۶ ه. ق {۱۹۵۷ م}، ص ۱۰.

مؤسس حکومت قاجاریه، اولین کسی بود که در سال ۱۲۰۷ ه. ق (۱۷۹۳ م) دست به کار طلا کاری گنبد شد. دومین طلا کاری گنبد در زمان حکومت فتحعلی شاه در سال ۱۳۳۲ ه. ق (۱۸۱۷ م) صورت پذیرفت. همسر فتحعلی شاه نیز دستور داد تا گلدسته ها را هم تا پایین بالکن ها طلا کاری کنند.

در سال ۱۲۷۶ ه. ق (۱۸۶۰ م) ناصرالدین شاه قاجار دستور به تجدید بنای نمای حرم داد. او نیز فرمان داد که برای سومین بار طلا کاری گنبد تجدید شود. او ایوان بزرگی ساخت که امروزه به ایوان ناصری شهرت دارد. (۱)

در سال ۱۲۸۱ ه. ق (۱۸۶۴ م) میرزا موسی، وزیر حکومت قاجاریه، دستور تجدید بنای ایوانی را داد که شاه سلیمان صفوی در قسمت شمالی صحن بنا کرده بود. این ایوان به ایوان کبیر مشهور است و ایوان صافی صفا در میان آن قرار دارد. این ایوان به نام «لیلو» و «وزیر» نیز نامیده شده است. (۲)

به دلیل شکاف برداشتن ایوان میانی معروف به ایوان ناصری (به دلیل نسبت آن به بنیان گذارش ناصرالدین شاه که نتوانست آن را به اتمام برساند)، سلطان عبدالحمید عثمانی دست به کار تجدید بنای آن در سال ۱۳۰۹ ه. ق (۱۸۹۲ م) شد. این ایوان به ایوان حمیدی نیز معروف است. (۳)

از سال ۱۳۵۴ ه. ق (۱۹۳۵ م) تا سال ۱۳۶۷ ه. ق (۱۹۴۸ م) شهرداری کربلا به رغم مخالفت علما و مردم شهر، اقدام به تخریب بسیاری از بناهای مذهبی و قدیمی کرد که به صحن حرم مطهر امام حسین علیه السلام ملحق بودند. از جمله این

ص: ۱۳۹

۱- ۱۷۰. سید ابراهیم موسوی زنجانی، جوله فی الاماکن المقدسه، ص ۸۶؛ نور الدین شاهرودی، تاریخ الحرکه العلمیه فی کربلا، صص ۲۱ - ۲۰؛ محمّد باقر مدرس، پیشین، صص ۲۹۰ و ۳۴۶.

۲- ۱۷۱. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۵۵.

۳- ۱۷۲. همان، ص ۵۲.

بناها می توان به گلدسته معروف العبد و صحن صغیر که در کنار این گلدسته واقع بود، اشاره کرد. استدلال آنها، احداث خیابانی بود که به حرم راه داشته باشد. این دو بنا که تخریب شدند از زیباترین آثار فرهنگی اسلامی کربلا به شمار می رفتند. علاوه بر این، عمارت های دیگری نیز تخریب شدند که از مهم ترین آنها می توان به این موارد اشاره کرد:

۱. مدرسه زینبیه؛

۲. مسجد جامع ناصری؛

۳. مدرسه صدر اعظم نوری؛

۴. مسجد جامع رأس الحسین؛

۵. مدرسه سردار حسن خان؛

۶. قبور سلاطین آل بویه و سایر آثار قدیمی و فرهنگی. (۱)

در سال ۱۳۵۶ ه. ق (۱۹۳۷ م) گلدسته غربی موجود در ابتدای حرم که یکی از دو گلدسته ساخته شده در زمان سلطان اویس جلایری بود، خم شد. به همین دلیل، سلطان طاهر سیف الدین اسماعیلی دستور به تخریب آن و ساختن گلدسته ای دیگر از جنس آجر و گچ در همان محل داد. اما گلدسته شرقی تاکنون پابرجاست.

هم چنین سلطان طاهر سیف الدین در سال ۱۳۶۰ ه. ق (۱۹۴۱ م) اقدام به طلا کاری نازکی بر سطح گلدسته ها کرد که این طلا کاری از سطح زمین حرم تا بالای گلدسته ها ادامه داشت. (۲) در سال ۱۳۸۴ ه. ق (۱۹۶۴ م) سید قنبر

ص: ۱۴۰

۱- ۱۷۳. عبد الجواد الکلیدار، پیشین، صص ۲۴۶، ۲۶۹ و ۲۷۰.

۲- ۱۷۴. محمّد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، صص ۲۳، ۴۳ و ۴۴ و نیز: عبد الجواد الکلیدار، پیشین، صص ۲۶۷ - ۲۶۶.

رحیمی، یکی از تاجران ایرانی، تعدادی ستون از سنگ مرمر به ایوان جلویی حرم که به ایوان الذهب معروف است، اهدا کرد. در سال ۱۳۹۴ ه. ق (۱۹۷۴ م) کار جایگزینی این ستون های مرمری به جای ستون های چوبی قدیمی به اتمام رسید. قسمت هایی از این ستون های چوبی به دلیل رطوبت از بین رفته بود. (۱)

در نتیجه این تغییر، جزئی زیبا و اصیل از آثار متمایز حرم مطهر امام حسین علیه السلام از بین رفت.

در سال ۱۹۸۰ کار از بین بردن تمام بناهای مجاور در خارج از صحن به پایان رسید و حصار در اطراف صحن کشیده شد که ارتفاع آن به ۳۰/۱۱ متر می رسد و در هر سوی آن یک در تعبیه شده است.

وضع کنونی عمارت حرم مطهر امام حسین علیه السلام

وضع کنونی عمارت حرم مطهر امام حسین علیه السلام

حرم مطهر امام حسین علیه السلام در مرکز شهر کربلا واقع است. در پیرامون حرم خیابان های قدیمی و جدید وجود دارند که به حرم ختم می شوند. مهم ترین آنها میدان وسیع و رو بازی است که به حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام، خیابان های باب القبله یا ابوالفهد، السدره و باب السلطانیه متصل است.

طرح و نقشه حرم مطهر امام حسین علیه السلام، الگویی عمرانی برای حرم هایی که پس از آن ساخته می شوند به حساب می آید. در این حرم شریف نشانه ها و نماهایی وجود دارد که کمتر همه آنها را یکجا در ضریح ها و مکان های گذشته می یابیم. گویی طرح و نقشه این حرم نوعی دگرگونی ویژه در طرح

ص: ۱۴۱

و نقشه کشی است. همین ویژگی باعث شده است که ضریح، مسجد و تمام رواق های اطراف آن در یک مجموعه عمارت قرار گیرند و همگی این بناها در میان زمینی واقع شوند که حرم مطهر به خود اختصاص داده است. (۱)

مهم ترین ویژگی عمارت حرم مطهر امام حسین علیه السلام، وسعت و عظمت بنا و سبک معماری اسلامی آن است. آستان مقدس در زمینی مستطیل شکل قرار دارد که طول آن به ۱۲۵ متر و عرض آن به ۹۵ متر می رسد. این آستان شریف دربرگیرنده بناهای حرم متبرک است که ضریح مطهر در میان آن واقع است. در اطراف حرم صحن وسیعی وجود دارد که از هر سو، ایوان ها بر آن مشرف اند، بر بالای ایوان ها نیز طاق های نوک تیز و ورودی ها قرار دارند. (۲)

ساختمان حرم مطهر امام حسین علیه السلام استوار و ساخته شده از آجر و گچ است. این بنا هم چنین با انواع اشیای تزئینی ساخته شده از طلا و نقره، آئینه کاری ها و کاشی کاری ها پوشیده شده است.

عمارت حرم قسمت مرکزی آستان امام حسین علیه السلام را دربر گرفته است. این عمارت به شکل مستطیلی با طول ۵۵ متر و عرض ۴۵ متر است و ارتفاع دیوارهای خارجی آن به ۱۲ متر می رسد. قبر امام حسین علیه السلام در وسط ضریح قرار دارد و قلب حرم مطهر محسوب می شود. بر روی قبر شریف صندوقی نقره ای با دری طلایی قرار گرفته است. طول این صندوق ۵ متر و عرض آن ۴

ص: ۱۴۲

-
- ۱- ۱۷۶. طارق جواد الجنابی، حضاره العراق، ج ۱۰، بغداد: مؤسسه چاپ دار الحریه، ۱۹۸۰ م، ص ۳۲۰.
  - ۲- ۱۷۷. رؤوف محمّد علی الانصاری، الحیاه، ش ۱۲۴۱۶، لندن، ۱۹۹۶ م، ص ۲۱. - طرح و برنامه آستان حسینی علیه السلام، از سوی وزارت برنامه ریزی - واحد نقشه کشی و مهندسی - بخش برنامه ریزی شهرها، مربوط به سال ۱۹۷۷ م.

متر است و ارتفاع آن به ۵/۳ متر می رسد. طول محوطه پیرامون ضریح نیز ۱۴ متر و عرض آن ۷۳/۹ متر است. بر فراز این قسمت، گنبدی نیم کره ای، نوک تیز و بلند واقع است. این گنبد بر چهار ستون بسیار بزرگ قرار گرفته است که هر کدام از ستون ها از قطعه هایی مستطیلی شکل ساخته شده اند. طول هر کدام از این قطعه ها ۵/۳ متر و عرض آن ۵/۲ متر است. ارتفاع نوک گنبد از سطح زمین حرم حدود ۳۶/۲۹ متر است. این گنبد بر دیواره ای استوانه ای شکل و طویل واقع شده است که ارتفاع آن ۶ متر و قطر آن ۳۹/۱۱ متر است. این دیواره دوازده پنجره دارد که هر کدام از آنها طاقی نوک تیز دارند. عرض هر کدام از پنجره ها ۳۰/۱ متر است و فاصله هر کدام از دیگری به ۲۵/۱ متر می رسد. بزرگ ترین قطر گنبد در میانه آن ۲۲/۱۲ متر است. نمای خارجی گنبد با لایه ای نازک از طلا پوشیده شده است، البته به جز حاشیه ای از آن که با کاشی کاریهایی به رنگ آبی تیره تزیین شده اند و بر آنها آیاتی از قرآن کریم با خط سفید نقش بسته است و مانند تاجی بر سر گنبد نمایان است. نمای داخلی گنبد با وسایل تزیینی زیبایی از کریستال و آئینه کاری های کوچک پوشیده شده است.

در اطراف ضریح مطهر چهار رواق بزرگ وجود دارد که عرض هر کدام از آنها ۵ متر و طول دو ضلع شمالی و جنوبی آنها ۴۰ متر و طول دو ضلع شرقی و غربی آنها تقریباً ۴۵ متر است. کف این رواق ها با سنگ مرمر سفید پوشیده شده و دیوار رواق ها نیز تا ارتفاع دو متری از همان سنگ مرمر کار شده است. مقدار باقی مانده از دیوارها و سقف ها نیز با کریستال و آئینه کاری های کوچک و خوش ساخت تزیین شده اند.

ارتفاع سقف رواق ها ۱۲ متر است. رواق شمالی به رواق شاه معروف است، زیرا قبر شاهان حکومت قاجاریه در گوشه ای از آن قرار دارد. این رواق به شکل مسجد است و در آن نماز به پا می دارند. رواق غربی به رواق «سید ابراهیم» مجاب شهرت دارد. رواقی که سمت قبله است به نام رواق «حبيب بن مظاهر اسدی»، یکی از شهدای کربلاست، زیرا قبر وی در سمت غربی این رواق قرار دارد. این چهار رواق هشت در دارند که تمام آنها به سمت صحن حرم مطهر باز می شوند. مهم ترین این درها در میان رواق حبيب بن مظاهر واقع است و به نام باب الذهب شهرت دارد. اتاق های این رواق رو به ایوان وسیعی باز می شوند که در جلو حرم واقع است و به ایوان الذهب شهرت دارد. طول این ایوان به ۳۶ متر و عرض آن به ۱۰ متر می رسد. سقف این ایوان بلندترین جزء از ساختمان غیر از گنبد و گلدسته هاست و ارتفاع آن ۱۵ متر است. این سقف بر ستون های مرمری استوار است که بر بالای آنها طاق های نوک تیزی وجود دارد. دیوارهای جلوی این ایوان با لایه ای نازک از طلا، موزائیک و کاشی کاری پوشیده شده است. در دو طرف ایوان الذهب و با کمی فاصله از خروجی های آن، دو گلدسته زیبا با پوشش نازکی از طلا واقع هستند. این گلدسته ها استوانه ای شکل هستند و ارتفاع هر کدام به ۳۳ متر می رسد. در واقع، فاصله بام حرم تا نوک این گلدسته ها ۲۱ متر است. قطر گلدسته ها در پایه چهار متر است. در میان هر کدام از گلدسته ها پلکانی حلزونی شکل وجود دارد که راه ورودی آن از طبقه همکف حرم است و تا ایوان مسقف اذان که در قسمت فوقانی گلدسته واقع است، ادامه دارد. ایوان اذان بر سه ردیف ستون های مُقرنس کاری شده زیبا و درهم آمیخته استوار است.

قسمت فوقانی گلدسته که بالای ایوان اذان واقع است نیز استوانه ای شکل است. ویژگی این قسمت طول و استحکام آن است. اما قطر این قسمت از قطر قسمت اصلی گلدسته کمتر است و به ۱۵/۲ متر می رسد. بر نوک آن، گنبد کوچک، پیازی شکل و لبه داری وجود دارد که از قطعه های مقرنس کاری شده تشکیل شده و بر بالای گنبد نیز میله ای فلزی و طلا کاری شده قرار گرفته است. (۱)

حرم مطهر امام حسین علیه السلام هم چنین ضریح شهدایی را دربر گرفته است که در شرق قبر مطهر واقع شده اند. این ضریح قبور تمامی این شهدا را دربردارد. در نمای این ضریح پنجره هایی نقره ای وجود دارند که با دقت تمام ساخته شده اند. طول هر کدام از این پنجره ها ۶۰/۲ متر و عرض هر کدام ۴۰/۱ متر است.

دیوارهای خارجی آستان حسینی علیه السلام با تزیینات زیبایی از آجر و کاشی کاری مزین شده اند. بر بالای این دیوارها نمایی از کاشی کاری های آبی که بر روی آنها آیات قرآن با خط سفید نوشته شده است، به چشم می خورد. این هنر کاشی کاری، زیبایی هنر معماری اسلامی را منعکس می کند. ارتفاع این دیوارها از سطح زمین ۳۰/۱۱ متر است. تعداد ۶۵ اتاق رو به روی صحن وجود دارد که مقابل هر کدام از آنها ایوانی با یک طاق نوک تیز واقع است. دیوارهای این اتاق ها از داخل و خارج با موزائیک و کاشی تزیین شده است. در اکثر این اتاق ها قبور علما و شخصیت های مذهبی وجود دارد. بالای این اتاق ها انبار هایی واقع است و سطح نسبتاً وسیعی نیز وجود

ص: ۱۴۵

دارد که همگی بر صحن اشراف دارند. (۱)

در سال ۱۹۸۰ م بسیاری از این قبور به دست حکومت تخریب شدند و این اتاق‌ها به سالن، انبار و تسهیلات رفاهی تغییر کاربرد یافتند. (۲)

سطح زمین صحن حرم مطهر امام حسین علیه السلام از سطح زمین خارج از حرم ۳۰/۲ متر پایین تر است. این صحن دارای ده مدخل به عنوان راه ورودی است که تعدادی از آنها قدیمی هستند و تعدادی نیز در سال‌های اخیر ساخته شده‌اند. در نمای این ورودی‌ها طاق‌هایی نوک‌تیز قد برافراشته‌اند که با کاشی‌کاری‌هایی زیبا تزیین شده‌اند.

مهم‌ترین درهای قدیمی از این قرارند:

باب القبله

این در در جهت قبله و در نیمه ضلع جنوبی صحن واقع است. طول این ورودی ۱۸ متر و عرض آن ۵۰/۵ متر است. این ورودی درب‌بزرگی با ارتفاع ۶ متر و عرض ۴ متر داشت که در سال‌های اخیر برداشته شد و به جای آن در جدیدی نصب گردید. این ورودی از قدیمی‌ترین ورودی‌های آستان حسینی علیه السلام است. بر روی برج بالایی این ورودی، ساعتی بزرگ قرار دارد که بالاترین ارتفاع (۲۹ متر) را نسبت به سطح زمین صحن دارد.

باب الزینیه

این ورودی در جهت غربی باب القبله واقع است. دلیل این نام‌گذاری این است که این خروجی صحن را به تلّ زینیه مرتبط می‌سازد. طول این ورودی ده متر و عرض آن بین ۵۰/۲ و ۵۰/۳ متر در نوسان است. این ورودی دری به ارتفاع ۴ متر و عرض ۳ متر دارد.

ص: ۱۴۶

۱- ۱۷۹. محمد حسن مصطفی‌الکلیدار، پیشین، صص ۴۶ و ۵۸؛ کربلا فی الذاکره، صص ۱۷ - ۱۴؛ طرح و برنامه آستان حسینی علیه السلام، پیشین.

۲- ۱۸۰. طرح و برنامه آستان حسینی علیه السلام، ۱۹۸۰.

این ورودی در قسمت غربی صحن قرار دارد. علت این نام گذاری این است که بنیان گذار این ورودی یکی از فرمانروایان عثمانی بوده است. طول این ورودی ۱۵ متر و عرض آن در ابتدا ۳ متر و در انتها ۶ متر است. ارتفاع دری که در این ورودی کار گذاشته شده است، ۴ متر و عرض آن ۳ متر است.

باب السدره

این ورودی، در گوشه قسمت شمال غربی صحن واقع است. دلیل این نام گذاری درخت سدري بوده است که در محل این ورودی قرار داشته و زائران از طریق آن، محل قبر امام حسین علیه السلام را می یافته اند. طول این ورودی ۱۳ متر و عرض آن ۳ متر است. در بزرگی نیز در آنجا وجود دارد که ارتفاع آن ۴ متر و عرضش به ۳ متر می رسد. این در همان درب باب القبله قدیمی است که از آنجا منتقل و در این محل نصب شده است.

باب الصحن الصغير (باب الشهدا)

به این ورودی، باب الصافی نیز می گویند. این ورودی در قسمت شرقی صحن واقع شده و رو به حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام است و از ورودی های قدیمی به شمار می رود. طول این ورودی ۱۶ متر و عرض آن ۵۰/۳ متر است. درب به کار رفته در این ورودی، ۴ متر ارتفاع و ۳ متر عرض دارد.

باب قاضی الحاجات

این ورودی به باب المراد نیز شهرت دارد و از ورودی های قدیمی است. در سمت شرقی صحن قرار دارد و رو به بازار العرب گشوده می شود. طول این ورودی به ۱۶ متر و عرض آن به ۵۰/۳ متر می رسد. ارتفاع در آن ۴ متر و عرض آن نیز ۳ متر است.

ورودی های جدید عبارت اند از:

دلیل این نام گذاری این است که این در مقابل موضع سر مطهر و مقدس امام حسین علیه السلام قرار دارد. این ورودی که در قسمت غربی صحن بین باب الزینیه و باب السلطان واقع است، به ایوان ناصری یا حمیدی مرتبط می شود. ارتفاع این عمارت به ۱۵ متر می رسد و در قسمت فوقانی آن ساعتی بزرگ نصب شده است که اثر معماری جالب توجهی به شمار می آید. طول این ورودی به ۱۰ متر و عرض آن در ابتدا ۵/۴ متر و در پایان به ۶ متر می رسد. ارتفاع درب این ورودی ۴ متر و عرض آن ۳ متر است.

باب الکرامه

این ورودی در زاویه شمال شرقی صحن مطهر مقابل بازار مشهور الحسین علیه السلام واقع است. قسمت هایی از این بازار در سال ۱۹۸۰ م و قسمتی دیگر در سال ۱۹۹۱ م تخریب شد. این ورودی دارای طاق نمایی هلالی شکل است که با کاشی کاری هایی زیبا تزئین شده است. طول این ورودی ۱۲ متر است و در پایان کمی پیچ می خورد و تغییر مسیر می دهد. عرض این مدخل ۵/۳ متر است و در آن ۴ متر ارتفاع و ۳ متر عرض دارد.

باب الرجاء

این ورودی در گوشه جنوب شرقی صحن مقابل سرای قدیمی پاشا واقع است. در محل این سرا که تخریب شده بود، حسینیه تهرانی ها ساخته شد که پس از آن به حیدریه شهرت یافت. البته این عمارت نیز در سال ۱۹۹۱ م به دست حکومت عراق تخریب شد. طول این ورودی ۱۶ متر است و در انتها کمی تغییر مسیر می دهد. عرض آن نیز به ۵/۳ متر می رسد. دری که در این ورودی به کار رفته است، ۵ متر ارتفاع و ۵/۳ متر عرض دارد. (۱)

ص: ۱۴۸

---

۱ - ۱۸۱. سید هادی صدر، رساله الشرق، ش ۲، بغداد: چاپخانه النجاح، ۱۳۷۳ ه. ق {۱۹۵۴ م}، صص ۴۱ - ۴۲ و نیز: عبد الحسین الکلیدار آل طعمه، پیشین، ص ۱۶۹ و طرح و برنامه آستان حسینی علیه السلام، پیشین، ۱۹۸۰ م.

این ورودی که در سال ۱۹۶۰ م در قسمت شمالی صحن گشوده شد، ایوان وزیر جای دارد. طول آن ۱۰ متر و عرض آن ۷ متر است. در آن نیز ۴ متر ارتفاع و ۳ متر عرض دارد. (۱)

پس از سقوط حکومت سابق عراق در ۹ آوریل ۲۰۰۳ که اداره عتبات مقدّسه کربلا و سایر شهرهای مذهبی عراق زیر نظر آن بود، مراجع دینی نجف اشرف کمیته ای با عنوان «کمیته عالی اداره عتبات مقدّسه در کربلا» تشکیل دادند. در این کمیته افرادی مانند علامه سید محمد طباطبایی، علامه سید احمد صافی و علامه شیخ محمد کربلایی عضویت دارند. هدف از تشکیل این کمیته، سرپرستی و نظارت بر اداره عتبات مقدّسه و ارائه بهترین خدمات به زائران امام حسین علیه السلام و حضرت ابوالفضل علیه السلام است.

هم چنین کمیته ای برای اجرای طرح ها و حفاظت از بناهای حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حضرت ابوالفضل علیه السلام تشکیل شد. از جمله فعالیت هایی که زیر نظر این کمیته انجام شده یا در حال انجام است، می توان به این موارد اشاره کرد:

- مدرسه علوم دینی امام حسین علیه السلام؛

- کتابخانه حرم مطهر امام حسین علیه السلام؛

- سالن کنفرانس ها و نشست ها؛

- سالن اینترنت و رسانه های ارتباط جمعی؛

- موزه حرم مطهر امام حسین علیه السلام؛

ص: ۱۴۹

- مهمانخانه حرم مطهر امام حسین علیه السلام؛

- دفاتر اداری؛

- صحن حضرت زینب کبری علیها السلام در تلّ زینبیه؛

- احداث طبقه دوم ایوان های مشرف بر صحن مطهر، به ویژه در دو ضلع شرقی و شمالی که قرار است در ساخت طبقه دوم نیز همانند ایوان های طبقه همکف، از طاق ها و تزینات کاشی کاری استفاده شود؛

- حفاظت و ساخت آئینه کاری ها و مرمر کاری های داخل حرم مطهر؛

- به کارگیری و حفاظت از سیستم جدید خشک کننده و تهویه هوای مرکزی؛

نظارت بر ساخت پنجره های قتلگاه؛

نظارت بر مکان های مسقف نو ساز که در دو طرف سطح وسیع بین الحرمین واقع است، به منظور آماده ساختن آنها برای آرامش زائران؛

- نظارت بر مراکز درمانی و رفاهی زائران در نزدیکی باب القبله صحن امام حسین علیه السلام.

علاوه بر این، طرح های متوسط و کوچک بسیاری نیز در دست اجراست، مانند ساخت اتاق ها و سالن های جدید، فواره ها، آبخوری ها، تسهیلات رفاهی و غیره.

دکتر مهندس سید محمد علی شهرستانی پیشنهاد کرده است که صحن حرم مطهر امام حسین علیه السلام مسقف و به یک سالن بزرگ مرتبط با حرم تبدیل شود و جزئی از آن به حساب آید. البته اجرای این طرح، پس از ساخته شدن طبقه دوم بر فراز اتاق ها و ایوان های مشرف بر صحن، خواهد بود.

ص: ۱۵۰

اکثر طرح هایی که در حرم مطهر امام حسین علیه السلام در دست اجراست، تحت نظارت کمیته اجرای طرح ها و حفاظت از عتبات با کمک آقای دکتر شهرستانی انجام می شود.

حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام

حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام یا آستان حضرت عباس دومین اثر مهم معماری اسلامی در شهر مقدس کربلا به شمار می رود. این بارگاه قبر مطهر سرورمان حضرت عباس علیه السلام را دربرمی گیرد. (۱)

در مراحل تاریخی مختلفی که شهر کربلا پشت سر گذاشته، همان گونه که به حرم مطهر امام حسین علیه السلام توجه شده، حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام نیز مورد توجه قرار گرفته است. (۲)

اولین بنایی که برای قبر مطهر حضرت عباس علیه السلام ساخته شد، مربوط به سال ۳۷۲ ه. ق (۹۸۳ م) است. این بنا که در زمان حکومت عضدالدوله دیلمی و به دستور وی ساخته شد، گنبدی بلند بر فراز خود داشت که از آجر و گچ ساخته شده بود. (۳)

در سال ۱۳۰۲ ه. ق (۱۶۲۳ م) و در زمان حکومت شاه عباس اول صفوی، نوه شاه طهماسب، گنبد حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام با کاشی کاری رنگی تزیین شد. هم چنین صندوقی مشبک روی قبر قرار گرفت، به رواق و صحن

ص: ۱۵۱

۱- ۱۸۳. رؤوف محمد علی انصاری، الحیاه، پیشین.

۲- ۱۸۴. دکتر عبد الجواد الکلیدار، پیشین، ص ۲۷۶ و نیز: عبدالرزاق الحسینی، پیشین، ص ۱۲۹.

۳- ۱۸۵. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۶۲؛ عمادالدین اصفهانی، عن تاریخ و جغرافیا کربلا معلی، ص ۱۸۲.

پیرامون حرم سر و سامان داده شد و ایوانی در قسمت جلویی حرم مطهر ساخته شد. (۱)

در سال ۱۱۵۳ ه. ق (۱۷۴۰ م) نادر شاه افشار هدایای بسیاری به حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام اهدا و قسمت هایی از حرم را نیز تزئین کرد. (۲)

در سال ۱۱۸۲ ه. ق (۱۷۶۸ م) آقای نواب (بهاء) سقف ضریح حضرت عباس علیه السلام را اهدا کرد. این سقف با چوب درخت ساج و راش ساخته شد و ناظر بر این کار میرزا محمد باقر راجه حائری بود. استاد اسماعیل نجار نیز اقدام به تزئین آن کرد. (۳)

در سال ۱۱۸۳ ه. ق (۱۷۶۹ م) میرزا حسین شاه زاده، وزیر نادر شاه افشار، دستور داد تا عمارت رواق جلویی حرم تجدید بنا شود. هم چنین صندوق مشبک جدیدی بنا به امر وی، برای ضریح ساخته شد. (۴)

پس از رویداد وهابیهها که در سال ۱۲۱۶ ه. ق (۱۸۰۱ م) رخ داد، فتحعلی شاه قاجار دستور به تجدید بنا و تعمیر گنبد حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام داد. هم چنین امر کرد تا این گنبد از خارج با کاشی کاری های رنگی پوشیده شود. (۵)

در سال ۱۲۲۱ ه. ق (۱۸۰۶ م) به وسیله محمد حسین صدر اعظم اصفهانی نمای خارجی دو گلدسته حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام کاشی کاری شد. (۶)

در سال ۱۲۳۶ ه. ق (۱۸۲۱ م) محمد شاه، فرزند عباس میرزا و نوه

ص: ۱۵۲

۱- ۱۸۶. عبدالرزاق المقرم، العباس، ص ۳۸۷، بیروت دار الفردوس، ۱۴۰۸ ه. ق {۱۹۸۸ م}.

۲- ۱۸۷. قمر بنی هاشم، صص ۱۲۶ - ۱۲۷، نجف: انتشارات المطبعة الحیدریه، ۱۳۶۹ ه. ق {۱۹۴۹ م}.

۳- ۱۸۸. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۶۵.

۴- ۱۸۹. محمد باقر مدرس، پیشین، ص ۳۴۲.

۵- ۱۹۰. عبدالرزاق المقرم، پیشین، ص ۳۸۸.

۶- ۱۹۱. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۶۴.

فتحعلی شاه، دستور داد تا صندوق مشبک و نقره ای جدیدی برای ضریح حضرت عباس علیه السلام ساخته شود. کار ساخت این صندوق در سال ۱۲۴۶ ه. ق (۱۸۳۱ م) به پایان رسید و بر روی قبر نصب شد. (۱)

در سال ۱۲۵۹ ه. ق (۱۸۴۳ م) محمّد علی شاه، فرمانروای قلمرو «اوده» هند که پسر ماجد علی شاه بود، کاشی کاری گنبد حرم و ایوان جلویی را آغاز کرد؛ هم چنین دست به کار تجدید ساخت رواق و صندوق مشبک روی ضریح شد. (۲)

در سال ۱۲۶۶ ه. ق (۱۸۵۰ م) کار تجدید بنا و تعمیر حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام به پایان رسید. این کار توسط عبدالمجید اول، فرمانروای حکومت عثمانی، انجام شد. ایشان که فرزند محمود دوم است، در سال ۱۲۵۶ ه. ق (۱۸۴۰ م) خلافت را به دست گرفت و در سال ۱۲۷۷ ه. ق (۱۸۶۱ م) وفات یافت. (۳)

در سال ۱۲۸۳ ه. ق (۱۸۶۶ م) شیخ عبدالحسین تهرانی که به شیخ العراقین ملقب بود، از سوی ناصرالدین شاه مأموریت یافت تا سمت غربی و قسمتی از سمت شمالی صحن را بنا کند، اما کار ساخت قسمت شرقی و مابقی قسمت شمالی برعهده محمّد صادق شوشتری مشهور به اصفهانی گذاشته شد. این قسمت در سال ۱۳۰۴ ه. ق (۱۸۸۷ م) بنا شد. وی هم چنین

ص: ۱۵۳

۱- ۱۹۲. همان، ص ۶۵.

۲- ۱۹۳. عبد الواحد المظفر، بطل العلقمی، ص ۳۱۸، جزء ۳، قم، ایران.

۳- ۱۹۴. حاج محمّد علی آل کمونه، دیوان ابن کمونه، ص ۱۰۳، نجف: چاپخانه دار النشر و التألیف، ۱۳۶۷ ه. ق {۱۹۴۸ م}.

کاشی کاری نمای خارجی گنبد را تجدید کرد.^(۱)

در سال ۱۳۰۶ ه. ق (۱۸۸۹ م) «عبدالحمید»، فرمانروای حکومت عثمانی، دستور داد تا سقف ایوان جلویی حرم با چوب ساج و راش تجدید بنا شود.^(۲)

در سال ۱۳۰۹ ه. ق (۱۸۹۲ م) احترام الدوله، همسر ناصر الدین شاه قاجار، اقدام به طلا کاری ایوان جلویی حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام کرد. هم چنین آصف محمد علی شاه (لکناهوری) طلا کاری مقدار باقی مانده از دیوار جلویی این ایوان را عهده دار شد.^(۳)

در سال ۱۳۱۱ ه. ق (۱۸۹۴ م) توسط حاج امین السلطان ساعت بزرگی بر بالای باب القبله صحن مطهر حضرت عباس علیه السلام نصب شد. این ساعت هم اکنون نیز در همان مکان قرار دارد. سید علی قطب بر عملیات نصب کردن این ساعت نظارت داشت.^(۴)

در سال ۱۳۶۷ ه. ق (۱۹۴۸ م) حاج حسین حجار باشی، یکی از تاجران ایرانی، سنگ فرش کردن حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام را شروع کرد. در این سنگ فرش از سنگ های مرمری استفاده شد که از ایران آورده بودند.^(۵)

در سال ۱۳۷۱ ه. ق (۱۹۵۱ م) نماهای جلویی صحن با کاشی های رگه داری که از ایران آورده بودند، پوشیده شد. هم چنین دیوارها و سقف حرم از داخل با کریستال، آئینه های کوچک و سایر تزیینات جالب و زیبا آراسته شد.^(۶)

ص: ۱۵۴

۱- ۱۹۵. محمد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، ص ۶۲.

۲- ۱۹۶. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۶۴.

۳- ۱۹۷. محمد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، ص ۶۲.

۴- ۱۹۸. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۶۴.

۵- ۱۹۹. همان.

۶- ۲۰۰. همان، ص ۷۰.

در سال ۱۳۷۵ ه. ق (۱۹۵۵ م) برای اولین بار گنبد حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام با لایه ای نازک طلا کاری شد. (۱)

در سال ۱۳۸۵ ه. ق (۱۹۶۵ م) به دستور مرجع بزرگ، «سید محسن حکیم»، صندوق مشبک جدیدی بر روی قبر مطهر حضرت عباس علیه السلام قرار گرفت. این صندوق با طلا و نقره ساخته شده و با آبگینه و سنگ های قیمتی تزیین شده بود. (۲) در همین سال، زمینی که در مجاورت صحن واقع بود به اراضی حرم افزوده شد و در آن عمارتی به عنوان مهمانخانه حضرت عباس علیه السلام ساخته شد. (۳)

در سال ۱۴۰۰ ه. ق (۱۹۸۰ م) عملیات تخریب تمام بناهای همجوار و متصل به صحن حضرت عباس علیه السلام به اتمام رسید و حصار در اطراف صحن کشیده شد که ارتفاع آن به ۹۳/۹ متر می رسد و از تمام جهات دارای ورودی است. (۴)

وضع کنونی عمارت حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام

وضع کنونی عمارت حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام

حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام در فاصله ۳۰۰ متری شمال شرقی حرم مطهر امام حسین علیه السلام واقع است. در اطراف آن خیابان های قدیمی و جدیدی وجود دارند که مهم ترین آنها میدان رو بازی است که به حرم مطهر امام حسین علیه السلام راه دارد. هم چنین این میدان به خیابان های العباس علیه السلام، العلقمی، صاحب الزمان علیه السلام و بغداد متصل است.

ص: ۱۵۵

۱- ۲۰۱. همان، ص ۶۸.

۲- ۲۰۲. حسن الامین، دایره المعارف الشیعیه، ج ۱۱، ص ۳۵۶.

۳- ۲۰۳. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۷۱.

۴- ۲۰۴. رؤوف محمّد علی الانصاری، مجله النور، پیشین، ص ۶.

بناهای آستان حضرت عباس علیه السلام در زمینی مستطیل شکل به طول ۵/۱۱۸ متر و عرض ۶۰/۹۳ متر واقع شده اند. این آستان از ساختمان حرم و صحن مطهر تشکیل می شود. حرم در قسمت مرکزی آستان قرار دارد و طول آن به ۴۸ متر و عرض آن به ۳۹ متر می رسد. در مرکز حرم، ضریح و محوطه پیرامون آن واقع است که وسعتی نسبی دارد. صحن مطهر نیز گرداگرد حرم را احاطه کرده است. در اطراف صحن حصری وجود دارد که صحن و حرم را از خیابان های اطراف جدا می سازد. (۱)

طرح و برنامه آستان حضرت عباس علیه السلام از نظر وسعت، بزرگی و عظمت عمارت و شیوه معماری اسلامی تفاوتی با آستان حسینی علیه السلام ندارد. (۲) تنها تفاوت در اندازه رواق های اطراف ضریح است که مانند قلب حرم است. محوطه پیرامون ضریح تقریباً به شکل مربع است و وسعت نسبی آن به گونه ای است که طول ضلع خارجی آن به ۱۹ متر می رسد. ویژگی آن مقدار ضخامت و ارتفاع دیوار هاست. ضریح در میانه این قسمت واقع است. این ضریح مشبک و از جنس نقره است و در کمال دقت و زیبایی ساخته شده است. بر فراز این قسمت، گنبدی مرتفع قرار دارد که بزرگ ترین قطر آن به ۱۶ متر می رسد. ارتفاع این گنبد از سطح زمین تا نوک میله فلزی آن ۷۰/۳۲ متر است. شکل آن به صورت نیم کره ای نوک تیز است که بر دیواره ای به شکل استوانه قرار می گیرد. قطر این استوانه به ۳۰/۱۵ متر می رسد. در این دیواره در هر سو پنجره هایی با طاق های نوک تیز وجود دارد. نمای داخلی گنبد با انواع

ص: ۱۵۶

۱- ۲۰۵. نشریه الحیاه، پیشین.

۲- ۲۰۶. دکتر حسین علی محفوظ، موسوعه العتبات المقدسه لجعفر الخلیلی، ص ۱۵۸ و نیز: طارق جواد الجنابی، حضاره العراق، پیشین، ص ۳۲۱.

تزیینات زیبا از قبیل مقرنس کاری های پوشیده با کریستال و آئینه کاری آراسته شده است. در میان دیوارهای محوطه پیرامون ضریح، چهار ورودی وجود دارد که هر کدام به یکی از چهار رواق حرم راه دارند و بعضی از این رواق ها نیز به یکدیگر گشوده می شوند. عرض هر کدام از این ورودی ها ۵ متر است که اتاق ها و رواق ها بر آنها اشراف دارند. رواق ها به وسیله شش ورودی به صحن آستان گشوده می شوند که مهم ترین آنها ورودی رو به قبله است که به ایوان مستطیل شکل و وسیعی گشوده می شود. طول این ایوان ۹۰/۳۰ متر و عرض آن ۹۰/۶ متر است و به ایوان الذهب معروف است. دیوارهای این ایوان از سقف تا ارتفاع دو متری از سطح زمین با قطعات مسی پوشیده شده و قطعات مسی نیز با لایه ای نازک طلا کاری شده اند.

در دو طرف ایوان الذهب دو گلدسته استوانه ای شکل قد برافراشته اند. ارتفاع هر کدام از این گلدسته ها که به دیوار حرم متصل اند، به ۳۹ متر از سطح زمین می رسد. قطر آنها نیز ۶۵/۳ متر در پایه است. قسمت فوقانی و ایوان این گلدسته ها با لایه ای از طلا پوشیده شده است. اما قسمت پایینی آنها با کاشی های زیبایی تزیین شده و در میان آنها آیاتی از قرآن کریم با خط کوفی بسیار زیبایی نگاشته شده است.

در داخل هر گلدسته پلکانی حلزونی شکل وجود دارد که راه ورودی این پلکان ها طبقه همکف حرم است و تا ایوان مسقف اذان که در نیمه فوقانی گلدسته واقع است، ادامه می یابد. ایوان اذان نیز بر دو ردیف مقرنس کاری های زیبا و در هم آمیخته استوار است.

قسمت فوقانی ایوان اذان به شکل استوانه است. ویژگی این قسمت طول

و استواری آن است. اما قطر این قسمت از قطر قسمت اصلی گلدسته کمتر است و به ۷۰/۲ متر می رسد. بر نوک این قسمت یک گنبد کوچک پیازی شکل و لبه دار واقع است که روی آن میله ای وجود دارد که از گلوله های مسی با اندازه های متفاوت تشکیل شده است. (۱)

نکته جالب توجه دیگر در عمارت حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام، وجود یک تونل مستطیل شکل است که حرم را دربرمی گیرد و به مکانی ختم می شود که بدن مطهر حضرت عباس علیه السلام مدفون است. این تونل به شکل هندسی ساخته شده است و از در یکی از رواق های پشتی حرم می توان به آن راه یافت. (۲)

نمای داخلی دیوارهای صحن با موزائیک و کاشی هایی با طرح قدیمی (۳) و نمای خارجی با آجر و گچ تزئین شده اند. بر بالای این دیوارها حاشیه ای کاشی کاری شده با رنگ آبی وجود دارد که بر روی آن آیات قرآنی با رنگ سفید نگاشته شده است. ارتفاع این دیوارها به ۹۳/۹ متر می رسد. تعداد ۵۷ اتاق نیز در اطراف صحن وجود دارند که در مقابل هر کدام از آنها ایوانی با یک طاق نوک تیز قرار دارد. دیوارهای داخلی و خارجی این اتاق ها، با موزائیک پوشیده شده اند. (۴)

صحن حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام هشت در ورودی دارد که ارتفاع آنها

ص: ۱۵۸

۱- ۲۰۷. رؤوف محمد علی الانصاری، نشریه الحیاه، پیشین.

۲- ۲۰۸. محمد حسن مصطفی الکلیدار، پیشین، صص ۶۳ - ۶۴ و نیز: دکتر عبد الجواد الکلیدار، پیشین.

۳- ۲۰۹. حسن الامین، پیشین.

۴- ۲۱۰. رؤوف محمد علی الانصاری، نشریه الحیاه، پیشین و نیز: طارق جواد الجنابی، حضاره العراق، پیشین، ص ۳۲۲.

بین ۱۱ تا ۱۲ متر است. بر بالای این ورودی ها طاق هایی نوک تیز دیده می شود که با آجر و کاشی تزیین شده اند. این درها از این قرارند:

باب القبله

این ورودی رو به قبله در نیمه ضلع جنوبی حرم واقع است و از خارج به خیابان العباس راه دارد. روی برج بالای این ورودی یک ساعت نصب شده است. ارتفاع این برج از بالاترین نقطه ساعت تا سطح زمین ۲۰/۲۴ متر است. طول این ورودی به ۵۰/۲۲ متر و عرض آن به ۵/۳ متر می رسد. دری که در این ورودی کار گذاشته شده است به ارتفاع ۴ متر و عرض ۵/۳ متر است.

باب الامام الحسن علیه السلام

این ورودی به میدان وسیعی راه دارد که حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام را به حرم مطهر امام حسین علیه السلام مرتبط می سازد. این ورودی به طول ۵/۷ متر و عرض ۵/۳ متر در سمت غربی حرم قرار دارد و در آن نیز ارتفاعی ۴ متری و عرضی ۵/۳ متری دارد.

باب الامام الحسين عليه السلام

این ورودی نیز به همان میدانی گشوده می شود که راه ارتباط درب حرم به شمار می رود. این ورودی در کنار باب الامام الحسن علیه السلام واقع است و طول آن به ۱۲ متر و عرض آن به ۵/۳ متر می رسد که عرض آن در نیمه راه کمی بیشتر می شود. درب آن نیز ۴ متر ارتفاع و ۵/۳ متر عرض دارد.

باب صاحب الزمان علیه السلام

این ورودی که در سمت غربی حرم واقع است و به خیابان صاحب الزمان گشوده می شود، در کنار باب الامام الحسين علیه السلام واقع است. طول آن ۱۲ متر و عرض آن ۵/۳ متر است و در آن ۴ متر ارتفاع و ۵/۳ متر عرض دارد.

باب الامام موسیٰ کاظم علیه السلام

این ورودی در سمت غربی حرم واقع است و ۲۰ متر طول دارد. این ورودی هنگام اتصال به صحن کمی تغییر مسیر می دهد. عرض آن ۶ متر است که در نقطه ورود به صحن کمتر می شود. در آن ۴ متر ارتفاع و ۵/۳ متر عرض دارد.

باب الامام محمّد الجواد علیه السلام

این ورودی در قسمت شمالی حرم واقع است و به محله باب بغداد گشوده می شود. طول آن ۵/۱۰ متر و عرض آن ۴ متر است. در میانه، عرض آن تا ۶ متر افزایش می یابد. ارتفاع در کار گذاشته شده در آن نیز به ۴ متر و عرض آن به ۵/۳ متر می رسد.

باب الامام علی الهادی علیه السلام

این ورودی نیز در قسمت شمالی حرم واقع است و به محله باب بغداد گشوده می شود. طول آن تقریباً ۷ متر است و ۵/۳ متر عرض دارد. ارتفاع در آن به ۴ متر و عرض آن به ۵/۳ متر می رسد.

باب العلقمی

نام های دیگر این ورودی، باب الامام علی بن موسی الرضا علیه السلام و باب الفرات است. این ورودی به خیابان العلقمی گشوده می شود و در قسمت شرقی حرم واقع است. طول آن به ۵/۱۰ متر و عرض آن به ۴ متر می رسد. در کار گذاشته شده در آن، ۴ متر ارتفاع و ۵/۳ متر عرض دارد.

باب الامام امیرالمؤمنین علیه السلام

این ورودی نیز در قسمت شرقی حرم واقع است و به بازار باب الخان راه دارد. طول آن ۹ متر و عرض آن ۵/۳ متر است. در آن نیز ۴ متر ارتفاع و ۵/۳ متر عرض دارد. (۱)

از جمله فعالیت های کمیته اجرای طرح ها و حفاظت از عتبات مقدّسه که

ص: ۱۶۰

۱- ۲۱۱. دلیل العتبات المقدّسه فی لواء کربلا، صص ۱۹ - ۲۰، بغداد: دار الجمهوریه، ۱۹۶۷ م؛ محمّد حسن الکلیدار، پیشین، صص ۶۱ - ۶۰؛ طرح و برنامه حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام مربوط به سال ۱۹۶۸ م، اداره اوقاف بغداد.

پس از سقوط نظام گذشته در ۹ آوریل ۲۰۰۳، در کربلای معلا انجام شده اند یا هم اکنون در حال انجام هستند، می توان به این موارد اشاره کرد:

- گشودن یک ورودی جدید برای حرم به نام باب امّ البنین علیها السلام که از سمت شمال به صحن راه دارد و مخصوص بانوان است.

- گشودن یک ورودی دیگر به حرم به نام باب الامام الرضا علیه السلام که از سمت شرقی به صحن راه دارد. این ورودی نیز مخصوص بانوان است.

- تجدید بنای مهمانخانه حضرت عباس علیه السلام که از سه طبقه تشکیل می شود: زیرزمین که مخصوص انبار مواد غذایی است، طبقه همکف که آشپزخانه است و طبقه اول که برای سالن غذاخوری و امور اداری کاربرد دارد.

- اجرای دکوراسیون و تزیینات مورد لزوم کتابخانه حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام (این مورد به پایان رسیده است).

- مرمت و تعمیر بعضی قسمت های نمای حرم، به ویژه تغییر و ترمیم کاشی کاری ها.

- علاوه بر موارد بالا، تعدادی طرح متوسط و کوچک دیگر نیز در دست اجراست.

آرامگاه های سایر بزرگان در شهر کربلا

آرامگاه های سایر بزرگان در شهر کربلا

در کربلا- و حومه آن آثاری از معماری اسلامی وجود دارد که به شیوه های مختلف عمرانی بنا شده اند. این آثار آرامگاه های افرادی هستند که جایگاه مذهبی والایی در میان مردم دارند که از جمله آنها می توان به امام زاده ها

و نواده های آنها اشاره کرد. برخی دیگر از این افراد، اشخاصی هستند که مراکز مذهبی، اجتماعی و علمی مهمی در دست داشته اند از جمله علما و شخصیت های مذهبی.

به بسیاری از این بناها به اندازه بناهای اسلامی دیگر توجه نمی شود. دلیل این موضوع ساده بودن این ابنیه است. اما همین بناها در زمان خودشان باری مذهبی و اجتماعی داشته اند. این آرامگاه ها از نظر بزرگی و کوچکی متفاوت اند و استواری این بناها نیز به دلیل تفاوت سازندگان آنها با هم فرق می کند. زائران، به ویژه در مناسبت های مذهبی و [بعد از] زیارت کربلا و عتبات عالیات به سراغ این آرامگاه ها می روند. مهم ترین این آرامگاه ها به شرح زیر است:

– آرامگاه حرّ بن یزید ریاحی

این آرامگاه در فاصله ۹ کیلومتری شهر کربلا و نزدیک منطقه ای قرار دارد که به کمالیه معروف است. حرّ بن یزید ریاحی از جمله افرادی بود که در واقعه عاشورا در سال ۶۱ ه. ق (۶۸۰ م) همراه با امام حسین علیه السلام به شهادت رسید.

اولین عمارتی که بر مقبره حر ساخته شد، به دستور شاه اسماعیل صفوی بود که در اولین زیارت وی از عراق در سال ۹۱۴ ه. ق (۱۵۰۸ م) صورت گرفت. این بنا دارای گنبدی از آجر و گچ بود. هم چنین صحنی داشت که ایوان هایی با طاق های نوک تیز بر آن مشرف بودند.

در سال ۱۳۳۰ ه. ق (۱۹۱۲ م) «آغا حسین خان شجاع السلطان همدانی» دست به کار تعمیر گنبد این بنا شد. وی هم چنین نمای خارجی گنبد را

کاشی کاری کرد. (۱) در فاصله های زمانی مختلف نیز زیباسازی و تعمیراتی در این بنا، به خصوص در ایوان این عمارت صورت گرفت.

حالت کنونی این آرامگاه

بناهای آرامگاه حر در زمینی مربع شکل به ضلع ۷۰ متر واقع است. حرم در میانه این زمین قرار دارد و چند ضلعی است. مساحت این عمارت حدود ۵۸۰ متر مربع است. ضریح و اتاقی که پیرامون آن است در میانه این عمارت قرار دارد. ضریح که صندوقی مشبک از جنس نقره است در وسط این اتاق واقع است. گنبدی که بر فراز ضریح قرار دارد، با ۷ متر قطر، دارای ارتفاعی ۱۰ متری از سطح زمین حرم است. نمای خارجی این گنبد کاشی کاری شده است. بر ضریح و اتاق پیرامون آن رواقی احاطه دارد که ارتفاع سقف آن به ۵ متر می رسد. در قسمت پیشین عمارت حرم، ایوانی وسیع قرار دارد که طول آن ۲۶ متر و عرض آن ۳ متر است. بالای این ایوان طاق هایی نوک تیز خودنمایی می کنند که طاق میانی از طاق های مجاور دیگر بزرگ تر است. این طاق ها بر ستون هایی تکیه دارند که بر پایه هایی دایره ای شکل استوارند. نمای خارجی طاق ها کاشی کاری شده است.

در اطراف حرم صحن وسیعی وجود دارد که از چهار طرف اتاق هایی با ایوان های کوچک بر آن مشرف هستند. بر فراز هر یک از این ایوان ها نیز طاق هایی نوک تیز قرار دارد. این اتاق ها و ایوان ها به منظور استراحت زائران به کار می روند. صحن آرامگاه حر دو در ورودی دارد که یکی در قسمت روبه رو و دیگری، سمت چپ واقع است.

ص: ۱۶۳

۱- ۲۱۲. ابراهیم موسوی زنجانی، جوله فی الاماکن المقدسه، صص ۸۹ - ۸۸؛ حسین علی محفوظ، پیشین، ص ۱۵۶؛ احمد سوسه، الدلیل الجغرافی، بغداد ۱۳۷۹ ه. ق {۱۹۶۰}، ص ۶۰.

این حرم در فاصله دوازده کیلومتری شمال شرقی شهر کربلا و در مسیر جدید بغداد کربلا واقع است.

نسب عون بن عبدالله بن جعفر به امام حسن بن علی بن ابی طالب علیه السلام می‌رسد. (۱) براساس برخی از اسناد تاریخی، این حرم، آرامگاه عون بن عبدالله بن جعفر الطیار بن ایطالب است. (۲)

حالت کنونی آرامگاه

این آرامگاه در زمینی مستطیل شکل قرار گرفته که طول آن تقریباً ۵۵ متر و عرض آن ۵۰ متر است. در ابتدای عمارت رواقی طویل وجود دارد که دارای ۵۵ متر طول و ۵/۲ متر عرض است. ورودی اصلی عمارت در میانه این رواق واقع است و به محوطه ضریح راه می‌یابد. نمای این رواق روزنه‌هایی با طاق‌های نوک تیز دارد که با سرامیک‌های آبی رنگ آراسته شده است. نمای رواق نیز با آجر و کاشی کاری مزین است.

محوطه دور ضریح که قسمت میانی عمارت را دربر گرفته، به شکل مربع است. طول هر ضلع این مربع به ۵/۱۰ متر می‌رسد. ضریح و اتاق مربع شکلی که ضریح را در میان گرفته است، در میانه این قسمت قرار دارد. طول هر ضلع این اتاق ۵/۵ متر است. ضریح عون که صندوقی چوبی به طول ۵/۲ متر و عرض ۲ متر است، در وسط این اتاق واقع است. رنگ ضریح قهوه‌ای است و پنجره‌ای به رنگ طلایی دارد.

بالای ضریح گنبدی پیازی شکل دیده می‌شود که قطر آن ۵/۵ متر و ارتفاع

ص: ۱۶۴

۱- ۲۱۳. محمد حرز الدین، مراقد المعارف، ج ۲، چاپخانه الاداب نجف، ۱۳۹۱ ه. ق {۱۹۷۱ م}، صص ۱۴۲ - ۱۴۱.

۲- ۲۱۴. سلمان هادی طعمه، کربلا فی الذاکره، ص ۱۶۶.

آن از سطح زمین حدود ۷ متر است. نمای خارجی گنبد کاشی کاری شده و در میان کاشی کاری ها آیات قرآنی نگاشته شده است. بر نوک گنبد نیز هلالی فلزی و طلا کاری شده به چشم می خورد.

ضریح در اتاقی چهار ضلعی واقع است که در هر چهار سو دری وجود دارد. عرض هر کدام از این درها ۲ متر و ارتفاع آنها ۵/۲ متر است. هر یک از درها به روی رواقی گشوده می شوند که آنها نیز جداگانه به هم راه دارند. عرض هر یک از رواق ها ۵/۲ متر است. در اطراف عمارت صحنی نیز دیده می شود. در دو طرف راست و چپ حرم اتاق هایی وجود دارد که به عمارت متصل هستند.

صحن دو ورودی دارد که یکی، در وسط دیوار سمت راستی و دیگری، در آخر دیوار سمت چپی آرامگاه قرار دارد.

– آرامگاه احمد بن فهد حلّی

وی «جمال الدّین ابوالعباس احمد بن شمس الدین محمّد بن فهد حلّی اسدی»، یکی از علمای عارف و فاضلی است که در سال ۷۵۶ ه. ق (۱۳۵۵ م) در شهر حلّه متولد شد و در همین شهر رشد و نمو یافت. او مدّتی در مدرسه زینبیه حلّه به تدریس پرداخت، سپس به کربلا هجرت کرد و در آنجا مقیم شد. از جمله فعالیت های او در کربلا تأسیس حوزه علمیه در این شهر بود که سبب شد جنبشی علمی در کربلا شکوفا شود. به این ترتیب، کربلا نیز همانند نجف، حلّه و بغداد به عنوان یک مرکز مهم علمی شناخته شد. (۱)

ص: ۱۶۵

۱- ۲۱۵. سید محمّد عبدالرزاق، تراثنا، عدد ۱۶، ش ۱۳، مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، ۱۴۰۹ ه. ق {۱۹۸۹ م}، صص ۱۴۶ - ۱۴۸.

«شیخ احمد بن فهد حلی» در سال ۸۴۱ ه. ق (۱۸۳۸ م) وفات یافت. وی در خانه خود در خیابان قبله الامام الحسین علیه السلام که به نام خیابان ابو الفهد نیز مشهور است به خاک سپرده شد. بنای آرامگاه وی نو ساز است و به امر مرجع عالی قدر سید محسن حکیم ساخته شده است. (۱)

حالت کنونی این آرامگاه

زمین عمارت آرامگاه چند ضلعی است و مساحت آن به ۶۶/۲۲ متر می رسد. بر فراز آرامگاه گنبدی پیازی شکل وجود دارد که بر دیواره ای چند ضلعی استوار است. این دیواره چند پنجره دارد. قطر گنبد ۴ متر و ارتفاع آن از سطح زمین حدود ۹ متر است. نمای خارجی گنبد با کاشی هایی رنگی و مزین آراسته شده است. در اطراف آرامگاه صحنی وجود دارد که برای استراحت زائران حرم مطهر امام حسین علیه السلام در مناسبت های مختلف به کار می رود.

در اطراف صحن یک عمارت دو طبقه وجود دارد که از تعدادی اتاق تشکیل شده است. هدف از ساخت این اتاق ها ایجاد مدرسه ای برای طلاب علوم دینی بوده است. این مدرسه به نام «شیخ احمد بن فهد حلی» شناخته می شود. طبقه همکف از پنج اتاق، یک راهرو، ایوان و مسجد تشکیل شده است و طبقه اول نیز ده اتاق دارد. ساختمان این مدرسه هم اکنون از سوی حوزه علمیه آیت الله «سید محمد صادق شیرازی» مورد بهره برداری قرار می گیرد. (۲)

ص: ۱۶۶

۱- ۲۱۶. محمد حرز الدین، پیشین، ص ۷۶، جزء اول.

۲- ۲۱۷. سلمان هادی طعمه، کربلا فی الذاکره، ص ۳۹۲؛ محمد حرز الدین، پیشین، صص ۷۸ - ۷۷.

این آرامگاه در صحرای کربلا و در فاصله ۲۵ کیلومتری شمال غرب شهر شثاا (عین التمر) قرار دارد. این منطقه که به رأس العین معروف است، در نزدیکی وادی الاسود و در فاصله ۷۵ کیلومتری غرب شهر کربلا واقع است. (۱)

«سید احمد ابوهاشم» (که در میان افراد محلی به احمد بن هاشم شهرت دارد)، «سید شرف الدین بن هاشم احمد بن ابی الفائز» است که نسب وی به امام موسی بن جعفر علیه السلام می رسد. وفات وی در سال ۷۴۵ ه. ق (۱۲۴۵ م) بوده است. (۲)

– حالت کنونی این آرامگاه

زمین این آرامگاه مستطیلی به طول ۵/۸۴ متر و عرض ۴۵ متر است. این بنا از ضریح و محوطه پیرامون آن، صحن و ایوان ها تشکیل شده است. محوطه ای که ضریح در آن قرار دارد در وسط عمارت واقع شده است. این قسمت نیز مستطیل شکل است و طول آن به ۵/۲۲ متر، عرض آن ۵/۱۴ متر و ارتفاع آن به ۶ متر می رسد. ضریح در مرکز این بخش قرار دارد. بر فراز ضریح گنبدی پیازی شکل وجود دارد که بر هشت ستون استوار است. هر کدام از ستون ها بر پایه هایی مربع شکل قرار دارند که طول هر ضلع از آنها ۶۵ سانتی متر است. قطر گنبد حدود ۷ متر است و ارتفاع آن از سطح زمین تا نوک آن تقریباً به ۱۰ متر می رسد. دیواره استوانه ای شکلی که گنبد بر روی آن استوار است هشت پنجره دارد که از تمام جهت در این دیواره قرار گرفته اند. عرض و ارتفاع هر کدام از پنجره ها یک

ص: ۱۶۷

۱- ۲۱۸. پیشین، ص ۱۱۷؛ محمد حرز الدین، پیشین، صص ۸۶ - ۸۵.

۲- ۲۱۹. محمد حرز الدین، پیشین، صص ۸۶ - ۸۵.

متر است. نمای خارجی گنبد با کاشی های زیبایی تزیین شده است. بر بالای گنبد نیز میله ای فلزی قرار دارد که از گلوله هایی با اندازه های مختلف تشکیل شده است.

در ابتدای عمارت، ایوانی با سه طاق نوک تیز وجود دارد که ارتفاع طاق میانی نسبت به سایر طاق ها بیشتر است. نمای خارجی این طاق ها با کاشی کاری تزیین شده است. بر فراز این طاق ها و در نمای خارجی آن حاشیه ای از کاشی کاری وجود دارد که بر آن آیاتی از قرآنی نگاشته شده است. در پیرامون عمارت صحنی وسیع به چشم می خورد که ایوان های عمارت از چهار طرف بر آن اشراف دارند. این ایوان های مسقف طاق هایی نوک تیز دارند و برای استراحت زائران به کار می روند.^(۱)

آرامگاه اُخرس بن الکاظم

نام وی «محمد بن ابی الفتح» است و نسبش به امام موسی بن جعفر الکاظم علیه السلام می رسد. این آرامگاه در حومه شهر کربلای معلی و در منطقه ای به نام ابیتر واقع است. این منطقه یکی از مناطق وابسته به غاضریات است و در راهی زراعی در فاصله ۱۲ کیلومتری شهر کربلا قرار گرفته است.^(۲)

– حالت کنونی این آرامگاه

این آرامگاه عمارتی ساده دارد و به وسیله یکی از ساکنان بومی منطقه ساخته شده است. زمینی که عمارت در آن قرار دارد، مستطیلی به طول ۵/۸ متر و عرض ۷ متر است. ارتفاع این بنا نیز به ۴ متر می رسد. اتاقی که ضریح در آن واقع است نیز، مستطیل شکل با طول ۵/۶ متر

ص: ۱۶۸

۱- ۲۲۰. رؤوف محمد علی الانصاری، نشریه الحیاه، شماره ۱۲۰۰۸، ص ۲۱، لندن ۱۹۹۶ م.

۲- ۲۲۱. محمد حرز الدین، پیشین، ص ۱۳۱.

و عرض ۴ متر است. قبر اخرس بن الکاظم در مرکز این اتاق واقع است. بر روی قبر صندوق مشبک سبز رنگی از جنس آهن قرار دارد. طول این صندوق ۳ متر، عرض آن ۶۵/۱ متر و ارتفاع آن ۲ متر است.

این بنا دو گلدسته کوتاه دارد که ارتفاع هر کدام از سطح بام عمارت ۵/۱ متر است. پایه هر یک از گلدسته ها مربع شکل و طول ضلع هر یک از مربع ها نیم متر است. این گلدسته ها استوانه ای شکل هستند و قطر آنها به ۴۰ سانتی متر می رسد. بر فراز عمارت گنبدی مخروطی شکل وجود دارد که تقریباً هم ارتفاع با گلدسته هاست.

آرامگاه امام نوح

وی «ابو ایوب نوح بن درّاج نخعی کوفی» است که در سال ۱۸۲ ه. ق (۷۹۸ م) وفات یافت و به «امام نوح» مشهور است. در تاریخ الکوفه چاپ نجف، صفحه ۲۱۵ آمده است: «نوح قاضی قسمت شرقی کوفه بوده است». در سفینه البحار جزء دوم، صفحه ۶۱۵ نیز آمده است: «وی از جانب هارون الرشید، خلیفه عباسی، قاضی کوفه و بصره بوده و به شیوه قضاوت امام علی بن ابی طالب علیه السلام داوری می کرده است».^(۱)

آرامگاه امام نوح در حومه کربلا، نزدیک قبیله المسعود، در کنار یکی از شاخه های نهر الحسینیه در منطقه ابیتر واقع است. این آرامگاه در فاصله یک کیلومتری آرامگاه اخرس بن الکاظم قرار دارد.

حالت کنونی آرامگاه

این آرامگاه نیز عمارتی ساده دارد و به وسیله

ص: ۱۶۹

۱- ۲۲۲. سید حسین بن احمد البراقی، تاریخ الکوفه، نجف: چاپخانه الحیدریه، ۱۳۵۶ ه. ق {۱۹۳۷ م}، ص ۲۱۵؛ محمّد حرز الدین، پیشین، جزء دوم، صص ۳۵۳ - ۳۵۰.

«سید مهدی نشمی المسعودی»، یکی از اهالی بومی منطقه، ساخته شده است. زمین این عمارت، مربعی با ضلع تقریبی ۱۷ متر است. ارتفاع آن ۶۰/۳ متر است و یک صحن داخلی روباز نیز دارد. ورودی این حرم یک در قوس دار به ارتفاع ۴۰/۲ متر و عرض ۴۰/۱ متر است. این ورودی به اتاقی دایره ای شکل با قطر ۴ متر منتهی می شود و ضریح امام نوح در مرکز این اتاق واقع است. این اتاق، گنبدی با قطر ۵/۵ متر و ارتفاع ۶ متر از سطح زمین دارد. بر فراز ورودی، دو گلدسته کوچک و استوانه ای شکل قرار دارند که ارتفاع هر کدام از سطح بام عمارت ۲۵/۱ متر است و قطر هریک به ۵۰ سانتی متر می رسد.

– آرامگاه ابن الحمزه

همان گونه که بر لوح یادبود آویخته در این آرامگاه، ثبت است، وی «محمّد علی بن الحمزه بن الحسن بن عبیدالله بن العباس بن الامام علی بن ابی طالب علیه السلام» است. (۱)

روایت دیگری نیز موجود است که می گوید وی شیخ محمد علی بن حمزه طوسی، عالمی فقیه از بزرگان قرن پنجم هجری و یکی از شاگردان شیخ محمد بن حسن طوسی است. (۲)

این آرامگاه در راه عمومی که به شهر الهندیه منتهی می شود قرار دارد و در سال ۱۳۳۰ ه. ق (۱۹۱۲ م) ساخته شده است.

حالت کنونی آرامگاه

این آرامگاه عبارت از یک بنای مستطیل شکل با طول ۵۸/۷ متر و عرض ۶۰/۶ متر است. بر فراز آن، گنبدی قرار دارد که طول

ص: ۱۷۰

۱- ۲۲۳. محمد حرز الدین، پیشین، جزء اول، صص ۵۵ - ۵۶.

۲- ۲۲۴. سلمان هادی طعمه، کربلا فی الذاکره، ص ۱۶۷.

آن ۲ متر و ارتفاع آن از سطح بام عمارت نیز ۲ متر است. نمای خارجی این گنبد به رنگ سبز است.

ابتدای عمارت، ایوانی کوچک و مسقف به شکل مستطیل با طول ۲۵/۹ متر و عرض ۵/۳ متر قرار دارد. در نمای بالایی این ایوان، بر زمینه کاشی کاری های آبی رنگ، آیاتی از قرآن کریم با خط سفید نگاشته شده است.

اطراف عمارت صحنی قرار دارد که اندازه اضلاع آن نظم درستی ندارد. در مجاورت صحن نیز خانه بزرگی وجود دارد که مربوط به حرم است.

مقامات

مقامات

اصل کلمه مقام در زبان عربی به مکان ایستادن و قیام کردن اطلاق می شود. در کتاب المنجد آمده است که مقام (با فتحه) مکان ایستادن است و مقام به معنای منزلت نیز آمده است و جمع آن مقامات می شود. مقام (با ضمه)، به معنای اقامت و زمان و مکان این مصدر است. (۱)

در قرآن این کلمه به معنای مکان ایستادن آمده است؛ مانند این آیه در سوره آل عمران: «فیه آیات بینات مقام ابراهیم». (۲)

منظور از مقام در این آیه صخره ای است که ابراهیم علیه السلام بر آن ایستاد تا بیت الله الحرام را در مکه مکرمه بنا کند. مقام هم چنین به معنای مکانی می آید که شخص منسوب به آن مقام، در آن مکان عبادت می کرده است. (۳)

بنابراین، به مکان هایی که انبیا، ائمه، اولیا و صحابه در آنها حضور

ص: ۱۷۱

۱- ۲۲۵. المنجد فی اللغة و الاعلام، صص ۶۶۴ - ۶۶۳، چاپ ۳۴، بیروت: دار المشرق.

۲- ۲۲۶. سوره مبارکه آل عمران، آیه ۹۷.

۳- ۲۲۷. شیخ طه الولی، المساجد فی الاسلام، ص ۱۰۸.

داشته اند نیز مقام اطلاق می شود؛ حتی اگر حضور آنها در این مکان ها به اندازه به جا آوردن یک نماز دو رکعتی باشد. بسیاری از مسلمانان مشتاق هستند که نمازشان را در یکی از این مقامها بخوانند تا از برکات و خیرات این اماکن بهره مند شوند.

بعضی از مردم اصطلاح مقام را به مکان هایی اطلاق می کنند که در آنها قبر یکی از انبیا یا اولیای صالح و متقی قرار داشته باشد. اگر این نام گذاری در معنای عمومی کلمه مقام اشتباه نباشد، دست کم می توان گفت غیر متعارف است.

در شهر کربلا- مقامات بسیاری وجود دارد که زائران می توانند آنها را در کوچه ها و خیابان ها ببینند، اما بسیاری از این مقامات شهرت و عظمت خاصی ندارند.^(۱)

مقامات دارای بنای ساده ای هستند که در مساحت و اندازه با هم تفاوت دارند. برخی از آنها مانند مقام امام مهدی علیه السلام و تلّ زینبیه دارای عمارتی مستقل هستند و برخی دیگر جزئی از یک عمارت بزرگ تر به حساب می آیند؛ مثلاً شامل پنجره هایی کوچک می شوند که رمز و نشانه آن مقام هستند، مانند مقام کف العباس، علی اکبر و غیره.

بیشتر بناهای مقامات از آجر و گچ ساخته شده اند و نمای خارجی برخی از آنها با تزیینات آجری و کاشی کاری های زیبا پوشیده شده است.

در شهر کربلا ۱۴ مقام وجود دارد که به علت ساخت خیابان های جدید

ص: ۱۷۲

۱- ۲۲۸. شیخ فرج العمران القطیفی، الازهار الارجیه فی الاثار الفرجیه، ج ۷، ۱۳۸۳ هـ. ق {۱۹۶۴ م}، ص ۶۷ - ۶۴.

و مرمت برخی از این مقامات، قسمتی از آنها از بین رفته است. اهالی این منطقه در چند سال اخیر فقط دو مقام امام مهدی علیه السلام و تلّ زینبیه را تجدید بنا کرده اند و نسبت به برخی دیگر از این مقامات سهل انگاری شده است. مهم ترین این مقامات عبارت اند از:

مقام امام جعفر صادق علیه السلام، مقام امام علی علیه السلام، مقام امام موسی بن جعفر علیه السلام، مقام رأس الحسین علیه السلام، مقام ام البنین علیها السلام، مقام اول علی اکبر، مقام دوم علی اکبر، مقام نخل مریم، مقام الحسین و ابن سعد، مقام دست راست حضرت عباس علیه السلام و مقام دست چپ حضرت عباس علیه السلام.

دو مقام امام مهدی علیه السلام و تلّ زینبیه از برجسته ترین مقامات شهر کربلا به شمار می روند.

– مقام امام مهدی علیه السلام

این مقام در سمت چپ نهر فعلی الحسینیه و در مسیر ورودی شهر کربلا از سوی بغداد واقع است. این مسیر به مقام امام جعفر صادق علیه السلام نیز منتهی می شود. این مقام زیارتگاهی معروف است و تَیْمَنًا و تَبْرَکًا به نام امام مهدی علیه السلام نام گذاری شده است، زیرا براساس روایت، امام مهدی علیه السلام در این مکان نماز خوانده و سپس آنجا را ترک کرده اند. (۱)

وضع کنونی بنای این مقام

عمارت این مقام زمینی مستطیل شکل است که مساحت آن به ۴۰۰ متر مربع می رسد. در ورودی این عمارت در نمای جلویی آن قرار دارد.

در سمت راست ورودی، نمازخانه مردانه واقع است. طول این نمازخانه

ص: ۱۷۳

مربع شکل هفت متر و ارتفاع آن از سطح زمین ۵/۶ متر است. بر فراز این قسمت گنبدی پیازی شکل وجود دارد که قطر آن تقریباً به ۴ متر می رسد و ارتفاع این گنبد از سطح زمین ۵/۱۷ متر است.

در سمت چپ ورودی، نمازخانه بانوان قرار دارد. این نمازخانه که به شکل مستطیل است، ۱۸ متر طول و ۷ متر عرض دارد و ارتفاع آن به ۵/۶ متر می رسد. جنب نمازخانه بانوان اتاق مؤذن و مسئول مقام واقع است که به شکل مستطیلی با طول ۵ متر و عرض ۴ متر است. سرویس بهداشتی و راه پله ها نیز در کنار همین قسمت قرار دارند. جنب اتاق مؤذن راهرو مسقفی موجود است که بر صحن اشراف دارد. صحن نیز یک ورودی دارد که به خارج از مقام منتهی می شود. در گوشه ای از صحن، عمارت کوچکی به چشم می خورد که شامل یک غذاخوری بزرگ به همراه آشپزخانه است. دیواره بنا دارای چند پنجره است و نمای خارجی این دیواره با سنگ هایی سفید پوشانده شده است. بالای دیوار حاشیه ای کاشی کاری شده وجود دارد که بر روی آن آیاتی از قرآن کریم نگاشته شده است.

– مقام تلّ زینیه

این مقام در قسمت غربی حرم مطهر امام حسین علیه السلام نزدیک به باب الزینیه واقع است. این مقام بر یک بلندی قرار دارد که به تلّ زینیه شهرت دارد. گفته می شود که این بلندی بر کارزار واقعه عاشورا احاطه داشته است. از این مکان بوده که حضرت زینب علیها السلام از حال برادرش امام حسین علیه السلام مطلع می شده و به همین دلیل، این مکان تیمناً و تبرکاً به نام ایشان نامیده شده است. (۱)

ص: ۱۷۴

این عمارت حدود ۲۵/۱ متر از سطح خیابان بالاتر است و به وسیله چند پله می توان به آن راه یافت.

زمین این عمارت مستطیل شکل و طول آن که قسمت جلویی عمارت را تشکیل می دهد ۵/۶ متر و عرض آن ۴ متر است. ارتفاع این عمارت نیز تقریباً به ۴ متر می رسد.

مقام تلّ زینبیه از دو قسمت تشکیل می شود: قسمت جلویی که مکان ایستادن حضرت زینب علیها السلام در روز عاشورا است و قسمت پشتی که نمازخانه است. بر فراز عمارت گنبدی قرار دارد که قطر آن ۴ متر است و ارتفاع آن نیز از سطح بام بنا به ۴ متر می رسد. نمای خارجی این گنبد کاشی کاری شده است. نمای داخلی دیوارهای عمارت تا ارتفاع ۵/۱ متری سنگ مرمر کار شده و قسمت فوقانی این دیوارها گچ کاری شده است که در میان آنها آئینه کاری هایی زیبا به چشم می خورد.

نمای خارجی دیوارها، به ویژه در نمای جلویی تا ارتفاع ۵/۱ متری سطح زمین با سنگ مرمر پوشانده شده و قسمت های بالایی به زیبایی کاشی کاری شده است. ورودی این مقام دری چوبی است که عرض و ارتفاع آن ۲ متر است و در ابتدای بنا واقع شده است.

خیمه گاه

این بنا یکی از برجسته ترین آثار عمرانی و تاریخی شهر کربلا به شمار می رود که در اطراف بافت قدیمی شهر و در ۴۰۰ متری سمت جنوب غربی حرم مطهر امام حسین علیه السلام واقع است. این بنا مکانی را مشخص می کند که امام

حسین علیه السلام همراه با خاندان خود هنگام رسیدن به کربلا در آنجا خیمه برپا کردند و مستقر شدند.^(۱)

خیمه گاه در منطقه ای واقع است که در گذشته، به نام محلّه آل عیسی شناخته می شد. در اواخر سال ۱۲۷۲ ه. ق (۱۸۸۶ م) این محلّه به خیمه گاه تغییر نام پیدا کرد. در برخی اسناد تاریخی این گونه آمده است که محلّه کنونی خیمه گاه تا سال ۱۲۱۷ ه. ق (۱۸۰۲ م) به مقام امام زین العابدین علیه السلام معروف بوده است.^(۲)

ابوطالب خان جهانگرد در زیارت خود از کربلا در سال ۱۲۱۷ ه. ق (۱۸۰۲ م) در مورد خیمه گاه می گوید: «خیمه گاه و مقام امام زین العابدین علیه السلام در فاصله ربع مایلی شهر قرار دارد. همسر آصف الدوله عمارت شایسته ای در این مکان بنا کرده است. در نزدیکی این مقام نیز، وی دست به کار ساخت کاروان سرایی شد که به دلیل وفات آصف الدوله آن را به اتمام نرسانید.»^(۳)

برخی اسناد تاریخی به این نکته اشاره می کنند که عمارت کنونی خیمه گاه را مدحت پاشا، والی حکومت عثمانی در بغداد، بنا کرده است. این اقدام هنگام زیارت وی از کربلا در سال ۱۲۸۵ ه. ق (۱۸۶۸ م) انجام شد. زیارت مدحت پاشا از کربلا به دلیل دعوت وی از ناصرالدین شاه قاجار و همراهان و نظامیان وی صورت پذیرفته بود.^(۴)

ص: ۱۷۶

۱- Iraq and the Persian Gulf, Naval Intelligence Division, P. ۷۳۵. ۲۳۱

۲- ۲۳۲. محمد باقر مدرس، پیشین، ص ۳۳۳.

۳- ۲۳۳. میرزا ابوطالب خان بن محمد اصفهانی، مسیر طالبی، چاپ هند، ۱۲۲۷ ه. ق {۱۸۱۲}، ص ۲۸۳.

۴- ۲۳۴. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۱۱۲.

زمین این بنا طرحی مستطیل شکل دارد. طول آن ۵۲ متر است و عرض آن که نمای جلویی آن به شمار می آید، ۴۰ متر است. وسط این نما در اصلی قرار دارد که ارتفاع آن به ۵ متر می رسد و بر فراز آن طاق بزرگ و نوک تیزی وجود دارد. این در مربوط به ورودی بزرگی است که طول این ورودی ۷۰/۸ متر و عرض آن ۱۰/۷ متر است. سقف آن از داخل عبارت از یک گنبد با قطر حدود ۵/۵ متر است. ارتفاع این گنبد به حدود ۴۰/۸ متر از سطح زمین می رسد. نمای داخلی آن با آئینه کاری و کاشی کاری هایی زیبا تزئین شده است. هم چنین دیوارهای ورودی با کاشی کاری آراسته شده اند.

در پایان ورودی، چهار پله وجود دارد که رو به پایین به راهرویی منتهی می شود که طول آن راهرو ۵/۱۱ متر و عرض آن ۱۰/۵ متر است. در دو طرف این راهرو دیوارهایی وجود دارد که هر کدام از آن دو هشت عدد قوس دایره ای شکل دارند. این دیوارها از آجر و گچ ساخته شده اند و ارتفاع هر یک از سطح زمین یک متر است و ضخامت هر کدام به ۸۰ سانتی متر می رسد. این راهرو به بنای اصلی خیمه گاه منتهی می شود. یک صحن از سه طرف بنا را دربر گرفته است. به وسیله سه عدد پله که در دو طرف راهرو وجود دارد، می توان به صحن وارد شد.

هر کدام از دو طرف صحن ۱۲ ایوان دارند که این ایوان ها دارای طاق هایی نوک تیز هستند، اما در قسمت پشتی صحن تنها ۷ عدد از این ایوان ها قرار دارد. صحن یک ورودی دیگر نیز دارد که از طریق یک اتاق، به صحن متصل می شود.

عمارت اصلی خیمه گاه یک چند ضلعی است که ارتفاع آن حدوداً به ۵/۷ متر می رسد. این بنا از آجر و گچ ساخته شده است. در مرکز این بنا گنبدی قد برافراشته که قطر آن حدود ۵/۵ متر است و ارتفاع آن از سطح زمین عمارت به ۵/۸ متر می رسد. نمای خارجی گنبد با کاشی کاری های آبی پوشیده شده است. در کنار دیوارهای داخلی بنا، مکان های کوچکی به چشم می خورد که مخصوص قرائت قرآن کریم است.

مساجد

مساجد

شهرت شهر مقدّس کربلا علاوه بر دو حرم مطهّر امام حسین علیه السلام و برادرش عباس علیه السلام (آستان حسینیه و آستان عباسیه)، ناشی از مسجد هایی است که مراکز انتشار دینی و فرهنگی این شهر به شمار می روند. اولین مسجد به نام رأس الحسین در سال ۳۶۹ ه. ق (۹۸۰ م) در این شهر ساخته شد که از قدیمی ترین مسجد تاریخی کربلا محسوب می شود. (۱) بنای مساجد و برخی ساختمان های دینی باقی مانده در کربلا، پیشرفت و شکوفایی زیادی را در زمینه های علمی، فرهنگی و هنری از جمله هنر معماری اسلامی داشته اند. سبک و هنر بعضی از ملت ها و مردمی که در قلمرو اسلام گرد آمده بودند، نیز در بروز این هنرها که دارای معماری برجسته ای است، سهمیم بوده است. به نظر می رسد با توجه به نقشه کشی و طراحی مساجدی که در کربلا و به طور کلی در عراق ساخته شده اند، شناسایی این تأثیرات کار آسانی باشد.

تعدادی از بناهای این مساجد از زمان ساخت تاکنون پابرجا مانده اند

ص: ۱۷۸

و بعضی از آنها تمام اصالت فرهنگی شان را به علت بازسازی ها و تعمیراتی که از نظر معماری و هنری کارشناسی شده نبوده، از دست داده اند. مسجدهای دیگری نیز وجود داشتند که در دهه های گذشته، اداره های دولتی به بهانه ساماندهی مجدد مرکز شهر، آنها را خراب کردند؛ با اینکه می دانستند برخی از این مساجد جزء شاهکارهای هنر معماری اسلامی کربلا به حساب می آیند.

افتخار شهرها و پایتخت های اسلامی به ساختمان قدیمی مساجد و توجه همیشگی آنها نسبت به نگهداری، تعمیر و مراقبت از آن بناها، به این دلیل است که مسجدها جزئی از فرهنگ دینی و تمدن آنهاست؛ ولی برخی از عوامل از جمله، نبودن کارشناس، هنرمند و معمار به تعداد کافی در بعضی از شهرها و پایتخت ها باعث شد تا بسیاری از مساجد به مرور زمان نابود شوند. مساحت مساجد شهر کربلا در مقایسه با شهرهای دیگر عراق، کوچک است، ولی در سبک معماری آنها شیوه نقشه کشی در معماری سنتی مساجد مدنظر قرار گرفته که همان سبک عربی اسلامی است. این سبک از ویژگی های اولین مساجد ساخته شده در عراق است که نقشه کشی اش به عبادتگاهی محدود می شود که سقفش روی ستون های مرمری، آجری یا چوبی قرار می گیرد و از ستون های عمودی موازی دیوار قبله تشکیل شده و محرابی که در میان دیوار واقع شده و صحن درونی رو بازی که سالن ها و ستون ها، آن را احاطه کرده اند و در گوشه ای از آن، مکانی برای وضو گرفتن وجود دارد.

بعضی از این مساجد به علت کوچکی مساحت، حیاط یا صحن باز ندارند، به ویژه مساجدی که در بخش قدیمی شهر و اطراف دو آستان مقدس واقع شده اند.

از جمله پدیده های مرسومی که در بیشتر مساجد ساخته شده در شهر قدیمی کربلا وجود دارد، این است که گلدسته ندارند. به نظر می رسد، گلدسته های آستان امام حسین علیه السلام و برادرش حضرت عباس علیه السلام، تنها گلدسته هایی بوده اند که اذان را به گوش مردم می رساندند. دلیل این امر، کوچکی مساحت شهر قدیمی کربلا و نیز تسلط گلدسته های این دو آستان مبارک بر فضای شهر بود.

ویژگی بناهای مساجد شهر کربلا، استفاده از مواد ساختمانی بومی فراوان، از جمله طابوق (آجر بزرگ) به همراه گچ است که به انعطاف پذیری در ساخت زیباترین مواد تزئینی برای پوشش نمای بیرونی مساجد، شناخته می شود.

هم چنین در بیشتر مساجد شهر کربلا- از تزئینات زیبای سرامیک برای پوشش درهای ورودی، دیوارهای بیرونی، گنبدها و گلدسته ها اگر وجود داشته باشد استفاده می شود. دیوارها، ستون ها و سقف ها در بیشتر مساجد با مواد تزئینی گچ و سرامیک زینت داده می شود، هم چنین با نوشته هایی از آیات قرآن کریم به چند نوع خط، به خصوص خط زیبای کوفی و نیز تزئینات ساده مهندسی.

علاوه بر استفاده از مواد ساختمانی بومی، از سنگ مرمر، سنگ های رنگارنگ و چوب های کمیاب وارداتی نیز در پوشش و تزئین بسیاری از مساجد کربلا استفاده شده است. گفتنی است هیچ منطقه یا خیابان اصلی بدون مسجد نیست و این شهر افزون بر صد مسجد دارد.

مهم ترین مساجد شهر کربلا و مساجدی که در طول دوره های مختلف، قسمتی از آنها به علت احداث خیابان های جدید در مرکز شهر نابود شده است، از این قرارند:

مسجد رأس الحسین علیه السلام

این مسجد در سمت سر امام حسین علیه السلام در نزدیکی باب السدره، یکی از درهای آستان حسینی، واقع است؛ همان جایی که عمر سعد، سر امام حسین علیه السلام را در روز دهم ماه محرم الحرام سال ۶۱ ه. ق (۶۸۰ م) در آنجا گذاشت و سپس آن را در همان روز به کوفه برد. (۱)

این مسجد با دستور عضد الدوله از خاندان آل بویه، هنگام بازسازی آرامگاه امام حسین علیه السلام در سال ۳۶۹ ه. ق (۹۸۰ م) ساخته شد. (۲)

مسجد رأس الحسین همراه مساجد و مدارس دینی دیگر، به علت احداث خیابان الحائر در اطراف آستان حسینی در سال ۱۹۴۸ تخریب شد. (۳)

مسجد عمران بن شاهین:

این مسجد از قدیمی ترین مساجد شهر کربلا محسوب می شود و چسبیده به آستان حسینی است. «عمران پسر شاهین»، والی شهر البطائح، آن را در سال ۳۶۹ ه. ق (۹۸۰ م) ساخت. این مسجد که نقش مهمی در گسترش حرکت علمی فرهنگی ایفا کرد، به علت ساخت خیابان الحائر که به آستان حسینی وصل می شود، خراب شد. (۴)

مسجد سردار حسن خان

این مسجد جزء شاهکارهای هنر معماری اسلامی در شهر کربلاست و به

ص: ۱۸۱

۱- ۲۳۶. شیخ مفید، الارشاد، چاپ سوم بیروت، لبنان: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۹ ه. ق {۱۹۷۹ م}، ص ۲۴۳.

۲- ۲۳۷. مجله حوزه، شماره ۱۷۲، ص ۱۷۲ و نیز: سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۲۱۶.

۳- ۲۳۸. عبد الجواد الکلیدار، پیشین.

۴- ۲۳۹. بحار الانوار، علامه مجلسی، ج ۴، ص ۳۲۰.

مدرسه ای دینی که به همین نام است چسبیده بود. قسمتی از این مسجد با مدرسه چسبیده به آن، به علت احداث خیابان الحائر که روضه حسینی را در برمی گیرد، ویران شد. (۱)

مسجد ناصری

این مسجد از مهم ترین مساجدی است که «سلطان ناصرالدین شاه قاجار» آن را در سال ۱۲۷۶ ه. ق (۱۸۶۰ م) بنا کرد. این مسجد در سمت چپ روضه حسینی و چسبیده به آن قرار داشت که اکنون نابود شده و آثار آن نیز در نتیجه احداث خیابان الحائر در اطراف روضه حسینی، از بین رفته است.

مسجد میرزا شفیع خان

تاریخ ساخت این مسجد به زمان «میرزا شفیع خان»، یکی از نخست وزیران ایران در دوره قاجاریه، برمی گردد. او هنگام دیدار از کربلا در سال ۱۳۰۹ ه. ق (۱۸۹۲ م) دستور ساخت این مسجد را داد.

این مسجد در کنار رودخانه هندیه واقع شده است و مرحوم حاج علی و مرحوم حاج آقا خان برادرش، آن را در سال ۱۳۱۹ ه. ق (۱۹۰۱ م) بازسازی کردند. این مسأله در لوح یادبودی که با سرامیک حکاکی شده، روی درب ورودی ثبت شده است. در کنار این مسجد، آرامگاه مخصوصی متعلق به استاد سید هاشم حسینی جهرمی حائری وجود دارد. ایشان در سال ۱۳۲۲ ه. ق (۱۹۰۴ م) وفات یافتند. بر فراز این آرامگاه گنبدی قرار دارد که بخش بیرونی آن با سرامیک رنگی زینت داده شده و قسمت بالای آن هم خراب شده است. (۲)

ص: ۱۸۲

۱- ۲۴۰. د. عبد الجواد الکلیدار، پیشین و نیز: سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۲۱۸.

۲- ۲۴۱. نورالدین شاهرودی، پیشین، ص ۲۹۳ و نیز: سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۲۱۷.

مسجد آقا باقر بهبهانی

این مسجد جزء مساجد کوچک کربلا به شمار می رود و در کنار مدرسه هندی، در کوچه زعفرانی نزدیک آستان حسینی قرار دارد. آقا باقر پرچم جنبش علمی این شهر را در قرن دوازدهم هجری بر دوش می کشید.

مسجد صاحب الحدائق

این مسجد که رو به روی مدرسه هندی و مسجد جامع بهبهانی واقع شده است، به وسیله شیخ یوسف بحرانی مشهور به صاحب الحدائق (۱۱۸۶ - ۱۷۷۲ ه. ق) ساخته و در ابتدای دهه ۸۰ بازسازی شده است.

مسجد شیخ خلف

این مسجد از مشهورترین مساجد قدیمی به شمار می آمد. شیخ خلف، پسر عسکر حائری که در سال ۱۲۴۶ ه. ق (۱۸۳۱ م) وفات یافت، آن را احداث کرد. این مسجد که در خیابان السدره در محله باب السلالمه قرار داشت در سال ۱۳۷۱ ه. ق (۱۹۵۲ م) تجدید بنا شد، و در نیمه دهه ۷۰ به دلیل تعریض خیابان مذکور از بین رفت.

مسجد شهرستانی

این مسجد نزدیک باب الشهداء یکی از درهای حیاط آستان حسینی قرار داشت. سید مهدی موسوی شهرستانی آن را در سال ۱۱۸۹ ه. ق (۱۷۷۵ م) بنا کرد و در سال ۱۳۵۶ ه. ق (۱۹۳۷ م) بازسازی شد؛ ولی این مسجد به موجب احداث خیابان المشاه بین دو روضه ویران شد.

مسجد عطارین

این مسجد مقابل مدرسه سلیمیه، در نزدیکی بازار بزرگ تجار قرار گرفته

است و توسط سیدعلی طباطبایی صاحب الرياض در سال ۱۲۱۰ ه. ق (۱۷۹۶ م) بنا و بعد از وفاتش، به اسم نوه اش سید علی نقی طباطبایی شناخته شد. این مسجد دفعات زیادی تعمیر شد و سرانجام در سال ۱۳۸۲ ه. ق (۱۹۶۲ م) با اجازه سید مهدی شیرازی، مرجع دینی، و با همکاری علامه شیخ محمد کرباسی به سبک معماری جدید تجدید بنا شد.

مسجد اردبیلی

این مسجد از مساجد قدیمی شهر کربلا به شمار می رود و در مسیر منتهی به بارگاه پسر حمزه واقع شده است. هم چنین دارای عبادتگاهی وسیع و اتاق هایی در بخش کناری است که این دانشمندان مشهور در آنها دفن شده اند: حسین علی شاه، رئیس طریقت صوفیانه متوفی در سال ۱۲۳۲ ه. ق (۱۸۱۷ م)، میرزا نصرالله صدر الممالک متوفی در سال ۱۲۸۵ ه. ق (۱۸۶۸ م)، میرزا محمد هادی صدر الممالک متوفی در سال ۱۳۱۰ ه. ق (۱۸۹۳ م)، محمد نقی عبدالکریم تبریزی متوفی در سال ۱۳۳۲ ه. ق (۱۹۱۴ م) و میرزا محمد علی پسر رضا همدانی که در سال ۱۲۹۳ ه. ق (۱۸۷۶ م) درگذشت.

مسجد حمیدیه

این مسجد که به دستور عبدالحمید دوم، پادشاه عثمانی، بنا شد در سال (۱۹۱۵ م) ویران و قسمتی از زمین آن جدا شد. در این زمین، ساختمان مدیریت اوقاف کربلا در خیابان الناحیه احداث شد. این مسجد دارای حیاطی (صحنی) بزرگ و نمازخانه ای وسیع است و در سال (۱۹۶۱ م) بازسازی شد و اسم آن به «مسجد حسینی» تغییر یافت. کتابخانه ای عمومی به نام «کتابخانه امام علی بن ابی طالب علیه السلام» نیز در آن ساخته شد.

مسجد عباسیه

این مسجد که در محله عباسی غربی واقع شده، در دوره عثمانی بنا شد و به دفعات تعمیر و مرمت شده است. این مسجد با برخورداری از بنایی ساده تحت کنترل مدیریت اوقاف کربلاست.

مسجد تهرانی

این مسجد در بازار نجارها در محله عباسی غربی قرار دارد. سید صالح تهرانی آن را در سال ۱۲۴۳ ه. ق (۱۸۲۸ م) وقف کرد و از سال ۱۹۴۳ تحت نظارت مدیریت اوقاف کربلا قرار گرفت. این مسجد شامل نمازخانه و حیاط رو بازی است که فواره آب و سرویس های دیگر نیز دارد.

مسجد ترک

این مسجد از مساجد کوچک شهر کربلا به شمار می رود و در محله عباسی غربی و انتهای بازار نجارها واقع است. محمد جعفر ترک آن را در عصر عثمانی وقف کرد و از سال ۱۹۴۳ زیر نظر مدیریت اوقاف کربلا قرار گرفته است.

مسجد حاج نصرالله

این مسجد در خیابان العباس نزدیک کاخ دولت واقع شده است. حاج نصرالله، پسر حاج عبدالکریم، در سال ۱۳۴۳ ه. ق (۱۹۲۵ م) آن را بنا کرد و لوح یادبودی که بر سر در آن نقش بسته، تأکید می کند که متولی آن، کاظم حاج حسن بوده است. این مسجد در سال ۱۳۸۲ و (۱۹۶۲ م) بازسازی شد.

مسجد ماهی کلب

این مسجد در بازار العلاوی واقع در محله باب النجف قرار دارد و حاجی

ماهی پسر کلب، بزرگ خاندان کربلایی معروف به آل ماهی جیلاوی، در سال ۱۲۹۹ ه. ق (۱۸۸۲ م) آن را احداث کرد. این مسجد خراب شد، ولی در سال های اخیر، حاج مجید عبایچی آن را بازسازی کرد.

مسجد سید هاشم فتح الله

این مسجد در خیابان الناحیه در محله باب الخان قرار گرفته و سید هاشم فتح الله آل طعمه در سال ۱۳۲۲ ه. ق (۱۹۰۴ م) آن را احداث و وقف کرده است. این مسجد از مساجد کوچک کربلا به حساب می آید.

مسجد صافی

این مسجد نزدیک آستان حسینی و در ورودی بازار الحسین علیه السلام واقع شده و از مساجد مشهور کربلا محسوب می شود. جواد مهدی صافی آن را در سال ۱۳۲۹ ه. ق (۱۹۱۱ م) بنا کرد اما در نتیجه احداث خیابان المشاه بین دو روضه در سال (۱۹۸۰ م) خراب شده است.

مسجد شهید ثانی

این مسجد کوچک و قدیمی در کوچه عکیسه محله باب السلالمه قرار دارد و به دلیل تیمن و خوش یمنی به نام زین الدین بن نورالدین مشهور به «شهید ثانی» ساخته شد. ایشان در سال ۹۶۵ ه. ق (۱۵۵۸ م) به شهادت رسیدند.

مسجد المخیم

این مسجد کوچک که در بازار المخیم قرار دارد، در سال ۱۳۸۰ ه. ق (۱۹۶۰ م) تجدید بنا شد. ساختمان مسجد، نمای ساده ای از آجر دارد ولی در ورودی آن با سرامیک های رنگی مزین شده که در آن، آیاتی از قرآن کریم نقش بسته است.

این مسجد در انتهای بازار الحسین علیه السلام در مسیری قرار دارد که به محله باب السلامه کنار باب البویب می رسد. سید محمد علی اشیر برای ساخت این مسجد تلاش کرد. در سال ۱۳۸۸ ه. ق (۱۹۶۸ م) تجدید بنا شد و درب ورودی آن با نوشته هایی به وسیله سرامیک های رنگارنگ زینت یافته است. (۱)

طی سال های گذشته نیز، تعداد بسیاری مسجد جدید در شهر کربلا و به خصوص در شهرهای دیگر بنا شده که از برجسته ترین آنها مسجد امام حسن علیه السلام است.

حسینیه ها

حسینیه ها

این نام برگرفته از نام امام حسین علیه السلام است. حسینیه ها به مثابه منبرهای فرهنگی برای تثبیت و یادآوری اصولی هستند که امام حسین علیه السلام برای زنده کردن آنها شهید شد. لذا عزاداری امام حسین علیه السلام به ویژه در ده روز اول ماه محرم هر سال در حسینیه ها برپا می شود. حسینیه هم چنین مکانی برای برپایی نماز و زنده نگه داشتن سخن و یاد آل محمد صلی الله علیه و آله است.

تاریخ تأسیس حسینیه ها به قرن اول هجری و به طور مشخص به دوره مختار پسر ابی عبیده ثقفی در زمان حکومتش بر کوفه برمی گردد. این مکان ها با هدف یادآوری آنچه برای امام حسین علیه السلام در روز عاشورا اتفاق افتاد، تأسیس شده و به مراکزی برای بزرگداشت و احیای آن مناسبت تبدیل شده است. (۲)

ص: ۱۸۷

۱- ۲۴۲. سلمان هادی طعمه، پیشین، صص ۲۳۳ - ۲۱۷ و نیز: نورالدین شاهرودی، پیشین، صص ۲۹۷ - ۲۹۳.

۲- ۲۴۳. شیخ محمد صادق کرباسی، دائره المعارف الحسينیه، مقدمه معجم المشاريع الحسينیه، زیر چاپ.

براساس برخی منابع، معزالدوله و بقیه پادشاهان آل بویه در زمان دولت های عباسی، به منظور برپایی عزاداری امام حسین علیه السلام و ارائه آن به شکل دسته هایی در خارج از خانه ها، تلاش هایی کردند. زن ها شب ها خارج می شدند و مردها هم روزها سر و پا برهنه برای تسلیت و همدردی به علت شهادت امام حسین علیه السلام و درخواست مجدد دولت عدل و ایمان و حق و انقلاب علیه ستمگران بیرون می آمدند.

در دوره فاطمیان مصر، دوره حمدانی در حلب در زمان سیف الدوله حمدانی، دوره صفویه در ایران و دوره های پادشاهی در کشورهای دیگر مثل کشورهای ترک زبان و هندوستان، مکان هایی احداث شد که عزاداری امام حسین علیه السلام در آنجا برپا می شد. این اماکن نزد مردم عرب به «حسینیه»، نزد مردم هندوستان به «امام باره» و در بین ایرانی ها و ترکان به «ماتم سرا» نامگذاری شد. حسینیه ها به اسم «عزا خانه»؛ «عزاداری حسین» یا «انجمن حسین» نیز نامیده می شوند و در جاهایی ویژه و زمان هایی معینی از سال، به خصوص در دو ماه محرم و صفر برنامه هایی دارند.^(۱)

بعضی منابع تاریخی ذکر می کنند که ایرانیان و هندی ها در توسعه ساختمان حسینیه ها همکاری داشته اند؛ تا جایی که حسینیه هایی همانند حسینیه های کشورشان در عراق ساختند و آنها را وقف کردند و برای هریک از آنها مسئول و سرپرستی قرار دادند. این توسعه در سبک و نقشه کشی ساختمان نمود پیدا می کرد؛ به گونه ای که حسینیه ها دارای صحن (حیاطی

ص: ۱۸۸

۱- ۲۴۴. هبه الدین شهرستانی، نهضه الحسین، قم، ایران: منشورات الرضی، چاپخانه امیر ۱۳۶۳ ه. ق {۱۹۴۴ م}، ص ۱۷۵.

روپاز) شدند که اتاق های مسافران، آن را دربر گرفته بود. هم چنین منبری به سالن نمازخانه که نماز جماعت در آنجا برپا می شد، اضافه شد. به علت این گسترش و توسعه، وضعیّت هر حسینیه از نظر کوچکی، بزرگی و کیفیت با توجه به اختلاف [سلیقه] سازندگان آن، با حسینیه های دیگر فرق می کرد.^(۱)

در حسینیه ها در کنار عبادت خداوند، سخنرانی ها و نشست ها و نیز جشن هایی، به ویژه در مناسبات دینی برگزار می شود. البته در بیشتر اوقات، برای ادای فریضه نماز مسجد ساخته می شود. در حسینیه ها هم چنین سالن های وسیع و اتاق های بزرگی وجود دارد که برای اهداف پژوهشی تحقیقی به کار می روند.^(۲)

در بعضی از حسینیه ها در کنار سالن های درس، قسمتی از ساختمان برای سکونت داوطلبان علوم دینی و هم چنین سالنی برای غذاخوری و سرویس های عمومی مربوط به آن در نظر گرفته شده، طوری که تا حد زیادی شبیه انجمن های دینی شده است. بسیاری از حسینیه ها به گونه ای طراحی شده اند که هم زمان، زنان و مردان می توانند از آن استفاده کنند. گاهی برای هر کدام از آنها، سالنی در نظر گرفته می شود و گاهی هم طبقه همکف برای مردان و طبقه اول برای زنان مورد استفاده قرار می گیرد.

بسیاری از حسینیه های شهر کربلا با سرمایه گذاری ساکنان بعضی شهرهای عراق ساخته شده است. دو سال زائران پس از زیارت اماکن مقدّس، به خصوص در ده روز اول ماه محرم الحرام و نیز در اربعین حسینی، از این

ص: ۱۸۹

۱- ۲۴۵. سید محسن امین، پیشین، ط ۱، الدار العالمیه للمطبوعات، بیروت/لبنان: ۱۴۰۳ ه. ق {۱۹۸۴ م}، ص ۱۸۱.

۲- ۲۴۶. نور الدین شاهرودی، پیشین، ص ۲۹۱ و نیز: سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۲۲۴.

حسینیه ها استفاده می کنند.

یکی از نقاط ضعف بیشتر حسینیه های موجود در کربلا که توسط ساکنان شهرهای عراق ساخته شده اند، این است که در طول سال غیر از زمان زیارت ها بسته است و برای هیچ هدف مفیدی استفاده نمی شود.

کاروان های عزاداران حسینی حرکت خود را از حسینیه ها آغاز می کنند. این کاروان ها منحصر به اهالی شهر کربلا و مناطق اطراف آن نمی شود، بلکه ساکنان شهرهای عراق و کسانی که از کشورهای اسلامی دیگر آمده اند، نیز در بین آنها حضور دارند.

حسینیه ها که ساختمان های دینی محسوب می شوند، با ویژگی های معماری شان که در میدانی بزرگ و باز تجسم یافته، شناخته می شوند. در بیشتر اوقات، در وسط میدان، حوضی با فواره آب به چشم می خورد و تعدادی درخت نیز در اطراف کاشته می شود. سالنها، اتاق ها، نمازخانه و اماکن عمومی دیگر، میدان را دربر می گیرند. در طبقه فوقانی حسینیه، اتاق ها و قسمت های الحاقی آن وجود دارند. از این طبقه، اغلب برای خوابیدن و مطالعه استفاده می شود.

ساختمان حسینیه ها در کربلا مدل معماری اسلامی شان را حفظ کرده اند و مواد ساختمانی بومی فراوانی در ساخت آنها به کار برده شده که طابوق از آن جمله است. از این نوع آجر برای ساخت زیباترین تزئینات ساختمانی مثل طاق (قوس ها)، گنبدها و سقف های گنبدی و سایر شکل های ساختمانی که از مشخصات ساختمان های دینی است استفاده می شود.

در حسینیه های جدید که از دهه ۵۰ احداث شده اند، از سیمان و تیر آهن

استفاده شده، ولی در عین حال، ویژگی معماری اسلامی شان محفوظ مانده است. دیوارها و سقف های بیشتر حسینه ها از داخل با گچ و کاشی هایی زینت یافته اند که در میان آنها نوشته هایی از آیات قرآن کریم و احادیث گرانقدر چشم را می نوازند.

مهم ترین حسینه های جهان اسلام عبارت اند از:

۱. حسینه دالان (الصالحه الحسینه)

یکی از تاجران مشهور به نام میرداماد در سال ۱۰۵۲ ه. ق (۱۶۴۲ م) آن را در زمینی به مساحت ۸۴۵۰ مترمربع در شهر قدیمی داکار، پایتخت بنگلادش، احداث کرد. (۱)

۲. حسینه آصفی

این حسینه جزء شاخص ترین نشانه های معماری اسلامی در هند است. آصف الدوله، چهارمین پادشاه سرزمین «اوده» که در بین سال های ۱۱۸۹ تا ۱۲۱۲ ه. ق (۱۷۹۸ - ۱۷۷۵ م) حکومت می کرد، آن را در مرکز قلمرو خود، لکنهو، بنا کرد. (۲)

۳. حسینه شیخ حسین عصفور

شیخ حسین عصفور این حسینه را سال ۱۲۱۶ ه. ق (۱۸۰۱ م) در بحرین ساخت و در کنارش مدرسه ای برپا کرد که در آن علوم دینی تدریس می شود. (۳)

۴. حسینه حیدری در کاظمیه

این حسینه از مشهورترین حسینه های عراق است. میرزا نصرالله خان مشیرالملک در سال ۱۲۹۷ ه. ق (۱۸۶۳ م) آن را در شهر کاظمیه بنا کرد که شامل کتابخانه ای پر از منابع ارزشمند دینی است. (۴)

ص: ۱۹۱

۱- ۲۴۷. شیخ محمد صادق کرباسی، پیشین، قسم مدینه الحسین، زیر چاپ.

۲- ۲۴۸. مجله لغه العرب البغداده، ش ۴، آوریل ۱۹۳۱، ص ۳۰۰.

۳- ۲۴۹. مجله الموسم، ش ۱۱، بیروت: دار الموسم للاعلام، ۱۹۹۰، ص ۹۱۱.

۴- ۲۵۰. مجله الطریق الاسلامی، ش ۵۶، ص ۳۹، چاپ بیروت.

در شهر کربلا، بسیاری از حسینیه های قدیمی و جدید در مکان های گوناگون پخش شده اند که از نظر مساحت با هم فرق دارند و بیشتر آنها بعد از مارس (۱۹۹۱ م) توسط دستگاه های دولتی از بین رفتند و تعداد اندکی از آنها باقی ماندند، مثل حسینیه فیضی که متعلق به طایفه بهره است. گفتنی است بیشتر حسینیه ها در طول سه سال اخیر بازسازی شده اند.

مهم ترین حسینیه های ساخته شده در کربلا از این قرارند:

حسینیه حیدری (تهرانی سابق)

این حسینیه در زمین خان پاشا ساخته شده که حسن پاشا، وزیر عثمانی، در سال ۱۱۲۷ ه. ق (۱۷۱۵ م) آن را برای پذیرایی از زائران امام حسین علیه السلام بنا کرد. این حسینیه در مقابل باب الرجا که یکی از درهای آستان حسینیه است، قرار دارد. در سال ۱۳۶۸ ه. ق (۱۹۵۳ م) تعدادی از بازرگانان ایرانی از شهر تهران، زمین خان را از مدیریت اوقاف کربلا خریدند و بعضی از بازرگانان عراق و کویت در تأمین سرمایه این حسینیه با آنها همکاری کردند.

این حسینیه برای استفاده تمام زائران شهر کربلا و بارگاه های مقدسش برپا شده است، ولی بعد از اتمام ساخت آن، برخلاف توافق نامه ای که در آن منعقد شده اسم حسینیه باید تمام زائران را شامل شود، به اسم حسینیه تهرانی نامگذاری شد. (۱)

مساحت بنای این حسینیه مستطیل شکل، بالغ بر ۲۴۰۰ مترمربع و ساختمان آن متشکل از سه طبقه است: طبقه زیرزمین برای امور مختلف اجتماعی مثل سالن غذاخوری استفاده می شود. طبقه هم کف عبارت است از

ص: ۱۹۲

سالن بزرگی که برای برگزاری جشن ها و مجالس و برپایی نماز مورد استفاده قرار می گیرد و در وسط آن سقفی وجود دارد که طبقه اول را می پوشاند. طبقه اول شامل ۱۶۰ اتاق با سرویس های عمومی برای سکونت زائران است. رو به روی اتاق ها، راهرو هایی مشرف بر طبقه هم کف وجود دارد. رژیم سرنگون شده (صدام) بعد از انتفاضه مارس (۱۹۹۱ م) اقدام به تخریب کامل این حسینیه کرد.

فیضی حسینی (قصر سیفی)

ساختمان فیضی حسینی (قصر سیفی) بزرگ ترین ساختمان شهر کربلا بعد از آرامگاه های امام حسین و برادرش عباس علیهما السلام محسوب می شود. این حسینیه متعلق به فرقه بهره اسماعیلیه است و دو در دارد: درب اصلی جلویی که به خیابان العباس باز می شود و در پشتی. نقشه ساختمان فیضی حسینی، مستطیل شکل و مساحت آن بالغ بر ده هزار مترمربع است. در وسط آن میدان باز و بزرگی واقع شده و در میان میدان هم مسجدی قرار دارد. در کنار مسجد یک آب انبار به چشم می خورد و چهارصد اتاقی که در دو طبقه ساخته شده است، میدان را دربرمی گیرد. یک آشپزخانه کوچک و حمام هم در کنار اتاق ساخته شده است و رو به روی اتاق های هر طبقه، راهروی سقف داری وجود دارد.

حسینیه اصفهانی

این حسینیه که در امتداد خیابان القبله (خیابان ابو الفهد) قرار دارد، در سال ۱۳۷۹ ه. ق (۱۹۶۰ م)، توسط اهالی شهر اصفهان ساخته و به همین اسم نامیده شد.

نقشه ساختمان مستطیل شکل است و مساحتش به ۲۰۰۰ متر مربع می رسد. ساختمان این حسینیه شامل دو حیاط روباز و بزرگ است که در

وسط هریک، فواره آبی به چشم می خورد که اغلب برای وضو گرفتن استفاده می شود. این بنا شامل دو طبقه متشکل از دوست اتاق با سرویس عمومی است که در هر دو طبقه تقسیم شده اند. هم چنین دارای سالن بزرگی است که برای برپایی مجالس و اقامه نماز مورد استفاده قرار می گیرد.

حسینیه سید محمد صالح

این حسینیه که در خیابان المخیم قرار دارد، در سال ۱۳۴۴ ه. ق (۱۹۲۶ م) توسط حاج محمد صالح بلور فروش احداث شد. وی به عنوان متولی آستان حسینی مشغول به کار است. هدف از ساخت این حسینیه، ایجاد سرپناهی برای زائران امام حسین علیه السلام بوده است. این حسینیه از دو طبقه تشکیل شده که طبقه همکف دارای صحن وسیع و نمازخانه بزرگی است، ولی طبقه اول از موقوفات سید عبدالحسین آل طعمه است که شامل مسکن [وی] و کتابخانه می شود. او در آن دوره، خادم آستان حسینی بود.

حسینیه حاج منن

این حسینیه در خیابان منتهی به شهر هندی ها (طویریج) قرار دارد. حاج منن، پسر حاج فلیح از ساکنان شهر حله، در سال ۱۳۴۵ ه. ق (۱۹۲۷ م) آن را احداث کرد تا محلی برای اقامت عموم زائران امام حسین علیه السلام باشد. این حسینیه در سال ۱۳۷۷ ه. ق (۱۹۵۸ م) بار دیگر توسط حاج فلیح مرمت شد.

حسینیه مازندرانی

این حسینیه پشت ساختمان المخیم واقع شده است. شیخ محمد مهدی واعظ مازندرانی حائری آن را در سال ۱۳۷۲ ه. ق (۱۹۵۳ م) بنا کرد؛ همان طور که لوح یادبود سر در حسینیه که با کاشی منقش شده است، بر آن تأکید می کند.

حسینیه اسکویی حائری

این حسینیه که کنار ورودی کوچه الداماد قرار دارد، در سال ۱۳۴۵ ه. ق توسط میرزا علی، پسر میرزا موسی اسکوئی حائری، ساخته شد و شامل کتابخانه ای عمومی به نام کتابخانه «علاّمه حائری» می شود. این بنا از یک طبقه تشکیل شده و در میان آن، حیاط بزرگی است که اتاق ها، دور تا دور آن را فرا گرفته اند. (۱)

حسینیه اولاد عامر

این حسینیه از ساختمان های جدید اسلامی محسوب می شود که در سال های اخیر تجدید بنا شده و از زیباترین حسینیه های شهر کربلاست. این بنا در سال ۱۳۷۵ ه. ق (۱۹۵۵ م) ساخته و در سال ۱۴۲۰ ه. ق (۲۰۰۰ م) بازسازی شد. مساحت ساختمان این حسینیه حدود ۴۱۴۹ متر مربع برآورد می شود و متشکل از دو طبقه است. طبقه اول از مسجد و ایوان های متصل به آن، ساختمان مدیریت و سرویس عمومی تشکیل می شود و در مرکز آن حیاط رو بازی با فواره آب به چشم می خورد. گنبد حسینیه «اولاد عامر» از لحاظ طراحی و مدل معماری یکی از گنبد های بی نظیر در نوع خود به حساب می آید.

مدرسه ها و انجمن های علمی دینی

مدرسه ها و انجمن های علمی دینی

شهر کربلا نقش فرهنگی آشکاری در تاریخ عراق و جهان اسلام دارد. این شهر طی چندین قرن، مرکز علمی، ادبی و فکری بوده و در دوره های

ص: ۱۹۵

۱- ۲۵۲. نورالدین شاهرودی، پیشین، صص ۲۹۸ - ۲۹۷ و نیز: سلمان هادی طعمه، پیشین، صص ۲۲۵ - ۲۲۴.

زمانی گوناگون محل استقرار دانشمندان بزرگ و فقیهان و محل تدریس آنها بوده است.

برجسته ترین مشخصه این شهر طی قرن های گذشته، آموزش های دینی با ویژگی سنتی در تدریس است که «نظام حلقه ها» نامیده می شود. این روش که در بیشتر حوزه های علمیه شهرهای اسلامی معتبر است، هم اکنون نیز در مدرسه های نظامیه، اتابکیه، مستنصریه و نیز در الازهر و مساجد زیتونیه و القرویین جریان دارد.

در ابتدا، این آموزشها در ایوان ها، صحن و اتاق های آستان حسینی و عباسیه علیهما السلام ارائه می شد، هم چنین در خانه های علما که غالباً دارای اتاق های بزرگی است که به همین منظور مهیا شده است. بسیاری از دانشمندانی که در زمینه فقه، اصول، فلسفه، پزشکی، نجوم، نحو، ادبیات و علوم متخصص شده اند، همین آموزشها را گذرانده اند.^(۱)

مدرسه های اسلامی با روی کار آمدن حکومت آل بویه در ایران و عراق، تأسیس شدند. در این مدارس در تمام شهرهای زیر سلطه آنها به خصوص در شهرهای شیعه نشین، فقه امام جعفر صادق علیه السلام تدریس می شد. عضد الدوله، از خاندان آل بویه، هنگام دیدار از شهر کربلا و بازسازی بنای بارگاه امام حسین علیه السلام در سال ۳۶۹ ه. ق (۹۸۰ م)، اولین مدرسه عراق را در این شهر به نام «عضدیه» احداث کرد. این مدرسه در کنار مسجد رأس الحسین قرار دارد که آن را نیز عضد الدوله در نزدیکی باب السدره یکی از درهای آستان حسینی، ساخته است.

ص: ۱۹۶

---

۱ - ۲۵۳. محافظه کربلا، بین التراث و المعاصره، اصدار محافظه کربلاء الاداره المحليه، ۱۹۷۴، ص ۱۰۱ و نیز: نورالدین شاهرودی، پیشین، ص ۲۷۷.

این مدرسه تا زمان دوره صفوی تحت حمایت و توجّه بود، اما بعد از فروپاشی دولت صفوی رو به ویرانی نهاد. سرانجام در سال ۱۳۵۴ ه. ق (۱۹۳۵ م) به علّت احداث خیابانی که آستان حسینی را احاطه می کرد، این مدرسه کاملاً ویران شد.

عضد الدوله در سال ۳۷۱ ه. ق (۹۸۲ م) مدرسه دیگری در شهر کربلا در کنار صحن کوچک بنا کرد و این صحن کوچک را نیز از سمت شرق به صحن روضه حسینی ضمیمه کرد. این صحن کوچک آرامگاه سلاطین آل بویه است. اما این مدرسه و صحن کوچک نیز در تاریخ ۲۴/۱۱/۱۹۴۸ از بین رفتند. (۱)

بسیاری از منابع تاریخی اشاره می کنند که ساخت مدارس اسلامی به دوره سلجوقیان که بعد از آل بویه به حکومت عراق رسیدند، برمی گردد. آنها اولین کسانی بودند که چنین مؤسسه هایی را ساختند و آنها را مکانی برای نماز خواندن در نظر گرفتند که در عین حال، مؤسسه علمی هم بودند. طبق این منابع، اولین مدرسه ای که توسط سلجوقیان در عراق ساخته شده، مدرسه نظامیه بغداد است که نظام الملک، وزیر «آلب ارسلان» سلطان سلجوقی و پسرش سلطان ملک شاه، در سال ۴۵۹ ه. ق (۱۰۶۷ م) آن را بنا کرد. (۲)

با بررسی این دو تاریخ که منابع آن را ذکر کرده اند، مشخص می شود که مدرسه عضدیه در کربلا، نود سال قبل از مدرسه نظامیه احداث شده است

ص: ۱۹۷

-
- ۱- ۲۵۴. شیخ محمّد صادق کرباسی، پیشین، فصل الحرکه العلمیه فی کربلا، نسخه خطی زیر چاپ. - مجله حوزه، صص ۱۷۲ - ۱۷۱، ش ۶، قم/ایران: کتابخانه تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۶ ه. ق (۱۹۹۶ م) و نیز: د. عبد الجواد الکلیدار، پیشین، ص ۱۷۷.
  - ۲- ۲۵۵. د. عبد الجواد ناجی، دراسات فی تاریخ المدن العربیه الاسلامیه، عراق: مطبعه جامعه البصره، ۱۹۸۶؛ ص ۳۰۵؛ شیخ طه ولی، المساجد، ص ۸۴؛ عقیف بهنسی، الفن الاسلامی، چاپ اوّل، دمشق، دارطلاس للدراسات و الترجمة و النشر، ۱۹۸۶، ص ۱۲۳.

و این مدرسه باید اولین مدرسه اسلامی ساخته شده در عراق باشد.

«ابن بطوطه»، جهانگرد مشهور، هنگام دیدار از کربلا در سال ۷۲۷ ه. ق (۱۳۲۷ م) به وجود مدرسه بزرگ و مسجد ممتازی اشاره کرده که در آن برای هر مهمان و مسافری غذا وجود دارد. مدرسه ای که او به آن اشاره کرده، «مسجد و مدرسه ابن شاهین» چسبیده به ساختمان های آستان حسینی است که تعداد زیادی از جویندگان علم به این مسجد که به مدرسه علمی و دینی مهمی تبدیل شده بود رفت و آمد می کردند. ولی مسجد مورد نظر ابن بطوطه مسجد «دار السیاده» است که محمود غازان خان آن را ساخته و برای فقیران و افراد تهیدست وقف کرده است. (۱)

توسعه جنبش فکری و دینی و گسترش آن در قرن ۱۲ هجری، علاوه بر افزایش تعداد طلاب به خصوص از کشورهای مختلف اسلامی، باعث گسترش مدارس علمی دینی در کربلا شد. (۲) لذا با آغاز توسعه این مدارس، ویژگی ها و مشخصه های خاصی نیز از لحاظ استقلال ساختمان، مهندسی معماری، افزودن قسمت های داخلی برای طلاب و توسعه روش های تدریس در آنها پدیدار شد. این مدارس جدا از حلقه های مساجد و جلسه های علمی در خانه ها بودند. آنها به مکانی خاص برای تدریس تبدیل شدند؛ هم چنان که در یک واحد معماری و اداری کامل مکانی برای سکونت در نظر گرفته می شود. (۳)

ص: ۱۹۸

۱- ۲۵۶. رحله ابن بطوطه، ص ۲۳۳ و نیز: نور الدین شاهرودی، پیشین، صص ۴۳ - ۴۲ و نیز: سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۲۸۸.

۲- ۲۵۷. نور الدین شاهرودی: تاریخ الحركة العلمیه فی کربلا، صص ۲۷۸ و ۲۷۷.

۳- ۲۵۸. محافظه کربلا بین التراث و المعاصره، اصدار محافظه کربلا، ص ۱۰۱.

شیوه تدریس در مدارس و انجمن های علمی دینی شهر کربلا و نیاز به وارد کردن برخی از واژگان و علوم معاصر در خط مشی های آن، به تناسب تحوّل در تصمیم ها و مقررات روز بود؛ هم چنین با تربیت بسیاری از کادر ها و هیأت های پربار علمی و اسلامی، به کشورهای اسلامی یاری می رساند.

صحبت درباره جنبش علمی و مدارس و انجمن های دینی در شهر کربلا خود به خود ما را به بحث مرجعیت دینی می کشاند. وظایف علمی مرجع جدا از وظایف اداری اش، در این موارد نمود پیدا می کند:

۱. اداره امور آموزش دینی در مرکز اصلی و مراکز مربوط به آن؛

۲. ایراد سخنرانی های علمی سطح بالا در زمینه های مختلف؛

۳. تعیین نمایندگان مرجعیت در نقاط مختلف جهان اسلام (براساس شرایط و مقتضیات روز)؛

۴. جواب دادن به سؤالات و استفسارها؛

۵. پرداخت حقوق ماهیانه استادان و طلاب؛

۶. ساخت مدارس و انجمنهای علمی برای تحصیل و سکونت طلبه ها؛

۷. ساخت کتابخانه های عمومی، بیمارستان ها و نوانخانه ها و سایر خدمات اجتماعی عام المنفعه. (۱)

هریک از این فعالیت ها، سرمایه گذاری ها و نظارتها، مستقل و جدا از دولت انجام می شود و اجازه دخالت به آن داده نمی شود. در واقع، جنبش علمی دینی در کربلا یک مؤسسه مستقل شهری است.

مدارس دینی کربلا، دارای صفات و ویژگی های معماری خاصی هستند

ص: ۱۹۹

که با هدفی که برای آن ساخته شده اند، هماهنگی دارند. هم چنین طراحی آنها نشان دهنده نوعی سبک معروف معماری در عراق است که به علت نسبتش به شهر حیره که نزدیک کوفه است، «سبک حیری» نامیده می شود. در نقشه این سبک، صحن (حیاط رو باز یا فضای باز داخلی) جایگاه اول را دارد. سپس ایوان های سقف دار و روباز، اتاق ها، نمازخانه، راهروها و درهای ورودی در مکانی که همه سرویس های ساختمان رو به آن هستند، قرار می گیرند. این هماهنگی در ساخت مدارس اسلامی نشان دهنده نظامی است که در بناهای اسلامی از آن تبعیت می شود و نیز، شیوه طراحی عمرانی که براساس نیازهای زندگی اجتماعی زمان بوده است.

در وسط حیاط، اغلب حوضی با فواره آب قرار دارد که بیشتر برای وضو گرفتن از آن استفاده می شود و گاهی یک یا چند، درخت نیز دیده می شود. نمای بیرونی تنها شامل درهای ورودی می شود که گاهی پنجره هایی نیز در آن وجود دارد. در نمای بیرونی برخی مدارس دینی و روی سطح مشخصی از دیوارها، شکل های تزئینی از آجر دیده می شود که ظاهری زیبا و جالب به این ساختمان ها داده است. در ساخت مدارس دینی کربلا از طابوق (آجر بزرگ) و گچ استفاده شده است. این مدارس از داخل، با سرامیک رنگی و گچ که در میان آنها نوشته هایی از آیات قرآن کریم به چشم می خورد، زینت داده شده اند، هم چنین با مواد تزئینی گوناگون چوبی که پنجره ها و آشپزخانه ها را با شیشه های رنگی زیبا می پوشانند.

در اطراف شهر کربلا، ۲۵ مدرسه و انجمن علمی دینی پراکنده شده اند که بیشتر شامل اتاق هایی برای سکونت دانشجویان هستند و زیر نظر مرجعیت

دینی در مراحل مختلف زمانی ساخته شده اند. بعضی از آنها به اسم همان مرجع نامیده شده که این مراجع از مهم ترین آنها هستند: وحید بهبهانی، شیخ یوسف بحرانی، امیر سید علی طباطبایی صاحب الریاض، سید ابراهیم پسر محمد باقر قزوینی صاحب الضوابط، سید محمد مجاهد، شریف العلماء، شیخ مرتضی انصاری، سید محمد مهدی بحرالعلوم، شیخ محمد تقی شیرازی رهبر انقلاب العشرین، سید حسین طباطبایی قمی، سید محمد هادی میلانی و سید میرزا مهدی شیرازی. بسیاری از دانشمندان، فقیهان و مراجعی که در فقه، اصول، فلسفه، ادبیات و علوم قرآنی تخصص یافته اند، از انجمنهای علمی این مراجع، فارغ التحصیل شده اند.

خانم دیولافوا، جهانگرد معروف فرانسوی، در دیدارش از کربلا با همسرش در سال ۱۲۹۹ ه. ق (۱۸۸۱ م)، این شهر و مؤسسه های علمی دینی اش را تحسین کرده و گفته است: «به راستی کربلا یکی از مراکز مهم تشیع به حساب می آید و عبارت است از دانشگاهی بزرگ و دینی که از تعدادی مدرسه بزرگ دینی تشکیل شده است و جویندگان علم از همه نقاط جهان اسلام به آن روی می آورند و بیشتر سال های زندگی خود را در آنجا سپری می کنند.»^(۱)

ولی متأسفانه، بسیاری از این اماکن تاریخی به خصوص آنهایی که در اطراف آستان حسینی و عباسی بودند، در دوره های مختلف به دلیل ساخت خیابان های جدید از بین رفتند و بخشی از آنها هم به علت بی توجهی و عدم تعمیر و نگهداری رو به ویرانی نهادند.

ص: ۲۰۱

علاوه بر مدارس علمی دینی، مدرسه‌هایی وجود داشت که توسط ساکنان کربلا و نیز کشورهای اسلامی و مسلمانان هندی برای اقلیت مهاجری که به منظور تحصیل علوم دینی به این شهر می‌آمدند، ساخته شدند. در بعضی از این مدارس، عثمانی‌ها و ایرانیان ساکن بودند.

تدریس زبان عربی در همه این مدارس مشترک بود. علاوه بر این، هر کدام از این مدارس به یک یا چند زبان مشخص اختصاص می‌یافت. از مشهورترین آنها می‌توان به این مدارس اشاره کرد: مدرسه جعفری اول، تأسیس در سال ۱۳۳۲ ه. ق (۱۹۱۴ م)، مدرسه حسینی (۱۳۲۷ ه. ق/۱۹۰۹ م) و مدرسه رشیدی که در سال ۱۳۲۸ ه. ق (۱۹۱۰ م) تأسیس شد.^(۱)

از زمان تأسیس دولت جدید عراق در سال ۱۹۲۱ م، حکومت شروع به ساخت مدارس رسمی کرد که در کنار مدارس دینی و بومی، آموزش مردم شهر کربلا را به عهده داشت.

مشهورترین مدرسه‌های علمی دینی شهر کربلا از این قرارند:

۱. مدرسه سردار حسن خان

این مدرسه را که یکی از برجسته‌ترین مؤسسه‌های تاریخی دینی کربلا محسوب می‌شود، سردار حسن خان قزوینی در سال ۱۱۸۰ ه. ق (۱۷۶۷ م) بنا کرد. در سمت شمال شرقی آستان حسینی واقع شده و بسیاری از دانشمندان، فقها و متفکران بزرگ اسلامی مثل دانشمند بزرگ شیخ شریف العلماء مازندرانی و مصلح بزرگ اسلامی سید جمال الدین اسدآبادی در این مدرسه تعلیم یافته‌اند.

ص: ۲۰۲

این مدرسه شامل هفتاد اتاق می شود و دیوارهای آن با تزئینات جالب مهندسی که نوشته هایی از آیات قرآن کریم بالای آنها قرار دارد، پوشیده شده است. در تاریخ ۱۸ نوامبر ۱۹۴۸ و در دوره عبدالرسول خالصی، استاندار وقت کربلا، قسمتی از این مدرسه تخریب شد.^(۱) و بقایای آن تا مارس ۱۹۹۱ باقی ماند. سرانجام این مدرسه، در جریان تخریب مرکز شهر توسط دستگاه های دولتی از بین رفت.

۲. مدرسه سید مجاهد

این مدرسه در بازار بزرگ التجار در نزدیکی آرامگاه مؤسس آن، سید محمد مجاهد طباطبایی، قرار دارد. همان گونه که در وقفنامه مخصوص آن ذکر شده است، در سال ۱۲۷۰ ه. ق (۱۸۵۴ م) احداث شد و تعداد زیادی از عالمان و فقیهان بزرگ، مثل علامه سید محمد باقر طباطبایی و علامه سید محمد علی طباطبایی از آنجا فارغ التحصیل شده اند. تولیت آن نیز به عهده علامه سید محمد تقی طباطبایی بود. این مدرسه شامل دو طبقه با دوازده اتاق بود که در سال (۱۹۸۰ م)، به دلیل احداث خیابان المشاه که دو روزه (آستان) را به هم متصل می کرد، از این بین رفت.

۳. مدرسه صدراعظم نوری

این مدرسه یکی از مهم ترین انجمنهای اصلی علمی و دینی در شهر کربلا به حساب می آید و در سمت غرب صحن آستان حسینی قرار می گیرد. علامه شیخ عبدالحسین تهرانی، یکی از فرزندان امیر میرزا تقی خان

ص: ۲۰۳

۱- ۲۶۲. عبد الجواد الکلیدار، پیشین، صص ۱۷۷ و ۲۷۰. - مجله جبل المتین، ش ۴، ش ۱۸، ۱۳۲۸ ه. ق ۱۹۱۰، ص ۲۱. - سلمان هادی طعمه، پیشین، صص ۲۰۳ - ۲۰۲.

صدراعظم که در سال ۱۲۶۸ ه. ق (۱۸۵۲ م) در گذشت، آن را ساخت. این مدرسه نیز در دوره طاهر قیسی، استاندار وقت کربلا، در سال (۱۹۴۸ م) به علت احداث خیابان الحائر که در محدوده آستان حسینی است، ویران شد. از جمله استادان این مدرسه در آن زمان، می توان به شیخ عبدالقاسم خوئی اشاره کرد که در سال ۱۳۶۴ ه. ق (۱۹۴۵ م) در گذشت و نیز سید عبدالوهاب که شاعر بود و در سال ۱۳۲۲ ه. ق (۱۹۰۴ م) فوت کرد. (۱)

۴. مدرسه زینیه

در سال ۱۲۷۶ ه. ق (۱۸۶۰ م) توسط ناصرالدین شاه قاجار و با فعالیت علامه شیخ عبدالحسین تهرانی ساخته شد. این مدرسه از مؤسسه های شکوفای علمی دینی در دوره های گوناگون است و به دلیل قرار گرفتن در کنار باب الزینیه، سمت غرب آستان حسینی، به این اسم نامیده شده است. این مدرسه نیز به علت ساخت خیابان المشاه که آستان حسینی را در برمی گیرد، در سال ۱۳۶۸ ه. ق (۱۹۴۸ م) منهدم شد. از استادان مدرسه زینیه، شیخ محمد خطیب است که در سال ۱۳۸۰ ه. ق (۱۹۶۱ م) در گذشت و نیز شیخ جعفر حر که شاعر بود و در سال ۱۳۴۷ ه. ق (۱۹۲۸ م) از دنیا رفت. (۲)

۵. مدرسه بزرگ هندی

این مدرسه یکی از مشهورترین انجمن های علمی دینی تا سال های اخیر بود. در کوچه الزعفرانی و نزدیک آستان حسینی قرار دارد. در اواخر قرن ۱۳ هجری احداث شد و از دو طبقه با ۲۲ اتاق تشکیل شده است. هم چنین

ص: ۲۰۴

۱- ۲۶۳. د. عبد الجواد الکلیدار، پیشین، ص ۱۷۷ و نیز: سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۲۰۳.

۲- ۲۶۴. همان، صص ۱۷۷ و ۲۷۰.

کتابخانه ای عمومی دارد که به نام «کتابخانه جعفری» شناخته می شود. این مدرسه، مجله ای به نام اجوبه المسائل العلمیه چاپ می کند و دانشمندان و فقیهان بزرگی در این مدرسه آموزش دیده اند و علامه شیخ جعفر رشتی از اساتید آن است.

۶. مدرسه باد کوبه (ترک)

این مدرسه از مدرسه های مشهور کربلاست. در سال ۱۲۷۰ ه. ق (۱۸۵۴ م)، حاج باد کوبی آن را تأسیس کرد و تولیت آن هم به عهده علامه شیخ محمد کرباسی بود. در کوچه الداماد که بین دو روضه قرار دارد، واقع شده و از ۳ طبقه و ۳۰ اتاق تشکیل شده است. هم چنین کتابخانه ای عمومی با کتاب هایی بسیار ارزشمند دارد. از جمله استادان وقت این مدرسه باید به شیخ محمد شاهرودی و علامه شیخ محمد کرباسی اشاره کرد. این مدرسه در سال (۱۹۸۰ م) به علت گسترش خیابان بین دو آستان، از بین رفت. مجله منابع الثقافه الاسلامیه و مجله مبادی الاسلام به زبان انگلیسی توسط این مدرسه انتشار می یافت.

۷. مدرسه بقعه

علامه سید علی نقی طباطبایی در سال ۱۲۸۹ ه. ق (۱۸۷۲ م) آن را بنا نهاد. این مدرسه در خیابان امام علی علیه السلام در کنار حرم سید محمد مجاهد طباطبایی قرار دارد و در نیمه قرن ۱۳ هجری ساخته شده است. مدرسه بقعه شامل دو طبقه و ۲۰ اتاق است. عالمان و فقیهان برگزیده ای هم چون علامه سید محسن کشمیری، علامه شیخ عبدالرحیم قمی و علامه سید مرتضی طباطبایی در این مدرسه آموزش دیدند. مجله صوت المبلغین نیز در این مدرسه منتشر

می شد. این مدرسه نیز در سال (۱۹۸۰ م)، به دلیل احداث خیابان بین دو حرم، از بین رفت.

۸. مدرسه سلیمیه

این مدرسه در کوچه مسجد سید علی نقی طباطبایی قرار دارد. توسط حاج محمد سلیم خان شیرازی در سال ۱۲۵۰ ه. ق (۱۸۳۴ م) بنا شد و سید مهدی شیرازی، مرجع دینی، در سال ۱۳۷۰ ه. ق (۱۹۵۱ م) آن را بازسازی کرد. مسئولیت آن به عهده علامه سید مرتضی طباطبایی است. بعد از فوت او، نوه اش سید محمد طباطبایی، مسئولیت آن را به عهده گرفت، اما پس از دستگیری او در سال (۱۹۹۱ م)، این مدرسه به تصرف (نیروهای دولتی) درآمد.

فضای این مدرسه کوچک دو طبقه را دربرمی گیرد و شامل سیزده اتاق می شود. شیخ یوسف خراسانی و علامه مبارز سید حسن شیرازی از جمله استادان آن هستند. مجله های الاخلاق و الآداب و ذکریات المعصومین را به چاپ رسانده است.

۹. مدرسه مهدیه

این مدرسه در کوچه مجاور دفتر اداری رئیس خاندان رشدی قرار دارد. توسط شیخ مهدی، پسر شیخ علی بن شیخ جعفر کاشف الغطاء در سال ۱۲۸۴ ه. ق (۱۸۶۷ م) احداث شد. این مدرسه از دو طبقه تشکیل شده و حاوی ۲۴ اتاق است. طلبه علوم دینی و طلابی که منتسب به برخی کشورهای اسلامی هستند، در این مدرسه ساکن می شوند و علامه شیخ علی عیثان بحرانی و شیخ عبدالحمید ساعدی از جمله استادان این مدرسه به شمار

می روند. این مدرسه (بعدها) به تسخیر مقامات نظام سرنگون شده (صدام) درآمد.

۱۰. مدرسه میرزا کریم شیرازی

این مدرسه در محله عباسیه شرقی قرار گرفته است. سال ۱۲۸۷ ه. ق (۱۸۷۰ م) ساخته و مصلاهی بزرگی در آن بنا شد. سید علی محمد موسوی شیرازی در سال ۱۳۰۸ ه. ق (۱۸۹۱ م) این مدرسه را بازسازی کرد، همان گونه که لوح یادبودی که در داخل آن قرار دارد، بر این مسأله تأکید می کند. این مدرسه بزرگ دارای فضای داخلی باز و وسیعی است و یک طبقه دارد که شامل ۱۱ اتاق می شود. سخنور شهید عبد الزهراء کعبی و شیخ محمد علی خلیق، از جمله استادان وقت این مدرسه به شمار می روند. این مدرسه بعد از ترور شیخ کعبی در سال ۱۳۹۴ ه. ق (۱۹۷۴ م) زیر سلطه نظام سرنگون شده (صدام) قرار گرفت.

۱۱. مدرسه کوچک هندی

این مدرسه به نام مدرسه «تاج محل» هم شناخته می شود و در یکی از کوچه هایی که از بازار التجار به خیابان امام علی علیه السلام راه دارد، قرار گرفته است. در سال ۱۳۰۰ ه. ق (۱۸۸۲ م) زن هندی فاضلی به نام تاج محلی این مدرسه را ساخت و برای علامه سید علی نقی طباطبایی وقف کرد. وقفنامه مخصوص نیز بر این مسأله تأکید دارد. این مدرسه نه اتاق دارد که طلبه های علوم دینی که افغانی و هندی هستند در آن سکونت دارند. سید محمد حسین کشمیری، سید مرتضی طباطبایی و سید مرتضی واجدی از جمله استادان آن هستند.

۱۲. مدرسه ابن فهد حلّی

در سال ۱۳۸۵ ه. ق (۱۹۶۵ م) تأسیس شد. در خیابان باب القبله یا خیابان

ابو الفهد قرار دارد و آرامگاه دانشمند، شیخ احمد پسر فهد حلیّ اسدی که در سال ۸۴۱ فوت کرد را دربر گرفته است. این مدرسه در سطح وسیعی از زمین بنا شده است. این مدرسه شامل نمازخانه و میدانی بزرگ و روباز می باشد که ضریح را دربر گرفته است. اتاق هایی که در هر دو طبقه پخش شده اند و تعداد آنها به ۴۰ اتاق می رسد و طلاب علوم دینی در آن ساکن هستند، این میدان را احاطه کرده است. این مدرسه هم چنین کتابخانه ای عمومی به نام «مکتبه الرسول الاعظم» دارد. مدرسه ابن فهد حلیّ، دوبار تجدید بنا شده و آخرین بازسازی آن، به دستور سید محسن طباطبایی حکیم صورت گرفته است.

۱۳. مدرسه بروجردی

این مدرسه در خیابان المخیم واقع شده است. سید حسین بروجردی، مرجع دینی که در سال ۱۳۸۰ ه. ق (۱۹۶۰ م) درگذشت، دستور ساخت این مدرسه را داد. اما این کار در روزگار او به اتمام نرسید و سید عبدالهادی شیرازی، مرجع دینی در سال ۱۳۸۱ ه. ق (۱۹۶۱ م) آن را تکمیل کرد. سبک معماری اسلامی این مدرسه در نوع خود، پدیده ای شکوهمند و زیباست. این مدرسه متشکل از دو طبقه است و شامل ۲۰ اتاق می شود که محل اقامت طلاب علوم دینی است. تولیت آن نیز برعهده شیخ نصرالله خلخالی بود که وزارت اوقاف در سال ۱۳۹۵ ه. ق (۱۹۷۵ م) آن را تصاحب کرد.

۱۴. مدرسه شریف العلما

این مدرسه در کوچه کدا و در یکی از فرعی های خیابان باب القبله واقع شده است. در کنار مدرسه، مزار علامه شیخ شریف العلما قرار دارد که در سال ۱۲۴۵ ه. ق (۱۸۳۰ م) فوت کرد. در دهه ۵۰ قرن گذشته، منزل نویسنده

این کتاب رو به روی این مدرسه قرار داشت. این مدرسه به دستور سید محسن طباطبایی، مرجع دینی، برای وقف و اهدا به طلاب علوم دینی در کربلای مقدّس و نجف اشرف ساخته شده است. دو طبقه دارد که ۲۲ اتاق را شامل می شود و در سال ۱۴۰۳ ه. ق (۱۹۸۳ م) نظام سرنگون شده (صدام) آن را تصرف کرد.

۱۵. مدرسه امام باقر

این مدرسه در محله باب الخان، در نزدیکی میدان الفسحه واقع شده است. سید عمادالدین محمد باقر بحرانی آن را در سال ۱۳۸۱ ه. ق (۱۹۶۱ م) بنا کرد و شامل تعدادی اتاق مطالعه و خواب می شود که بسیاری از طلبه های علوم دینی در آن سکونت گزیده اند و کتابخانه ای عمومی هم در آن ساخته شده است. حسینیه ای که مخصوص زائران شهر کاظمیه است، از این مدرسه در موسم زیارت استفاده می کرده اند. این مدرسه پس از دستگیری مؤسس آن در سال ۱۳۹۵ ه. ق (۱۹۷۵ م)، به اشغال نظام سرنگون شده (صدام) درآمد.

۱۶. مدرسه حسینه

این مدرسه در فاصله ۳۰ متری شمال آستان عباسی قرار گرفته است. در زمینی به مساحت ۴۰۰ متر احداث شده و شامل ۲۸ اتاق می شود که برای سکونت طلاب علوم دینی است. مهم ترین دروسی که در این مدرسه تدریس می شوند عبارت اند از: فقه، اصول، نحو، منطق، تفسیر قرآن کریم و قواعد زبان عربی.

این مدرسه در سال ۱۲۸۸ ه. ق (۱۹۶۸ م) با تلاش شیخ حسن نائینی حائری، سخنور شهیر، و نیز کمک های مالی شهروندان کویت ساخته شد، اما در سال ۱۴۱۱ ه. ق (۱۹۹۱ م) بعد از این که به تصاحب وزارت اوقاف درآمد، تخریب شد.

۱۷. مدرسه مازندرانی

این مدرسه در محلّه المخیم واقع شده است. علامه سخران شیخ محمد مهدی مازندرانی که در سال ۱۳۸۴ ه. ق (۱۹۶۴ م) در گذشت، آن را تأسیس کرد و شامل تعدادی اتاق می شود. بعد از مهاجرت مدیران و ناظران این مدرسه در سال ۱۳۸۰ ه. ق (۱۹۶۰ م) حکومت آن را به اشغال خود درآورد.

۱۸. مدرسه خوئی

سیدابوالقاسم خوئی، مرجع دینی، آن را در سال ۱۳۹۵ ه. ق (۱۹۷۵ م) تأسیس کرد که بعد از وفات او در سال ۱۴۱۳ ه. ق (۱۹۹۲ م) به تصرف نظام سرنگون شده (بعثی) درآمد.

۱۹. مدرسه خطیب

این مدرسه در محلّه المخیم قرار دارد، توسط علامه شیخ محمد خطیب در سال ۱۳۵۷ ه. ق (۱۹۳۷ م) ساخته شد. طلاب این مدرسه طی دوره های درسی، اصول زبان عربی و علوم دینی را فرا می گیرند. این مدرسه، شبه رسمی و طول دوره تحصیل در آن، پنج سال است. مدرسه از دو طبقه تشکیل می شود که شامل پنج کلاس است و کتابخانه ای هم دارد. تعدادی از شخصیت های علمی، سخنرانان و استادان در همین مدرسه آموزش دیده اند. اداره مدرسه به شیخ عبدالحسین خطیب، نوه مؤسس آن، واگذار شده است.

۲۰. دبستان امام صادق علیه السلام

ابتدا این مدرسه در خانه علامه سید حسن قمی که در سال ۱۳۶۶ ه. ق (۱۹۴۶ م) در گذشت، احداث و سپس در سال ۱۳۷۷ ه. ق به ساختمانی که کنار گاراژ سید هاشم قرار دارد، انتقال یافت.

سید مهدی شیرازی، مرجع دینی، در سال ۱۳۷۵ ه. ق (۱۹۵۵ م) این مدرسه را با کمک و همکاری آیت الله شیخ جعفر رشتی، آیت الله شیخ محمد کرباسی، آیت الله سید محمد شیرازی، آیت الله سید محمد صادق قزوینی و برخی از بزرگان کربلا ساخت. حاج محمد باقر راجا به عنوان اولین مدیر آن تعیین شد و بعد از او، علامه سید مرتضی قزوینی و سپس سید محمد طباطبایی روی کار آمدند.

این مدرسه بعد از تجدید بنای آن در دوره علامه سید حسین بروجردی، به مدرسه ای دینی تغییر یافته و بعد از درگذشت علامه بروجردی، تولیت آن به آیت الله سید عبدالهادی شیرازی سپرده شد.

بعدها مدرسه امام صادق علیه السلام به ساختمان مخصوصی که در خیابان القبله قرار دارد، انتقال یافت. این مدرسه متشکل از ۲ طبقه و ۶ اتاق است که طلاب در آنجا، زبان عربی و برنامه های دینی را در کنار برنامه هایی که در مدارس رسمی تعیین شده، یاد می گیرند. این مدرسه در سال ۱۴۱۱ ه. ق (۱۹۹۱ م) به بهانه تعریض خیابان القبله تخریب شد.

۲۱. دبیرستان امام صادق علیه السلام

این مدرسه در کنار خیابان قدیمی که به بغداد منتهی می شود و مقابل رودخانه حسینی قرار دارد. سید محمد شیرازی، مرجع دینی، با گروهی از دانشمندان از جمله علامه سید محمد صادق قزوینی، خطیب سید مرتضی قزوینی، علامه شیخ جعفر رشتی، علامه شیخ محمد کرباسی، سید صدرالدین شهرستانی و برخی از بزرگان کربلا مانند حاج جواد صائغ، حاج حسن وکیل و حاج محمد صدقی آن را در سال ۱۳۸۵ ه. ق (۱۹۶۵ م) احداث کرد.

۲۲. مدرسه اول حافظان قرآن

سید مهدی شیرازی، مرجع دینی، قبل از وفاتش در سال ۱۳۸۰ ه. ق (۱۹۷۰ م) آن را تأسیس کرد. این مدرسه نزدیک حسینیه تهرانی قرار دارد. در سال ۱۳۸۴ ه. ق (۱۹۶۴ م) به علت افزایش تعداد کلاسها که بالغ بر هشت کلاس بود، مدرسه به کوچه الداماد انتقال یافت.

از مدارس دینی دیگر شهر می توان به این موارد اشاره کرد: مدرسه جعفریه، مدرسه احمدیه، مدرسه کتاب و عترت، مدرسه پاکستانیها، مدرسه طبرغاسی، مدرسه دوم حافظان قرآن، مدرسه سوم حافظان قرآن، مدرسه اول حافظان زن قرآن و مدرسه دوم حافظان زن قرآن.

هم چنین بسیاری از مدارس دولتی در شهر کربلا ساخته شده اند که مشهورترین آنها از این قرارند: مدرسه حسینیه، مدرسه فیصلیه، مدرسه هاشمیه، مدرسه سبط، مدرسه العباس، مدرسه المخیم و ... ولی مشهورترین دبیرستان ها به این ترتیب اند: دبیرستان کربلا، دبیرستان حیّ الحسین، دبیرستان العراق، دوره دوم دبیرستان القدس، دبیرستان الوحده، دبیرستان الثوره و ...

ص: ۲۱۲

فصل چهارم: معماری کربلا بناهای تاریخی و قدیمی

اشاره

ص: ۲۱۳

بناهای تاریخی و سنتی مختلف هم چون بازارها، بازارچه ها، کاروانسرا ها، حمام های عمومی و خانه های قدیمی که نمونه هایی از آنها در شهر کربلا نیز یافت می شوند، هر یک شیوه های معماری متفاوتی دارند. از نوع ساخت بناهای شهر کربلا می توان به عادات، سنت ها، شیوه های رایج زندگی مردم، روابط اجتماعی، ارزش های مذهبی و اجتماعی آنها و هم چنین جنبه های تمدنی و بشری و شرایط جغرافیایی و طبیعی شهر پی برد. این شهر در حاشیه صحرا واقع شده و به همین دلیل در ساخت بناهای آن از مصالح محلی هم چون آجر و گچ استفاده شده که این امر تأثیر عمده ای در شیوه های معماری این شهر گذاشته است.

بناهای تاریخی و قدیمی شهر کربلا، دارای ویژگی های منحصر به فردی هستند که نشان دهنده فعالیت های هنری و برتری معماران و سازندگان آنهاست. برای مثال، انواع بناهای زیبا و متنوع حاصل از مهارت های هنری جوامع اسلامی در طی قرن های مختلف، هم چنین وجود گنبد های کوچک و بزرگ، طاق ها و اشکال مختلف در این بناها همگی بیانگر این مهارت و برتری هستند. این اشکال متنوع، همواره جزء مهم ترین ویژگی های معماری این شهر تاریخی، مذهبی و اصیل به شمار می آمده است.

علاوه بر مراعات جنبه های هنری، جغرافیایی و اجتماعی در ساخت این بناهای تاریخی که خود نیز به تأثیر از شیوه های مختلف معماری اسلامی هم چون مینا کاری ها، تزئینات آجری، کاشی کاری ها و تزئینات چوبی متنوع به ویژه، پنجره های چوبی تزئینی و ... پدید آمده، جنبه های اقتصادی نیز در ساخت این بناها مورد توجه قرار گرفته اند.

تعدادی از این بناهای تاریخی، کاملاً به شکل قدیمی زمان تأسیس خود، باقی مانده اند. برخی از آنها نیز با وجود بازسازی ها و تعمیرات، دستکم بخشی از ویژگی های معماری قدیمی خود را حفظ کرده اند. اما بعضی از این بناها، به دلیل بازسازی های پی در پی، اصالت تاریخی خود را از دست داده و بسیاری دیگر نیز کاملاً از بین رفته اند.

در این فصل، شیوه های معماری بناهای تاریخی شهر کربلا را مورد بررسی قرار می دهیم. این بناها عبارت اند از: بازارها و بازارچه ها، کاروانسرا ها، حمام های عمومی، خانه های قدیمی و قلعه اخضر.

بازارها و بازارچه ها

بازارهای قدیمی شهر کربلا، یکی از مهم ترین آثار تاریخی این شهر به شمار می آیند که از سویی نشان دهنده میزان قدمت این شهر هستند و از سوی دیگر، حجم فعالیت های تجاری و بازرگانی این شهر را نشان می دهند.

براساس منابع، تاریخ پیدایش بازارهای تاریخی این شهر مقدس به اوایل قرن سوم هجری و زمان خلافت مأمون عباسی برمی گردد. در این منابع تاریخی هم چنین آمده است: «بازارهای کربلا در آن زمان بسیار پررونق

و مورد توجه کاروان های مختلف بوده اند؛ طوری که تا قبل از سال ۲۳۶ هجری (۸۵۰ م) که متوکل دستور نابودی بنای بالای قبر و اطراف آن را صادر کرد، بسیاری از زائران در کنار حرم مطهر امام حسین علیه السلام سکونت دائمی میگزیدند و تنها بعضی از آنها به وطن خویش بازمی گشتند» (۱).

در دوره آل بویه، عضد الدوله به بازسازی حرم مطهر امام حسین علیه السلام در سال های ۳۶۹ تا ۳۷۱ هجری (۹۸۲ - ۹۸۰ م) پرداخت. وی هم چنین در سال ۳۷۲ هجری (۹۸۳ م) برای اولین بار حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام را بنا و خانه ها و بازارهای جدیدی نیز در این شهر تأسیس کرد. به همین علت در این دوره بازارهای این شهر در منطقه بین الحرمین تشکیل می شدند. (۲)

بازارهای تاریخی و قدیمی شهر کربلا که جزئی از بخش های اجتماعی این شهر به شمار می آیند، شهرت خاصی به آن بخشیده اند. این بازارها ارتباط نزدیکی با حرمهای مقدس دارند و در اطراف آنها واقع شده اند. تعدادی از این بازارها، تا درهای ورودی حرمهای مقدسه نیز کشیده شده اند و زائران برای ورود به حرمهای، باید از این بازارها عبور کنند. بنابراین، می توان گفت جنبه های مادی زندگی ساکنان و زائران این شهر، با جنبه های معنوی زندگی آنها درآمیخته است. برخی از این بازارها در گذشته و در مناسبت های مذهبی و دینی، گذرگاه هیأت های حسینی و گاهی نیز محل عبور گروه های تشیع کننده بودند. (۳)

ص: ۲۱۷

-
- ۱- ۲۶۵. السيد حسن الصدر، نزهة اهل الحرمین فی عماره المشهدین، صص ۳۱ - ۲۹. محمد حسن مصطفی آل کلیدار، مدینه الحسین، ج ۲، چاپ اول، ۱۳۶۸ ه. ق (۱۹۴۹ م) ص ۹۹.
  - ۲- ۲۶۶. محمد حسن مصطفی آل کلیدار، همان، ص ۱۰۶.
  - ۳- ۲۶۷. عماد عبدالسلام رؤوف، حضاره العراق، ج ۱، صص ۱۸۵ - ۱۸۴. شمس الدین المقدسی، احسن التقاسیم فی ذکر الاقالیم، ۱۹۰۶ م، ص ۱۱۷.

علاوه بر این بازارهای مرکزی تاریخی، بازارهای سنتی نیز در این شهر وجود دارند که محورهای تجاری فرعی به شمار می آیند، زیرا از یک سو، با بازارهای مرکزی و از سوی دیگر، با مناطق مسکونی در ارتباط هستند.

گردشگران و خاورشناسان بسیاری، بازارهای شهر کربلا را مورد بررسی قرار دادند. پدرو تکسیرا، جهانگرد پرتغالی، بعد از دیدن این شهر در سال ۱۰۱۳ هجری (۱۶۰۴ م)، در وصف بازارهای آن گفت: «در فصل های معینی از سال، زائران بسیاری از همه مناطق جهان به این شهر وارد می شوند، خرید و فروش رونق و نشاط بسیاری می یابد و هرگونه مواد ضروری، کالاهای تجاری کشورهای دیگر، کالاهای محلی، سنتی و مذهبی در شهر به چشم می خورند. به همین علت، شهر کربلا محل دیدار تاجران بزرگ بسیاری است که از قسمت های مختلف جهان به آنجا قدم می گذارند».

تکسیرا درباره معماری بازارهای کربلا نیز گفت: «این بازارها به شکل طاق های بسیار محکم بنا شده اند».^(۱) در کتاب **Persian Gulf** نیز آمده است: «بازار اصلی و مرکز کنونی شهر کربلا که شمال و جنوب شهر را از هم جدا می کند، در واقع همان دکان های سرپوشیده ای هستند که در گذشته در منطقه بین الحرمین وجود داشتند».^(۲)

خانم ستیفنس، جهانگرد انگلیسی، نیز بعد از اینکه در سال ۱۳۳۷ هجری (۱۹۱۹ م) از شهر کربلا دیدن کرد، درباره بازارهای کربلا و هم چنین بازار سرپوشیده ای که مردم اجناس شان را در آنجا به معرض فروش می گذاشتند،

ص: ۲۱۸

۱- Sinclair, W.F.: The Travels of Pedro Teixeira, P.۱۵. Iraq and the

۲- Iraq and the Persian Gulf, Naval Intelligence Division, P.۷۳۵. ۲۶۹

مطالبی بیان کرد. که درباره بازارهای محلی کربلا چنین گفته است: «این بازارها مملو از سبزیجات، میوه های مختلف، انواع خرما و هم چنین بادام و گردو هستند»^(۱).

بازارهای کربلا با تقسیم بندی خاصی که داشته، هر قسمت به کالای معینی اختصاص می یافت. این تقسیم بندی و تنوع یکی از ویژگی های بارز بازارهای اسلامی بوده است. بازارهای قدیمی شهر کربلا هم چون موزه های مردمی و اسلامی هستند که به ندرت می توان نمونه آنها را در شهرهای دیگر یافت.^(۲)

در داخل و مقابل بازارها نیز خانه های قدیمی و زیبا، حریمهای کوچک، بازارچه ها و کاروانسرا های بسیاری وجود داشتند که یکی از اماکن مهم تاریخی این شهر به شمار می آمدند.

بازارهای کربلا از مظاهر مهم معماری و یکی از نیازهای ضروری مردم این شهر بودند که ویژگی های خاص و تکامل و گسترش معماری آنها، در گسترش شهر نیز نقش عمده ای داشته است. این بازارهای قدیمی علاوه بر آنکه در بعد اقتصادی زندگی مردم مؤثر بوده، در زندگی اجتماعی و سیاسی آنها نیز تأثیر بسزایی داشته اند، زیرا بخش های مختلف جامعه با فعالیت در این بازارها، با یکدیگر ارتباط برقرار می کردند.^(۳)

ص: ۲۱۹

۱- Mrs.E.S.Stevens: By Tigris and Euphrates, PP.۹۳-۲۴. ۲۷۰.

۲- ۲۷۱. مصطفی عباس الموسوی، العوامل التاريخية للنشأة و تطور المدن العربية الاسلاميه، دار الرشيد للنشر، ص ۳۳۹، ۱۹۸۲ م. و نیز: رؤوف محمّد علی الانصاری، جریده الحیاه، ش ۱۲۴۳۰ لندن ۱۹۹۷، ص ۲۱.

۳- ۲۷۲. رؤوف محمّد علی الانصاری، همان.

از طرف دیگر، چون ساکنان این شهر، کالاها و خدمات مختلفی را با ساکنان مناطق روستایی و بیلاقی اطراف مبادله می کردند، این بازارها در گسترش شهر و ارتباط با قسمت های هم جوار نیز نقش عمده ای ایفا می کردند.

بازارهای شهر کربلا و به طور کلی بازارهای عراق، در زمان تأسیس شهر بنا شده، سبب از بین رفتن بسیاری از مشکلات عمرانی و مسکونی آن دوره شدند.^(۱) این بازارها از لحاظ معماری و ساخت، با بازارهای سایر شهرهای عربی و اسلامی تفاوت زیادی نداشتند، زیرا شرایط محیطی و آب و هوایی مشابهی که بر این شهرها حاکم بود، بازارهای مخصوص خود را می طلبید. این بازارها تنگ و تقریباً مستقیم بوده و در دو طرف آنها مغازه های مختلف قرار داشتند. بیشتر آنها نیز سرپوشیده بودند تا از باران، آفتاب و باد در امان بمانند.^(۲)

در ساخت این بازارهای قدیمی و بازارچه ها، اصول اساسی مراعات شده بود. برای مثال، نور کافی با کمترین حرارت ممکن، در این بازارها وجود داشت. تهویه بازارها نیز به راحتی صورت می گرفت. هم چنین ساخت این بازارها به گونه ای بوده است که حرکت عابران و وسایل نقلیه ای که در آن زمان مورد استفاده قرار می گرفتند به راحتی امکان پذیر باشد.^(۳)

ص: ۲۲۰

۱- ۲۷۳. سعید الافغانی، اسواق العرب فی الجاهلیه والاسلام، دمشق، ۱۹۶۰ م، ص ۱۹۳. - Hassan Riaz, "Islamic and Urbanization in the Middle East", in Existics No. ۵۹۱, P. ۰۹۱, Feb. ۲۷۹۱

۲- ۲۷۴. اصاله المدن العربیه، آفاق عربیه، س ۳، ش ۱، سپتامبر ۱۹۷۷، ص ۳۵. - د. رؤوف محمّد علی الانصاری: پیشین.
۳- ۲۷۵. د. هاشم خضیر الجنابی، «المدینه الاسلامیه و خصائصها»، مجله التریبه و التعلیم {جامعه الموصل}، ش ۲، ۱۹۸۰، ص ۳۳۰.

یکی دیگر از ویژگی های بازارهای قدیمی شهر کربلا، معماری ساده آن به خصوص طاق ها و سقف های آجری محکم، نمای بیرونی بازار و معماری محلی و داخلی آنها بوده است. عدم توجه کافی به این بازارهای تاریخی و بی دقتی در محافظت و بازسازی آنها، سبب شد که این بازارها بسیاری از خصوصیات و ویژگی های زمان تأسیس خود را از دست بدهند. سقف های آجری محکم آنها نیز جای خود را به سقف های چوبی که با صفحه های فلزی پوشیده شده اند، دادند. (۱)

از دهه ۷۰ قرن گذشته نیز، به دلیل تأسیس خیابان های جدید و ویرانی های شهر، بسیاری از بازارهای تاریخی و قدیمی هم چون بازار تجار، بازار حسین علیه السلام، بازار عباس علیه السلام، بازار باب القبله و ... از بین رفتند. اما تعدادی از بازارهای مرکزی و قدیمی هنوز در شهر کربلا وجود دارند که آنها نیز به دلیل بازسازی های غیر اصولی معماری، بعضی از ویژگی های تاریخی به ویژه سقف های خود را از دست داده اند. بازار عرب، بازار میدان، بازار مخیم و بازار باب السلالم نمونه هایی از این بازارها هستند.

بازار تجار، بازار عباس علیه السلام و بازار حسین علیه السلام از جمله بازار هایی بودند که به دست عضد الدوله بویه در سال ۳۶۹ هجری (۹۸۰ م) ساخته شدند. وی ابتدا صحن کوچکی ساخت که به صحن حرم مطهر امام حسین علیه السلام متصل می شد و سپس بازاری بنا کرد که از درب صحن کوچک شروع می شد و به سمت شمال ادامه می یافت. وسط این بازار به سمت شرق منشعب و به حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام منتهی می شد. این بازار که از قدیمی ترین بازارهای

ص: ۲۲۱

کربلا به شمار می رفت تا چند سال اخیر هم چنان باقی مانده بود. این بازار سه طبقه و چندین بار مورد بازسازی قرار گرفت. اولین بار در سال ۸۵۸ هجری (۱۴۵۴ م) توسط مشعشعیان بازسازی شد. در آن زمان این بازار به بازار سید الشهدا علیه السلام و بین الحرمین معروف بود. بازار تجار نیز بازار عجم نامیده می شد، زیرا به دست پادشاه عجمی یعنی عضد الدوله بویهی ساخته شده بود.

در دوره ملکی و تقریباً در سال ۱۳۵۴ هجری (۱۹۳۵ م) به دلیل ساخت خیابان امام علی علیه السلام که خیابان فیصل نامیده می شد، این بازار به دو قسمت تقسیم شد. قسمت اول خیابان که رو به شمال بود، بازار حسین علیه السلام و قسمت غربی آن، بازار تجار نام گرفت.

بازار تجار مخصوص فروش پارچه های مختلف بود. قسمتی از آن در سال ۱۹۷۸ میلادی و بقیه در سال ۱۹۹۱ میلادی نابود شد و از بین رفت.

در بازار عباس علیه السلام نیز دکان های مخصوص ساخت و فروش طلا و نقره وجود داشتند. این بازار در امتداد بازار تجار قرار داشت و خیابان امام علی علیه السلام بین این دو بازار فاصله می انداخت. بازار عباس علیه السلام نیز در سال ۱۹۹۱ میلادی در معرض نابودی قرار گرفت.

بازار حسین علیه السلام از مقابل باب الکرامه، یکی از درهای حرم مطهر امام حسین علیه السلام آغاز و به خیابان صاحب الزمان علیه السلام منتهی می شد. در ابتدای این بازار، مغازه های مخصوص فروش اجناس لوکس و تزئینی وجود داشتند، اما در وسط و انتهای آن، بازارچه ها و مغازه هایی به چشم می خوردند که انواع مختلف کالاها و اجناس در آنها به فروش می رسید. این بازار نیز در سال ۱۹۹۱ میلادی از بین رفت. (۱)

ص: ۲۲۲

بازارهای «عرب»، «میدان» و «علاوی» در دوره عثمانی و تقریباً در سال ۱۰۵۲ هجری (۱۶۴۲ م)، بعد از آنکه احمد آقا، عهده دار اداره شهر شد و ساختمان شهرداری را در مکان قدیمی میدان بنا کرد، ساخته شدند. وی تلاش کرد که در اطراف ساختمان شهرداری، بازارهای مختلفی ایجاد کند. از این رو، در قسمت شرقی آن بازاری ساخت که بعدها به بازار علاوی معروف شد و به خیابان صفارین منتهی می شد. در شمال آن نیز بازاری به نام بازار میدان ساخته شد. این بازار به دو قسمت تقسیم می شد. یک قسمت آن به صحن حسین علیه السلام متصل می شد که پس از افتتاح خیابان امام علی علیه السلام بازار عرب نام گرفت. قسمت دیگر آن نیز به میدان علی اکبر علیه السلام منتهی می شد که به بازار صفارین معروف شد.

بازار عرب، مخصوص فروش پارچه های مختلف بود و به دلیل آنکه اعراب بادیه نشین برای خرید پارچه و لباس های مورد نیاز خود از صحرا به این بازار می آمدند، به بازار عرب معروف شد. امروزه نیز قسمتی از این بازار هم چنان باقی مانده است. امّا بازار میدان مخصوص فروش میوه، سبزی، گوشت و ... بود. در بازار علاوی برنج، حبوبات و آرد به فروش می رسید. بازار نعلجیه نیز که در دوره عثمانی ساخته شد، موازی با بازار عرب بود و به خیابان امام علی علیه السلام منتهی می شد. این بازار یکی از بازارهای محلی و مخصوص ساخت و فروش کفش و نعلین بود و به همین دلیل، نعلجیه نام گرفت.

بازارهای قدیمی دیگری نیز در شهر کربلا وجود داشتند که تعدادی از آنها، هنوز در مکان‌های قدیمی خود قرار دارند، اما بخشی دیگر از این بازارها، به دلیل از بین رفتن مکان‌های قدیمی شان، به مکان‌های دیگری منتقل شدند. بازار سراجین، بازار خیاطین، بازار حیاک، بازار باب السالمة، بازار مخیم، بازار باب الخان و بازار صفارین نمونه‌هایی از این بازارها هستند. (۱)

بازارچه‌ها

کلمه بازارچه از «رومان‌ها» که در شمال آفریقا حکمرانی می‌کردند گرفته شده است. تقریباً در هر شهری بازار بزرگی وجود داشت که به آن «قیصریه» یا بازارچه که برگرفته از نام قیصر بود، می‌گفتند.

بازارچه، ساختمانی بود که مغازه‌های مختلفی در آن قرار داشتند. این ساختمان در مراکز شهرها ساخته می‌شد و رومان‌ها برای فروش کالاهایی که به عنوان مالیات از تاجران می‌گرفتند، از آنها استفاده می‌کردند. (۲)

در بعضی از منابع تاریخی آمده است که پادشاهان روس، مجتمع‌های تجاری را در شهرهای مختلف و مناطق ماوراءالنهر بنا کردند که به بعضی از آنها قیصریات گفته می‌شد. به دلیل روابط تجاری عراق با این مناطق و تبادل کالاهای مختلف با آنها، مشابه این مجتمع‌ها در عراق نیز ساخته و قیصریات

ص: ۲۲۴

۱- ۲۷۸. سلمان هادی طعمه، کربلا فی الذاکره، صص ۳۲۱ - ۳۱۲.

۲- ۲۷۹. حسن ابراهیم حسن، تاریخ الإسلام، بیروت لبنان، دار احیاء التراث العربی، ص ۴۱۳. مصطفی عباس الموسوی، العوامل التاريخیه لنشأه و تطور المدن العربیه و الإسلامیه، ص ۲۶۶.

نامیده شد که در فارسی به معنای بازارچه هاست. (۱)

شهر کربلا دارای بازارچه های بسیاری بوده است که در داخل بعضی از بازارهای اصلی مرکز شهر قرار داشتند. این بازارچه ها، از جمله بناهای قدیمی بوده که شکل معماری شان، شبیه کاروانسرا ها اما کاربرد شان متفاوت بوده است.

بازارچه ها، از مهم ترین بناهای تاریخی و یکی از نیازهای ضروری شهر کربلا به شمار می آمده و به دلیل آنکه کالاها و اجناس داخلی و وارداتی را در خود جای می دادند، در گسترش این شهر سهم بسزایی داشته اند. (۲)

بازارچه های شهر کربلا و سایر شهرهای عراق، ساختمان هایی به شکل مربع یا مستطیل بودند و اکثر آنها در پشت مغازه های تجاری بازارهای مرکزی، قرار داشتند. اکثر این بازارچه ها دو طبقه داشتند:

طبقه همکف شامل یک سالن وسیع بود و سقف آن سطح طبقه اول را پوشش می داد. در اطراف این سالن مغازه های مختلف قرار داشتند که درب آنها به سمت سالن باز می شدند. هر کدام از این مغازه ها اجناس تجاری مخصوصی را به معرض فروش می گذاشتند. طاق های نوک تیز و دایره شکلی که از آجر و گچ ساخته می شدند نیز بر سر بعضی از این مغازه ها به چشم می خوردند.

طبقه اول نیز که از اتاق های مختلف تشکیل شده بود، دفاتر تجاری، انبارها و کارگاههای سنتی و محلی کفش دوزی، خیاطی و صحافی را در خود

ص: ۲۲۵

۱- ۲۸۰. الشیخ محمد صادق الکرباسی، دائره المعارف الحسینیه، قسم مدینه کربلا، زیر چاپ.

۲- ۲۸۱. رؤوف محمد علی الانصاری، پیشین.

جای می داد. در مقابل این اتاق ها، راهروی وجود داشت که به سالن طبقه همکف مشرف بود.

بعضی از بازارچه ها فقط دارای طبقه همکف و متعلق به یک نفر بودند. در غرفه های آنها نیز، اجناس متنوع و مختلف دیده می شد. درب های ورودی بازارچه ها مستقیماً به سمت بازار باز می شدند و جلو آنها درب های چوبی محکمی قرار داشت که در طول شب بسته بودند.

در ساخت بازارچه ها از مصالح محلی هم چون آجر و گچ استفاده می کردند. بعضی از بازارچه ها دارای سقف های آجری گنبدی شکل و بعضی دیگر سقف های چوبی داشتند که صفحه هایی فلزی روی آنها قرار گرفته بودند.

نور و تهویه داخلی این بازارچه ها نیز از طریق شکاف های اطراف سقف و هم چنین از طریق ورودی های اصلی تأمین می شد. (۱)

به دلیل محافظت نکردن از این بازارچه ها و بی توجهی به امر بازسازی، بسیاری از آنها در خلال سال های گذشته از بین رفتند.

از مشهورترین بازارچه هایی که در شهر کربلا وجود داشتند می توان به بازارچه های اخباریه، ابو معاش، رضا صحاف، حاج علی وکیل، حاج کاظم، حاج مهدی عطار، حسن نصرالله، حاج حسون طابور غاسی، شیخ الشریعه، حسان شعیب و ... اشاره کرد. (۲)

ص: ۲۲۶

۱- ۲۸۲. همان.

۲- ۲۸۳. سلمان هادی طعمه، پیشین، ص ۱۷۲.

کاروانسراها مکان‌هایی بودند که برای اقامت مسافران، کاروان‌های تاجران و حجاج در نظر گرفته بودند و به آنها اختصاص می‌دادند. به دلیل گسترش فعالیت‌های تجاری در داخل و خارج حکومت اسلامی، ساخت این کاروانسراها در دوره‌های اسلامی پیشرفت چشمگیری یافت و علاوه بر ساختن کاروانسراها بین راهی برای کاروان‌ها، کاروانسراها کوچک‌تری نیز در داخل شهرها تأسیس شدند.^(۱)

در کتاب «لسان العرب» نوشته «ابن منظور» و هم چنین لغت نامه علی اکبر دهخدا در ذیل کلمه «خان» که عرب‌ها به جای واژه کاروانسراها از آن استفاده می‌کنند، آمده است: «خان» یک کلمه فارسی و معرب کاروانسراها بوده و به معنای منزل و اقامتگاه کاروان‌هاست.^(۲)

در زبان‌های شرقی رایج، به مغازه، کاروانسراها می‌گفتند، اما اصل این کلمه آرامی بوده و به معنای دکان، دفاتر تجاری یا انبار کالا است. این کلمه به تدریج معانی گسترده‌تری پیدا کرد و حتی به هتل‌هایی که داخل شهرها ساخته می‌شدند نیز اطلاق شد. بر روی خطوط ارتباطی قدیم که شهرها را به هم متصل می‌ساخت، بناهایی وجود داشت که به آنها نیز کاروانسراها می‌گفتند.^(۳)

در قرن هفتم هجری، ساخت کاروانسراها در عراق بسیار گسترش یافت

ص: ۲۲۷

۱- ۲۸۴. طارق جواد الجنابی، حضاره العراق، ج ۱۰، صص ۳۵۱ - ۳۵۰.

۲- ۲۸۵. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۳، بیروت، طباعه دارالفکر، ص ۱۴۶. علی اکبر دهخدا: لغهنامه، ماده کاروان، چاپ جامعه طهران، ۱۹۵۹ م، ص ۱۴۸.

۳- ۲۸۶. اعتماد یوسف القصیری، سومر، ج ۳۸، ص ۲۴۷ جلد‌های ۱ و ۲، ۱۹۸۲ م، عن المؤسسة العامه للآثار و التراث، عراق، وزراة الثقافة و الإعلام.

و کاروانسراهای زیادی در داخل شهرها یا خارج از آنها در بین راه مسافران و کاروان های تجاری ساخته شدند. کاروانسرای که بین شهرهای «موصل» و «سنجار» وجود دارد، نمونه ای از کاروانسراهای این قرن است.

والی علاء الدین نیز قبل از سال ۶۸۱ هجری (۱۲۸۳ م)، کاروانسرای در بغداد ساخت که امروزه به کاروانسرای دفتردار معروف است. این کاروانسرا در باب الغربه ساحل رود دجله (رودخانه خان التمر) واقع شده است. (۱)

در قرن هشتم هجری در دوره امین الدین مرجان که در آن زمان والی بغداد بود، به دستور سلطان جلائری، اویس بن شیخ حسن، کاروانسرای مرجان در شهر بغداد ساخته شد که تا امروز نیز باقی مانده است. (۲)

درباره کاروانسراهایی که ویژه کاروان ها بودند، در بعضی از منابع تاریخی چنین آمده است: «این کاروانسرا ها در دوره های صفوی و عثمانی و در قرن های دهم و یازدهم هجری (قرون ۱۶ و ۱۷ م) یا بعد از آن، انتشار پیدا کردند». (۳)

در داخل و اطراف شهر کربلا نیز کاروانسرا های بسیاری وجود داشتند. در مسیر کاروان های تجاری و حجاج نیز کاروانسرا هایی ساخته شدند که از مشهورترین کاروانسرا های عراق به شمار می آمدند.

کاروانسرا های کربلا به سه دسته تقسیم می شدند:

۱. کاروانسرا هایی که در مرکز شهر و در نزدیکی بازارها قرار داشتند.

ص: ۲۲۸

۱- ۲۸۷. د. مصطفی جواد، دلیل خارطه بغداد المفصل، احمد سوسه، ص ۲۰۶، مطبعه المجمع العلمی العراقی، ۱۹۲۹ م.

۲- ۲۸۸. اعتماد یوسف القصیر، پیشین.

۳- ۲۸۹. طارق جواد الجنابی، پیشین.

۲. کاروانسرا‌هایی که در اطراف شهر واقع شده بودند.

۳. کاروانسرا‌هایی که در مسیر کاروان‌های تجاری و حجاج قرار گرفته بودند و به همین دلیل، «کاروانسرا‌های ویژه کاروان‌ها» نامیده می‌شدند. (۱)

۱. کاروانسرا‌های داخل شهر

بیشتر کاروانسرا‌های داخل شهر در نزدیکی بازارها قرار داشتند. به همین دلیل، به راحتی می‌شد میزان تأثیر تجارت را در شهر ارزیابی کرد. هر یک از این کاروانسرا‌ها، به کار خاصی اختصاص داشتند. بعضی از آنها به عنوان مکانی برای تجارت داخلی و خارجی مورد استفاده قرار می‌گرفتند و بعضی دیگر محل اقامت و نگهداری کالاها و اجناس تاجران، زائران و مسافرانی بودند که از مناطق دیگر به این شهر می‌آمدند. در حیاط این کاروانسرا‌ها نیز، اجناس به معرض فروش و نمایش گذاشته می‌شدند. (۲)

کاروانسرا‌هایی که در داخل شهر کربلا قرار داشتند به دلیل زیبایی و معماری بی‌نظیر شان امروزه، از جمله بناهای تاریخی این شهر به شمار می‌آیند. این کاروانسرا‌ها معمولاً دو طبقه و دارای حیاط وسیعی بودند که در وسط کاروانسرا قرار داشت. طبقه همکف از تعدادی اتاق که دور تا دور حیاط قرار می‌گرفتند، تشکیل می‌شد. در جلو اتاق‌ها نیز راهرو یا رواقی وجود داشت که بین اتاق‌ها و حیاط فاصله می‌انداخت. سقف این رواق‌ها با طاق‌های نوک تیز یا دایره شکلی که از آجر و گچ ساخته می‌شدند، تزئین شده

ص: ۲۲۹

۱- ۲۹۰. طارق نافع الحمدانی و الدكتور صباح ابراهیم الشیخلی، المدینه و الحیاه المدنیه، ج ۲، بغداد: دار الحریه الطباعه، ۱۹۸۸.

۲- ۲۹۱. طارق جواد الجنابی، پیشین، ۳۵۰، و نیز: طارق نافع حمدانی، المدینه والحیاه المدنیه، ج ۲، ص ۳۴۲.

بودند. از اتاق های این طبقه معمولاً به عنوان انباری برای نگهداری کالاهای تاجران استفاده می کردند. از حیاط نیز برای نشستن تاجران و مسافران و هم چنین برای بستن حیوانات استفاده می شد.

طبقه اول شامل اتاق های متعددی بود که محل اسکان، استراحت و خواب تاجران و زائران به شمار می آمدند. درب این اتاق ها به سمت یک راهرو دراز باز می شد. این راهروی به شکل یک رواق و از چهار جهت مُشرف به حیاط بود. در زیر سقف این رواق نیز، ستون های چوبی قرار داشتند که در بالای آنها کلاهک های تزئینی و زیبا دیده می شدند. در سقف رواق نیز طاق های نوک تیز یا دایره ای شکل شبیه طاق های رواق های طبقه همکف وجود داشت. در ساخت طبقه اول از مصالحی که معمولاً سبک تر از مصالح طبقه همکف بودند استفاده می کردند تا بدین وسیله از فشار و سنگینی وارد بر طبقه همکف بکاهند.

گاهی با استفاده از سقف های موقّتی، حیاط را سرپوشیده می کردند تا فضای بیشتری برای نگهداری کالاها فراهم شود. نور خورشید نیز از کناره های این سقف ها به فضای داخلی حیاط وارد می شد. دروازه های کاروانسرا ها بلند و محکم بود و معمولاً در طول شب بسته می شدند.^(۱)

کاروانسرا های موجود در شهر کربلا از لحاظ وسعت و معماری با یکدیگر متفاوت بودند. مهم ترین کاروانسرا های شهر کربلا عبارت بودند از: کاروانسرای پاشا، کاروانسرای دهن، کاروانسرای ابن هذال، کاروانسرای عصفور، کاروانسرای حمید، کاروانسرای عبدالامیر شامی، کاروانسرای حاج

ص: ۲۳۰

ابراهیم بارودی، کاروانسرای حاج صالح انباری (کاروانسرای ناصر دو رگی کنونی)، کاروانسرای محمد شیخ علی، کاروانسرای حاج عباس وکیل، کاروانسرای نقیب، کاروانسرای رشید صافی چلبی، کاروانسرای احمد الگمبر، کاروانسرای حاج هادی دخیل، کاروانسرای حاج احمد وشاح، کاروانسرای عبدالرزاق گلگای، کاروانسرای نواب، کاروانسرای حاج عبد الأمير اودگه، کاروانسرای مهدی هندی، کاروانسرای مهدی صالح عوید، کاروانسرای دباغیه و ... (۱)

بسیاری از کاروانسراهای شهر کربلا- در دوره های تاریخی مختلف و به خصوص در سال های اخیر در معرض نابودی قرار گرفتند. بعضی از آنها نیز ویژگی های تاریخی خود را به سبب تغییرات عمرانی و معماری، از دست دادند.

۲. کاروانسراهای اطراف شهر

کاروانسراهایی که در اطراف شهر قرار داشتند از لحاظ میزان خدمات ارائه دهنده، وسعت، موقعیت مکانی و وسایل نقلیه ای که استفاده می کردند، با کاروانسراهای داخل شهر و هم چنین با کاروانسراهای ویژه کاروان ها متفاوت بودند. (۲)

اما این کاروانسراها از لحاظ معماری، مشابه کاروانسراهای داخل شهر و هم چنین کاروانسراهای ویژه کاروان ها بودند. در وسط این کاروانسراها، نیز یک حیاط بزرگ قرار داشت که اتاق ها در اطراف آن واقع می شدند. این

ص: ۲۳۱

۱- ۲۹۳. سلمان هادی طعمه، پیشین، صص ۱۷۲ - ۱۷۱.

۲- ۲۹۴. طارق نافع الحمدانی و صباح الشیخلی، پیشین، ص ۳۴۳.

کاروانسرا ها هم چنین دارای دیوارها و دروازه های بلند و محکم بودند. بنای این کاروانسرا ها دارای طاق و گنبد بود و در ساخت آنها از مصالح محلی هم چون آجر و گچ استفاده می کردند.

۳. کاروانسرا های ویژه کاروان ها

این کاروانسرا ها که نشان دهنده معماری اصیل عراق هستند، در دوره های صفوی و عثمانی در کربلا و به طور کلی در عراق، از اهمیت بسزایی برخوردار بودند و به دلیل عدم امنیت راه ها و هم چنین رفت و آمد پی در پی تاجران و حجاج از شهرهای عراق، پناهگاه امن و محل استراحتی برای کاروان ها و مسافران به شمار می آمدند و اکثر آنها در مسیر بغداد، کربلا و نجف قرار داشتند.^(۱)

کاروانسرا های ویژه کاروان ها از مهم ترین آثار معماری اسلامی در شهر کربلا هستند. این شهر دارای جایگاه مذهبی ویژه ای است و قبلاً در مسیر کاروان های تجاری و حجاجی که از مناطق مختلف عراق، ایران، ترکیه و آسیای میانه به این شهر می آمدند، قرار داشت. به همین دلیل، کاروانسرا هایی برای این کاروان ها در مسیرهای بیرونی و اصلی شهر احداث شدند.

کاروانسرا های ویژه کاروان ها از لحاظ معماری و عمرانی بسیار شبیه هم بودند. همه آنها از آجر و گچ ساخته شده و به شکل مربع یا مستطیل بوده اند. در وسط این کاروانسرا ها نیز حیاط بزرگی قرار داشت که اتاق ها در اطراف آن واقع می شدند و آن را احاطه می کردند. در جلو اتاق ها نیز ایوان ها یا

ص: ۲۳۲

۱- ۲۹۵. همان، صص ۳۴۴ - ۳۴۳ و نیز: طارق جواد الجنابی، پیشین، ص ۳۵۳.

رواق هایی که سقف آنها با طاق های نوک تیز یا دایره شکل تزئین شده بودند، قرار داشتند. معمولاً چاه آبی نیز در وسط حیاط قرار داشت که آب ساکنان کاروانسرا را تأمین می کرد. در اطراف چاه سکویی بلند وجود داشت که برای خواندن نماز از آن استفاده می کردند. اتاق های کاروانسرا ها مکان خواب و استراحت تاجران، مسافران، حجاج و زائران بود. حیاط آن نیز برای به فروش و نمایش گذاشتن کالاها و هم چنین بستن حیوانات از قبیل شترها و اسب ها مورد استفاده قرار می گرفت.

از دیگر ویژگی های این کاروانسرا ها می توان به وسعت و دیوارهای بلند آن که از چهار جهت با برج های محکم شده بودند، اشاره کرد. در قسمت های بالایی این برج ها نیز سوراخ هایی تعبیه شده بودند که هنگام تیراندازی مورد استفاده قرار می گرفتند و بدین ترتیب، کاروانسرا از حمله دزدان در امان می ماند.

این کاروانسرا ها ورودی ها و درب های محکمی داشتند که در طول شب بسته می شدند. در بالای این ورودی ها نیز اتاق های زیبایی که با گنبد های کوچک تزئین شده بودند قرار داشتند. این اتاق ها به مسافران مهم و برجسته اختصاص داده می شدند.

در ساخت این کاروانسرا ها از شیوه های معماری سنتی و هم چنین مصالح محلی هم چون آجر و سنگ استفاده می شد. از این رو، همه این کاروانسرا ها دارای طاق ها و گنبد های زیبایی بودند. (۱)

ص: ۲۳۳

۱- ۲۹۶. عیسی سلمان و هناء عبدالخالق و نجاه یونس، العمارات العربیه الاسلامیه فی العراق، ج ۱، بغداد: دار الحریه للطباعه ۱۹۸۲، ص ۳. طارق جواد الجنابی، پیشین، ۳۵۱ و نیز: طارق نافع الحمدانی و صباح الشیخلی، پیشین، ص ۳۴۴.

بی توجهی به نگهداری این کاروانسرا ها و هم چنین حوادث طبیعی سبب نابودی بسیاری از این کاروانسرا ها شد. بازسازی های غیر اصولی نیز تغییراتی در بعضی از این کاروانسرا ها ایجاد کرد که موجب شد آثار و نشانه های اصیل معماری آنها از بین برود.

از مهم ترین کاروانسرا های شهر کربلا که به کاروان ها اختصاص داشتند می توان به عطیشی، نخيله و عطشان اشاره کرد.

– کاروانسرای عطیشی

این کاروانسرا یکی از مهم ترین کاروانسرا های عراق بود و در منطقه عطیشی از توابع ناحیه حسینی ساخته شد. این کاروانسرا که در شمال شرقی شهر کربلا و در مسیر قدیم بغداد کربلا قرار داشت، در سال های اخیر به پایگاه پلیس عطیشی تبدیل شده بود، اما در حال حاضر بسیاری از دیوارها و اتاق های آن، به خصوص رواق های جلو از بین رفته و نابود شده اند.^(۱)

معماری و ساخت این کاروانسرا، شبیه معماری کاروانسرا هایی بوده است که در آن زمان در خارج از شهر ساخته می شدند. این کاروانسرا به شکل مستطیلی به طول ۶۵ متر و عرض ۵۱ متر، با دیوارهای بیرونی به ارتفاع حدود ۵ متر و ضخامت یک متر بوده است. در قسمت بالای دیوارهای بیرونی آن سوراخ هایی قرار داشتند که برای دفاع و محافظت کاروانسرا از دزدان مورد استفاده قرار می گرفتند. پایه های بیرونی کاروانسرا نیز با برج های بزرگی که شعاع هریک از آنها به ۵/۴ متر می رسید، محکم شده بودند.

در وسط قسمت جنوب غربی این کاروانسرا، یک درب ورودی قرار

ص: ۲۳۴

داشت که حدود سه متر ارتفاع و دو متر عرض داشت. در بالای آن نیز، طاق بزرگ نوک تیزی قرار گرفته بود.

در وسط کاروانسرای عطیشی حیاط بزرگی به طول ۵۰ متر و عرض ۳۵ متر قرار داشت که اتاق های کاروانسرا در اطراف آن واقع شده بودند. در جلوی اتاق ها نیز، ایوان هایی که با طاق های نوک تیز تزئین شده و دارای اندازه های متفاوت بودند، دیده می شدند. سقف اتاق ها و ایوان های آن نیز دارای گنبد های نوک تیز بود. ساخت این نوع سقف ها در دوره عثمانی و در بناهای مذهبی و شهری عراق بسیار رایج بوده است.

گنبد برج ها نیز به شکل نیم دایره بود و روی یک سطح استوانه ای قرار داشت. برای ساخت این گنبدها، آجر و گچ را به شکل دایره در کنار هم قرار می دادند. در دوره های اسلامی نیز در مرکز و جنوب عراق از این شیوه برای ساخت گنبد بناها استفاده می کردند. نمای بیرونی ورودی اصلی کاروانسرا نیز، با تزئینات آجری تو در تو به شکل حصیر، تزئین شده بود. در ساخت کاروانسرای عطیشی از مصالح محلی هم چون آجر و گچ نیز استفاده شده است. (۱)

– کاروانسرای نخيله

این کاروانسرا که در ۱۴ کیلومتری جنوب غربی کربلا ساخته شد، یکی از مهم ترین کاروانسرا های مسیر کربلا نجف به شمار می آمد. در این مسیر، کاروانسرا های حماد و مصلی نیز قرار داشتند.

تاریخ ساخت کاروانسرای نخيله و سایر کاروانسرا های مسیر کربلا نجف

ص: ۲۳۵

به دوره های صفوی و عثمانی برمی گردد. کاروانسرای نخيله از لحاظ معماری با کاروانسراهای دیگری که در راه های بیرونی شهر واقع شده بودند، مشابه بوده است؛ زیرا همه آنها دارای یک حیاط وسیع بودند که تعدادی اتاق در اطراف آن ساخته می شد. در جلو اتاق ها نیز ایوان هایی قرار داشتند که در سقف آنها، طاق های نوک تیز دیده می شدند. از ویژگی های منحصر به فرد این کاروانسرا می توان به دیوارهای بلند و ورودی دو طبقه آن اشاره کرد که دروازه بسیار بزرگی در وسط آن قرار داشت. در سقف اتاق ها و ایوان های این کاروانسرا گنبد های نوک تیز دیده می شدند. در ساخت این کاروانسرا نیز از آجر و گچ استفاده شده است. (۱)

– کاروانسرای عطشان

این کاروانسرا در منطقه ای بین کربلا و نجف در ۱۶ کیلومتری غربی کاروانسرای نخيله و در ۳۰ کیلومتری جنوب غربی شهر کربلا ساخته شد. تاریخ ساخت این بنا، به آغاز دوره عباسی برمی گردد که قلعه مشهور اخضر نیز در آن زمان ساخته شد. از شکل معماری این کاروانسرا می توان دریافت که این مکان فقط محل استراحت والی منطقه اخضر در سفر هایش به کوفه بوده است. امّا به نظر می رسد که نامگذاری این بنا به کاروانسرا، به دلیل آن بوده است که در دوره های بعد، مسافران و کاروان های تجاری در آنجا اقامت میگزیدند. (۲)

بعضی از منابع تاریخی کاروانسرای عطشان را از جمله بناهای مربوط به

ص: ۲۳۶

۱- ۲۹۹. طارق جواد الجنابی، پیشین، صص ۳۵۳ - ۳۵۲.

۲- ۳۰۰. العمارات العربیه الاسلامیه فی العراق، ص ۴۲ و نیز: اعتماد یوسف البقیری، پیشین، ۲۵۰.

دوره صفوی دانسته اند. این منابع دلیل این مسأله را وجود تل مزعر در نزدیکی این مکان ذکر کرده اند. این تل مکانی بوده است که کاروان های تاجران، زائران و مسافران برای دیدن گنبد حرم مطهر امام حسین علیه السلام در دوره صفوی روی آن می ایستادند. آثاری از این کاروانسرا تا امروز نیز باقی مانده است. (۱)

حمام های عمومی

حمام های عمومی که در دوره های اسلامی در عراق بسیار مورد توجه قرار گرفتند، از بناهای تمدنی پدید آمده در قرن اول هجری هستند. این حمامها در قسمت های مختلف شهرهای عراق، به ویژه در محله های قدیمی ساخته شدند. (۲)

بعضی از منابع تاریخی، زمان ساخت حمام های اولیه را بلافاصله بعد از فتوحات اسلامی ذکر کرده و معتقدند اولین حمام عربی اسلامی در شهر کوفه کشف شد. کوفه دومین شهر اسلامی به شمار می آید که در سال ۱۷ هجری (۶۳۸ م) در عراق ساخته شد. در این منابع آمده است که این حمام در زمان ساخت دارالاماره و در قسمت شمال غربی آن، بنا شد. (۳) از طریق کاوش های باستانی حمام دیگری به نام «قصر الشعیه» نیز در نزدیکی بصره و در جنوب

ص: ۲۳۷

۱- ۳۰۱. سلمان هادی، پیشین، ص ۱۲۶.

۲- ۳۰۲. رؤوف محمد علی الانصاری، «الحمامات الإسلامیه فی العراق»، روزنامه الحیاه، ش ۱۲۴۸۹، ۱۹۹۷ م، ص ۲۱.

۳- ۳۰۳. زینب صادق علی السمکری، سومر، المؤسسة العامه للآثار و التراث، مجلد ۴۴، جزءهای ۱ و ۲، ۱۹۸۶ - ۱۹۸۵، عراق: وزاره الثقافه و الإعلام، صص ۱۴۲ - ۱۴۱.

در داخل قصر مشهور اخیضر که اوایل دوره عباسی در ۵۰ کیلومتری جنوب غربی کربلا ساخته شد، نیز حمامی وجود دارد که نقشه آن تا حد زیادی به حمام های دوره اسلامی شبیه است. قسمت های مختلف این حمام از لحاظ درجه حرارت با یکدیگر متفاوت است و توسط راهرو هایی به هم مرتبط می شود. دیوارهای این حمام نیز از آجر و آهک ساخته شده است. (۲)

منابع تاریخی تعداد حمام های شهر بغداد را در نیمه اول قرن چهارم هجری، بیش از ده هزار حمام ذکر کرده اند، اما به تدریج از تعداد این حمامها کاسته شد و فقط دوهزار حمام در قرن ششم هجری باقی ماندند. (۳)

«ابن بطوطه» بعد از سفر به عراق، درباره حمام های بغداد چنین گفت: «در بغداد حمام های زیبای بسیار وجود دارند. این حمامها به قسمت های مختلفی تقسیم شده و زمین و پایین دیوارهای آنها، با قیر سیاه پوشانده شده اند تا از نفوذ آب و رطوبت به قسمت های بالای دیوار جلوگیری به عمل آید. بالای دیوارها نیز با گچ خالص، سفید شده اند. در هر قسمت این حمامها، دو لوله آب یکی برای آب سرد و دیگری برای آب گرم وجود دارد. (۴)

در دوره های اسلامی ساخت حمامها گسترش پیدا کرد. در آن زمان مرسوم نبود که مردم در خانه های خود حمام کنند و حمام فقط در خانه های حاکمان، والیان و ثروتمندان دیده می شد. به همین دلیل، حمام های عمومی

ص: ۲۳۸

۱- ۳۰۴. رؤوف محمّد علی الانصاری، پیشین.

۲- ۳۰۵. الکشاف الأثری فی العراق، وزاره الثقافه و الإعلام، ص ۲۱۷.

۳- ۳۰۶. عبدالجبار ناجی، دراسات فی تاریخ المدن العربیه الإسلامیه، ص ۳۰۶.

۴- ۳۰۷. ابن بطوطه، رحله ابن بطوطه، ج ۱، مصر، مطبعه الجزیره، ۱۹۰۵، صص ۱۳۲ - ۱۶۶.

ساخته شد و اقشار مختلف مردم، از این حمامها استفاده می کردند.

مسلمانان نیز به دلایل مذهبی و بهداشتی، به ساخت حمام های عمومی توجه بسیار می ورزیدند، زیرا این حمامها برای طهارت، غسل و آمادگی برای عبادت وسیله ای ضروری به شمار می آمدند. این مسأله تأثیر عمده ای در ساخت حمام های عمومی گذاشت و حمام های زنانه نیز در کنار حمام های مردانه ساخته شدند.^(۱)

حمام های محلی شهر کربلا، در واقع، مکانی برای زندگی اجتماعی مردم به شمار می آمد و در مناسبت های مختلف در آنجا جمع می شدند. برای مثال، داماد قبل از شب زفاف به حمام می رفت، هم چنین از این حمامها به عنوان سالن آرایش زنان استفاده می شد. این حمام های محلی، مکان بهداشتی برای درمان و مداوای بیماران نیز به شمار می آمدند.^(۲)

عمانوئیل فتح الله عمانوئیل، روزنامه نگار، بعد از دیدار از شهر کربلا در سال ۱۳۲۹ هجری (۱۹۱۱ م)، در نوشته های خود به وجود حمام های بسیار در کربلا اشاره کرده است.^(۳)

اصول معماری حمام های عمومی شهر کربلا تا حدی برگرفته از شیوه های فارسی و ترکی بوده است. اما این حمامها هم چون سایر بناهای این شهر، ویژگی های منحصر به فردی نیز داشته اند. بری مثال، در ساخت این

ص: ۲۳۹

۱- ۳۰۸. احمد بن یحیی البلاذری، فتوح البلدان، القاهرة؛ نشر صلاح الدین المنجد، ۱۹۵۷ م، ص ۳۵۵.

۲- ۳۰۹. سلمان هادی طعمه، «الحمامات الشعبیه فی کربلاء»، مجله التراث الشعبی البغدادیه، ش ۱۲، ۱۳۹۲ ه. ق {۱۹۷۲ م} ص ۶۱.

۳- ۳۱۰. مجله لغه العرب البغدادیه، ص ۱۵۸، ش ۵، ۱۳۲۹ ه. ق {۱۹۷۲ م}.

حمامها از مصالح محلی هم چون آجر، گچ، آهک و قیر سیاه که مانع انتقال گرما می شود، استفاده می کردند. در سقف حمام های کربلا نیز، گنبد و طاق های آجری دیده می شدند. دیوارهای این حمام بسیار ضخیم بود و پنجره ها، گنبدها و درهای آنها نیز تزئینات بسیار زیبایی داشتند. (۱)

ویژگی های حمام های عمومی

حمام های عمومی کربلا از سه قسمت تشکیل می شدند:

قسمت اول رخت کن: این قسمت مکانی وسیع و شبیه یک سالن بزرگ بود. هوای این قسمت خنک بود و در آن نیمکت هایی از جنس چوب یا سنگ مرمر قرار داشتند. مردم بر روی این نیمکت ها می نشستند و لباس هایشان را درمی آوردند.

در وسط رخت کن، حوض آب کوچکی قرار داشت و فواره آب در آن دیده می شد. سقف رخت کن نیز داری یک گنبد دایره شکل بود و بر روی آن شکاف هایی وجود داشت که شیشه های رنگی در آنها نصب شده بودند تا بدین وسیله نور وارد رخت کن شود.

قسمت دوم: مردم توسط یک راهرو از رخت کن عبور می کردند و به حمام بزرگی که به شکل مربع و اکثراً به شکل دایره بود وارد می شدند. در داخل حمام قسمت های مختلفی قرار داشت و هر قسمت شامل یک حوض کوچک، لوله آب سرد و گرم و دوش بود. در سقف اکثر حمامها، یک گنبد بزرگ یا گنبدهای کوچک تر دایره شکل قرار داشتند که شکاف های کوچکی

ص: ۲۴۰

در قسمت های مختلف آنها ایجاد کرده و شیشه های رنگی در آنها نصب می کردند تا از این طریق نور، وارد حمام شود. کف حمام نیز با سرامیک و هم چنین یک لایه قیر سیاه، پوشانده می شد. کف بعضی حمامها را نیز با سنگ بزاق می پوشاندند. دیوارهای حمام تقریباً تا ارتفاع ۵/۱ متر با قیر سیاه، قیر کاری می شدند. بالای دیوارها را نیز با گچ سفید خالص، گچ کاری می کردند.

قسمت سوم: خزینه یا اتاق گرما/اتاق بخار: این قسمت شامل اتاقی بود که در وسط آن حوض بزرگی از آب داغ قرار داشت. گاهی این حوض آب داغ را در داخل حمام قرار می دادند. در بعضی از حمامها نیز بیش از یک حوض آب داغ وجود داشت. حمام های عمومی کربلا به وسیله آتشدان هایی که در زبان محلی به آن کوره می گفتند گرم می شدند. کوره در زیرزمین حمام قرار داشت و آن را به وسیله هیزم روشن و شعله ور می کردند. آب حمام نیز در انبارهای (خزینه های) بزرگی که در کنار حمام قرار داشت، گرم می شد. در قدیم از سرگین خشک اسب، الاغ یا قاطر به عنوان سوخت استفاده می کردند. (۱)

این حمام های عمومی تأثیرات منفی نیز بر محیط اطراف خود می گذاشتند. از آنجا که مکان مناسبی برای فاضلاب های حمام وجود نداشت، آنها را به چاه های مصنوعی که خود می ساختند هدایت می کردند. این امر سبب افزایش میزان آب های زیرزمینی در ساختمان های اطراف حمامها، هم چون حمام مالح، فاضلاب ها را به قنات های

ص: ۲۴۱

کوچک و سرپوشیده می ریختند. (۱)

با وجود آنکه اکثر حمام‌های عمومی کربلا به دلیل عدم محافظت و تعمیر از بین رفته، تعدادی از آنها هم چنان باقی مانده اند. برخی از این حمامها نیز به دلیل توسعه خیابان‌ها و خرابی‌های شهر در سال (۱۹۷۷ م)، ویران شدند.

مهم‌ترین و مشهورترین حمام‌های محلی و قدیمی شهر کربلا

– حمام مالح

این حمام یکی از قدیمی‌ترین و مشهورترین حمام‌های عمومی شهر کربلاست که در منطقه باب الطاق واقع شده و امروزه حمام موسی بن جعفر علیه السلام نامیده می‌شود. تاریخ ساخت حمام مالح به قرن دهم هجری برمی‌گردد. در دوره عثمانی، فاضلاب‌های این حمام به داخل قنات سرپوشیده‌ای که سقف آن از آجر و گچ ساخته شده بود می‌ریخت. این قنات در مقابل کرانه غربی رود حسینیه قرار داشت و تا داخل شهر نیز کشیده شده بود. (۲)

– حمام کیس

نام این حمام از نام قوم کیسات گرفته شده است. این قوم در محله کیس که جزئی از محله باب الطاق بوده است، سکونت داشتند. این حمام در سال ۹۸۹ هجری (۱۵۸۱ م) ساخته شد. خواجه عیسی محمّد افهیمی این حمام را به یحیی چلیپی وقف کرد و تعدادی از بزرگان آل وهاب و آل جلوخان و نیز

ص: ۲۴۲

۱- ۳۱۳. محمّد حسن مصطفی آل کلیدار، پیشین.

۲- ۳۱۴. همان، سلمان هادی طعمه، کربلاء فی الذاکره، ص ۳۸۰.

بعضی از خانواده های علویان مسئولیت اداره این حمام را به عهده گرفتند.

– حمام رکن الدوله

این حمام در وسط بازار قبله قرار داشت. شاهزاده علی نقی میرزا رکن الدوله در سال ۱۲۵۵ هجری (۱۸۳۹ م)، این حمام را بنا کرد و علامه محمد باقر حجت طباطبایی تولیت آن را به عهده داشت. این حمام در سال ۱۳۲۸ هجری (۱۹۱۰ م) به دست استاندار کربلا، جلال باشا، افتتاح و هم زمان با از بین رفتن بازار قبله، این حمام نیز ویران شد.

– حمام قبله

این حمام در نزدیکی باب القبله، یکی از درهای حرم مطهر امام حسین علیه السلام به دست محمد علی خان کرمانشاهی در سال ۱۳۰۷ هجری (۱۸۹۰ م) ساخته شد. این حمام در سال ۱۳۶۷ هجری (۱۹۴۸ م) به دلیل ساخت خیابان حائر حسینی ویران شد.

– حمام مشروطه

تاریخ ساخت این حمام که در محله عباسیه شرقی بنا شد، به سال ۱۳۲۸ هجری (۱۹۱۰ م) برمی گردد. این حمام منسوب به حاج آقا نورالله اصفهانی، یکی از رهبران مشروطه ایران، بود و شیخ اسماعیل، برادر حاج آقا نورالله، مدیریت آن را به عهده داشت. در حال حاضر فرزندان وی مسئولیت اداره این حمام را به عهده گرفته اند.

– حمام شاخه

این حمام که در محله عباسیه غربی و بر شاخه ای از رود هندیه قرار داشت، توسط حسین عسکر در سال ۱۳۰۹ هجری (۱۸۹۲ م) ساخته شد. در

آن زمان حسین السندی شهردار کربلا بود که پس از وی پسرش محمّد علی به این سمت منصوب شد. این حمام در زمان گسترش خیابان عباس از بین رفت. امّا باقی مانده ای از آن، دوباره بازسازی شد که امروزه به حمام حدیث کربلا معروف است. در کنار این حمام یک حمام زنانه نیز، قرار دارد.

– حمام مخیم

این حمام یکی از بزرگترین حمام های شهر کربلا و به حمام فیروزه معروف بود. این حمام که در منطقه میدان مخیم، واقع شده است توسط معمار شیرازی مشهور به ضیاء التجار، در سال ۱۳۱۷ هجری (۱۹۰۰ م) ساخته شد.

– حمام یهودی

این حمام در انتهای بازار علاوی و در داخل یک کوچه واقع شده است. در دوره عثمانی و در اوایل قرن نوزدهم میلادی، یهودیان در این کوچه سکونت داشتند. این حمام به دست یکی از بزرگان مشهور یهود به نام یعقوب شکرالله ساخته شد.

– حمام نواب

این حمام به دست یکی از نمایندگان هندی و در بازار هرج (میدان شهدای کنونی) ساخته شد. در کنار این حمام، یک حمام زنانه قرار دارد که ورودی آن در کوچه داماد واقع شده است.

– حمام سعادت

این حمام که یکی از حمام های عمومی و بسیار قدیمی شهر کربلا به شمار می آید، در محله باب السلالمه و در کوچه نصاروه واقع شده است. این حمام که در گذشته به حمام چاچین معروف بوده است، از سپیده صبح تا طلوع

خورشید به مردان و بعد از آن تا غروب به زنان اختصاص داشت.

– حمام سعید شروفي

این حمام که در خیابان وزون قرار دارد به دست سعید مصطفی شروفي در سال ۱۳۴۰ هجری (۱۹۲۲ م) ساخته شد. این حمام در پارک شراف قرار دارد که معروف به پارک شرف الدین است. در کنار این حمام نیز، یک حمام زنانه قرار دارد.

– حمام بغدادی

این حمام یکی از حمام های قدیمی شهر کربلاست که در میدان بلوش (میدان امام علی علیه السلام کنونی) واقع شده است. تاریخ ساخت این حمام به بیش از یک قرن قبل برمی گردد. در کنار این حمام که متعلق به آقای مهدی جواد بغدادی بوده است نیز، یک حمام زنانه قرار دارد.

از دیگر حمام های شهر کربلا می توان به حمام باب الصغیر بغداد، حمام حاج علی شاه، حمام حاج غلامرضا وکیل، حمام تیل خانه، حمام علقمی، حمام نینوی و حمام فردوسی اشاره کرد. تعدادی از این حمامها در سال های اخیر ویران شدند و از بین رفتند. (۱)

خانه های قدیمی

یکی از ویژگی های معماری شهر کربلا که در سال ۶۱ هجری (۶۸۰ م) ساخته شد، وجود خانه های انبوه و بسیار در اطراف حرم مطهر حضرت امام

ص: ۲۴۵

۱- ۳۱۵. محمد حسن مصطفی آل کلیدار، پیشین، ص ۲۶. السید ابراهیم شمس الدین القزوينی، البيوتات العلويه فی کربلاء، ج ۱ صص ۲۱ - ۱۷. سلمان هادی طعمه، الحمامات الشعبیه فی کربلاء، پیشین، الثاني ۱۳۹۲ ه. ق (۱۹۷۲ م).

حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام است. به دلیل رابطه معنوی و روحی که مردم کربلا با این حرم ها برقرار می کردند، تعداد خانه هایی که در اطراف این حرم ها ساخته شدند بسیار بیشتر از تعداد خانه هایی بودند که در مکان های دیگر بنا شدند.

اکثر این خانه ها به هم چسبیده بودند و در کوچه ها و راهروهای پر پیچ و خمی که بعضی از آنها نیز بن بست بودند، قرار داشتند.

از دلایل انتخاب این نوع معماری برای شهر می توان به عمق روابط اجتماعی مردم با یکدیگر و هم چنین محافظت از شهر در برابر هجوم و غارت دشمنان یا جلوگیری از گرما و سرمای شدید اشاره کرد.^(۱)

خانه های قدیمی شهر کربلا دارای خصوصیات عربی و اسلامی بودند و کاملاً با سنت های اجتماعی مردم آن زمان سازگاری داشتند. «جون وارن» درباره این سنت ها چنین گفته است: «یکی از ویژگی های زندگی سنتی مسلمانان این است که زندگی شخصی آنها با زندگی اجتماعی شان و هم چنین زندگی مردان آنها با زنان کاملاً متفاوت است».^(۲)

۱. ویژگی های اصلی معماری خانه های قدیمی

۱. ویژگی های اصلی معماری خانه های قدیمی

خانه های قدیمی شهر کربلا از قسمت های مختلفی تشکیل شده بودند که مهم ترین آنها عبارت اند از:

ص: ۲۴۶

۱- ۳۱۶. رؤوف محمد علی الانصاری، ش ۱۱۲۹۹، لندن، ۱۹۹۴، ص ۱۸. - سلمان هادی طعمه کربلا فی الذاکره، ص ۴۰۶.
۲- ۳۱۷. John warren: Ur Magazine، The Traditional Houses of Baghdad. P.۷، Published
by the Iraq Cultural centre، london ۳۸۹۱.

خانه های قدیمی شهر کربلا مانند خانه های قدیمی سایر شهرهای عراق، خصوصیات معماری و ساختاری مشابهی داشتند. در نقشه این خانه ها، اولین چیزی که مورد توجه قرار می گرفت، حیاط خانه بود و اتاق ها، درب ها، راهروها و سایر قسمت های خانه در اطراف حیاط ساخته می شدند.^(۱) به نظر می رسد که خانه های قدیمی عراق به تقلید از شیوه های معماری دوره بابلی قدیم (دوهزار سال قبل از میلاد) ساخته شده باشند، زیرا در یکی از مناطق شهر باستانی «اور» در جنوب عراق، خانه های مسکونی پیدا شده است که در آنها نیز حیاط در وسط خانه قرار دارد.^(۲)

حیاط یکی از ویژگی های مهم معماری خانه های قدیمی در شهرهای اسلامی به شمار می آمده و یکی از قسمت های اساسی خانه های عربی و اسلامی بوده است.^(۳) از آنجا که این حیاط ها سر باز و رو به آسمان بودند، فرد مسلمان احساس می کرد که هیچ مانعی بین او و خدای تعالی وجود ندارد و به همین علت بهترین لحظاتهش را در آنجا سپری می کرد.

با وجود تأثیرات آشکار شیوه های معماری فارسی، ترکی و هندی در ساخت خانه های کربلا، نقشه اصلی این خانه ها در طول دوره های مختلف

ص: ۲۴۷

۱- ۳۱۸. فریال مصطفی، البیت العربی فی العراق فی العصر الاسلامی، وزاره الثقافه والإعلام فی العراق، بغداد: الحریه للطباعه، ۱۹۸۲، ص ۱۱۰.

۲- ۳۱۹. سلیمه عبد الرسول، المبانی التراثیه فی بغداد، وزاره الثقافه و الإعلام، بغداد: المؤسسة العامه للآثار و التراث، ۱۹۸۷، ص ۲۴ - ۲۵، P. ۵۵، Mr. Frankfort H.: Art and Architecture, London ۲۵۹۱.

۳- ۳۲۰. علیف بهنسی، الفن الإسلامی، چاپ اول، دمشق: دار اطلاس للدراسات و الترجمة و النشر، ۱۹۸۶، ص ۱۱۶.

اسلامی، تغییر نکرده و شکل سنتی خود را که تا حد زیادی برگرفته از «معماری حیری» بوده، حفظ کرده است. منظور از معماری حیری، همان معماری و نوع ساخت خانه های شهر «حیره» است که نزدیک کوفه قرار دارد. در معماری حیری که معماری رایج آن زمان بوده است، ابتدا مکان و موقعیت حیاط که جزء مهم و اصلی خانه به شمار می آمد در نقشه خانه مشخص می شد و سپس اتاق ها و قسمت های دیگر خانه در اطراف آن قرار می گرفتند. خانه های قدیمی که در مرکز و جنوب عراق ساخته شدند، از لحاظ طرّاحی، مصالح و تزئینات بسیار شبیه خانه های شهر حیره بودند. (۱)

مساحت و اندازه خانه های شهر کربلا با موقعیت اجتماعی صاحبان خانه متناسب بوده است. در بیشتر خانه ها، اتاقی مخصوص پذیرایی از مهمان ها قرار داشت که به آن «بیرونی» می گفتند. بعد از این قسمت، اتاق ها و قسمت های داخلی خانه که متعلق به افراد خانواده بودند و در اطراف حیاط ساخته می شدند، قرار می گرفتند که به آنها، «اندرونی» می گفتند. حیاط خانه نیز معمولاً به شکل مربع یا مستطیل بود.

حیاط خانه از یک جهت فضایی باز به شمار می آمد و از جهت دیگر، از انظار عمومی پنهان بود. حیاط هم چنین نقش مهمی در فراهم کردن روشنایی اتاق های اطراف خود ایفا می کرد پنجره های بزرگ اتاق ها که مشرف به حیاط بودند نیز روشنایی و تهویه طبیعی را برای اتاق ها فراهم می کردند. سطح حیاط معمولاً با سرامیک پوشیده می شد. گاهی نیز در حیاط خانه، یک یا چند

ص: ۲۴۸

درخت میکاشتند و در وسط [حوض] یک فواره زیبا قرار می دادند. (۱)

با این نوع معماری که حیاط از کوچه یا خیابان فاصله داشت و در وسط خانه قرار می گرفت، امکان سکونت چندین خانواده مختلف در مساحتی کوچک فراهم می شد؛ به طوری که گاهی مساحت یک خانه از ۵۰ متر مربع هم کمتر بوده است. در واقع، مهندس یا معمار در ساخت این گونه خانه ها، مهارت خاصی به خرج می داد و از کمترین مساحت، استفاده بهینه را می کرد تا خانه ای کوچک با حیاط و همه اجزای دیگر، برای افراد فراهم سازد. (۲)

– درب اصلی

این درب، حلقه اتصال داخل و خارج خانه و مشرف به کوچه یا خیابان بود. این درب که بسیار مورد استفاده قرار می گرفت از طریق یک راهرو کوچک به حیاط متصل می شد. درب اصلی خانه معمولاً چوبی و اندازه آن نیز، با اندازه و مساحت خانه متناسب بوده است.

تزئیناتی از چوب و آهن که در اطراف آنها نیز، تزئینات گچی به شکل دایره قرار می گرفتند، در اکثر درهای اصلی خانه های قدیمی مشاهده می شدند. گاهی نیز قسمت بالایی درب را با کمانی به شکل نیم دایره که از آجر و گچ ساخته و بر روی آن آیات مقدس قرآن نوشته می شد، تزئین می کردند. بیشتر دربهای اصلی از دو لنگه تشکیل می شد و ارتفاع آنها نیز بین ۸۰/۱ تا ۲ متر بود. عرض این دربها نیز با توجه به تعداد لنگه های آن متفاوت بود. دربهای یک لنگه، یک متر و درهای دو لنگه ۴۰/۱ متر یا بیشتر عرض

ص: ۲۴۹

۱- ۳۲۲. همان، ش ۱۱۲۹۹، لندن، کانون الثانی ۱۹۹۴.

۲- ۳۲۳. محمد مکيه، الدور البغداديه و التراث السكني، قامت بنشره نقابه المهندسين العراقيين، ۱۹۶۹، ص ۲۸.

داشتند. دربهای اصلی معمولاً دارای ضربه کوب های فلزی با شکل ها و انواع مختلف بودند.^(۱)

– راهرو کوچک

خانه های قدیمی شهر کربلا دارای یک راهروی کوچک بودند که بین در اصلی و حیاط قرار داشت. ساخت این راهرو، یکی از ابتکارات اسلامی است که اولین بار در سال ۱۷ هجری (۶۳۸ م) در دارالاماره شهر کوفه ساخته شد. این راهروها هم چنین در دوره عباسی و در خانه های شهر سامرا نیز ساخته می شدند. یکی از دلایل ساخت این راهروها که کاملاً با زندگی اجتماعی و سنت های اسلامی مردم آن زمان تناسب داشت، این بود که حیاط خانه در معرض مستقیم کوچه یا خیابان قرار نگیرد. علاوه بر این، این راهروها هوایی را که از بیرون وارد خانه می شد، خنک می کردند.^(۲)

– ایوان

یکی دیگر از قسمت های اصلی خانه های قدیمی کربلا ایوان بوده است. اصل این کلمه فارسی است و از کلمه «ایفان» به معنای بارگاه گرفته شده است. ایوان از سه جهت دارای دیوار و از قسمت جلویی به حیاط خانه مشرف بود. ایوان فضای سرپوشیده ای بود که سقف آن معمولاً به شکل گنبد ساخته می شد.

ص: ۲۵۰

۱- ۳۲۴. سلیمه عبدالرسول، المبانی التراثیه فی بغداد، ص ۳۰.

۲- ۳۲۵. معاذ آلوسی، «المميزات البارزة فی البیت العراقی»، مجله العاملین فی النفط، ش ۳۶، بغداد، ۱۹۶۵، ص ۴. Jovan - Kronic: Art Architeetural Traditions and new Architecture of Iraq، The House of Baghdad its old modern concept، Sumer، Vol. ۸۱، ۲۶۹۱، Op.۴

ساخت ایوان از زمان های قدیم در عراق، به خصوص در شمال شهر موصل بسیار رایج بوده است. در دوره های اسلامی نیز در بناهایی هم چون دارالاماره کوفه، قصر شعبیه در نزدیکی بصره و قصر منصور در بغداد، ایوان دیده می شد. در خانه های قصر مشهور اخضر که در نزدیکی کربلا- واقع شده و تاریخ ساخت آن به اوایل دوره عباسی برمی گردد نیز ایوان وجود دارد. (۱) افرادی که خانه هایشان زیرزمین نداشت، در فصل تابستان از ایوان های طبقه همکف برای خوابیدن، غذا خوردن و نوشیدن چای استفاده می کردند.

- زیرزمین

در خانه های قدیمی شهر کربلا، مکانی برای استراحت وجود داشت که به آن سرداب یا زیرزمین می گفتند. اصل این کلمه نیز فارسی است و از کلمه های «سرد» و «آب» گرفته شده است. (۲) خانواده ها معمولاً در روزهای گرم تابستان از زیرزمین استفاده می کردند، زیرا دارای دیوارهای ضخیم بود و معمولاً چند متر پایین تر از سطح زمین قرار داشت و به همین علت، از گرمای شدید فصل تابستان در امان بود.

تاریخ ساخت زیرزمین در خانه های قدیمی به اوایل دوره اسلامی بازمی گردد. از طریق کاوشهای باستانی، زیرزمین های مختلفی در قصر اخضر که در نزدیکی کربلا قرار دارد، کشف شدند. برای مثال، در قسمت شرقی حیاط بزرگ این قصر، زیرزمینی قرار دارد که دارای ۲۴ پله است. در

ص: ۲۵۱

-
- ۱ - ۳۲۶. فریال مصطفی، السیت العربی فی العراق فی العصر الإسلامی، صص ۱۱۵ - ۱۱۴. E.J.Keal: Art)Some .thoughts on the Eywan(، Studies in Honor of George C.Miles، PP.۱۸۹۱، ۹۹.
- ۲- ۳۲۷. محمّد التونجی، المعجم الذهبی فارسی عربی، بیروت: دارالعلم لملايين، ۱۹۶۸، ص ۳۴۳.

زیر ایوان وسطی ساختمان شرقی این قصر نیز، زیرزمین دیگری وجود دارد که دارای چندین پله است و پله های آن نیز در قسمت جنوب شرقی واقع شده اند.^(۱)

تهویه زیرزمین از طریق روزنه های کوچکی که معمولاً روی زمین حیاط ایجاد می کردند و هم چنین از طریق درب ورودی و پله های آن، صورت می گرفت. در خانه های قدیمی هم چنین، شکاف های عمودی در داخل دیوارها ایجاد می کردند. این شکاف ها که از پشت بام خانه تا زیرزمین کشیده می شدند، هوای بیرون را از بالا به پایین ترین سطح خانه یعنی زیرزمین منتقل می کردند. با آب پاشی سطح زیرزمین، هوایی که از پشت بام وارد زیرزمین می شد خنک و مرطوب، می ماند. در زبان محلی به این مجرا ها یا شکاف های عمودی، بادگیر می گفتند که از کلمه های فارسی «باد» و «گیر» گرفته شده است.^(۲)

زیرزمین بیشتر خانه ها از طاق ها و گنبد هایی که با آجر و گچ ساخته شده بودند، تشکیل می شد. سطح زیرزمین را نیز معمولاً با سرامیک می پوشاندند و با آب پاشی مداوم بر روی آن رطوبت و سرمای هوا را حفظ می کردند. در فصل زمستان از زیرزمین به عنوان انباری و برای نگهداری حبوبات، غلات و بعضی دیگر از وسایل منزل استفاده می کردند.^(۳)

ص: ۲۵۲

۱- ۳۲۸. محمد باقر الحسینی، «الأخضر»، مجله سومر، ج ۲۲، ۱۹۶۶، صص ۸۱ - ۸۵. G.Bell: Palace and Mosque at Ukhaidhir، ۱۱، Oxford ۴۱۹۱

۲- ۳۲۹. فریال مصطفی، البيت العربی فی العراق فی العصر الإسلامی، صص ۱۱۹ - ۱۱۸. جلال الحنفی، معجم اللغه العامیه البغدادیه، ج ۲، بغداد: مطبعه اسعد ۱۹۶۶، ص ۲۰.

۳- ۳۳۰. رؤوف محمد علی الانصاری، پیشین، ش ۱۱۲۹۹، ژانویه ص ۱۸.

۲. ویژگی های ساختاری خانه های قدیمی کربلا

۲. ویژگی های ساختاری خانه های قدیمی کربلا

یکی از ویژگی های کلی معماری خانه های قدیمی کربلا، ارتفاع زیاد سقف اتاق های طبقه اول است که گاهی به چهار متر هم می رسد. از این طریق، هوای بیشتر و مناسب تری در درون اتاق ها نگه می داشتند و به هوای بیرون که در معرض تغییر و تحوّل بسیار بود، نیاز کمتری پیدا می کردند. این ارتفاع زیاد هم چنین سبب می شد که حیاط خانه، کمتر در معرض نور خورشید قرار گیرد و از گرمای شدید محفوظ بماند. بدین ترتیب از طرفی، روشنایی سطوح پایین تر خانه به خصوص زیرزمین در هنگام ظهر تأمین و از طرف دیگر، جذب رطوبت مورد نیاز خانه نیز به راحتی امکان پذیر می شد. (۱)

از دیگر ویژگی های معماری خانه های قدیمی کربلا می توان به تعداد و ارتفاع زیاد پنجره های طبقه اول، به ویژه پنجره هایی که رو به کوچه و خیابان بودند، اشاره کرد. داخل دیوارهای خانه نیز قفسه هایی ایجاد و از آنها استفاده های گوناگون می کردند. این قفسه ها باعث کاهش ضخامت دیوارها نیز می شد.

در مقابل اتاق های طبقه اول، راهرو قرار داشت که رو به حیاط خانه بود. در جلوی این راهرو نیز، نرده های چوبی یا آهنی تقریباً یک متری که دارای تزئینات زیبا بودند، قرار می دادند. طبقه همکف که معمولاً کوتاه تر از طبقه اول بود نیز پنجره های بزرگی داشت که به کوچه و خیابان باز می شدند.

برای ساخت سقف طبقه های همکف و اول در خانه های قدیمی کربلا از

ص: ۲۵۳

مصالح ساختمانی سبک، همچون چوب، شاخه های درخت تبریزی و درخت خرما استفاده می کردند. این چوب ها را با توجه به تعداد اتاق ها، به قسمت های مساوی تقسیم و چون طاق بنا می کردند. آن گاه با حصیر هایی که از نی ساخته می شدند، روی چوب ها را می پوشاندند. برای جلوگیری از نفوذ آب نیز، روی این حصیر ها، یک لایه گل نرم قرار می دادند و روی آن را نیز با یک لایه گل خشک مخلوط با گاه پوشش می دادند تا از ترک خوردگی سقف جلوگیری شود. علاوه بر اینها، برای جلوگیری از رطوبت، روی سقف یک لایه قیر سیاه قرار می دادند و بعد از آن با سرامیک های مربع شکل به ضخامت ۴ یا ۵ سانتی متر روی آن را می پوشاندند. گاهی نیز از تخته های چوبی نازک رنگ شده برای ساختن سقف استفاده می کردند. در این حالت لایه های نازک چوب را به صورت اشکال هندسی در می آورند و آنها را روی سقف نصب می کردند. پله های خانه های قدیمی شهر کربلا نیز معمولاً در یکی از گوشه های خانه قرار می گرفت و دیده نمی شد.

– اتاق های آویزان (معلق)

از آنجا که اتاق های طبقه اول دارای ارتفاع زیادی بودند، برای استفاده مناسب از فضای این اتاق ها، اتاق های کوچک آویزانی را که معمولاً از سقف، دو متر فاصله داشتند ایجاد و کف آنها را با تخته های چوبی ضخیم درست می کردند. در زبان محلی به این اتاق ها، «گنجینه» و در بغداد و بعضی از شهرهای عراقی به آن «کفشکان» نیز می گفتند. در ساخت این اتاق ها همان گونه که اشاره شد، به جای آجر و آهن از چوب استفاده می کردند تا به دیوارهای اتاق فشار وارد نشود. این اتاق ها یکی از ویژگی های منحصر به

فرد معماری خانه های قدیمی عراق به شمار می آیند.

کاربردهای اصلی اتاق های آویزان را می توان در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. این اتاق ها محل خواب بعضی از اعضای خانواده، به ویژه افراد سالخورده بود که به آرامش بیشتری نیاز داشتند.

۲. از این اتاق ها هم چنین به عنوان مکانی برای خواب خدمتکاران و کودکان استفاده می شد.

۳. وسایل غیرضروری افراد خانواده، در این اتاق ها نگهداری می شد.

۴. این اتاق ها هم چون یک بالکن پنهان و مخفی بودند. هنگامی که گروه ها و دسته های عزاداری یا نمایشی در مناسبت های مختلف از خیابان های اصلی می گذشتند، زنان درون این اتاق ها می نشستند و از پنجره های اتاق که رو به خیابان بودند، مراسم مختلف را نگاه می کردند، بدون آنکه کسی از افراد کوچه یا خیابان آنها را ببیند؛ زیرا ترکیبات خاصی که در ساخت این پنجره ها به کار می رفت شبیه پنجره های چوبی تزئینی خانه های عراقی و به گونه ای بود که کسی از بیرون نمی توانست فضای داخل اتاق را ببیند.

شاید که این شیوه معماری خانه های قدیمی، متناسب با شرایط اجتماعی زندگی مردم آن دوره بوده است. افراد خانواده برای رفتن به این اتاق ها از پله های کوچک فرعی و گاهی از پله های اصلی خانه استفاده می کردند.

پنجره های این اتاق های کوچک و آویزان به کوچه یا خیابان اصلی مشرف بود و معماری زیبا و بی نظیری داشت. شکل و نوع آنها نیز با توجه به موقعیت اجتماعی و اقتصادی صاحب خانه متفاوت بود.

اکثر این پنجره ها بسیار با دقت ساخته می شدند و تزئینات بسیار زیبا

و ماهرانه داشتند. برای مثال، برای ساخت پنجره های چوبی و کوچک تزئینی از گران ترین و مرغوب ترین نوع چوب استفاده می کردند.

اندازه پنجره های اتاق های آویزان تقریباً نصف پنجره های اتاق های دیگر بود. این پنجره ها بالای پنجره های اتاق های دیگر قرار می گرفتند و از لحاظ ظاهری و نوع تزئینات، با آنها هیچ تفاوتی نداشتند، فقط اندازه آنها از اندازه پنجره های معمولی دیگر کوچک تر بود. (۱)

– پنجره های چوبی کوچک و تزئینی

یکی از ویژگی های بارز خانه های قدیمی کربلا، پنجره های چوبی تزئینی است. این پنجره ها پشت سر هم قرار می گرفتند و رو به خیابان اصلی ساخته می شدند. در خانه های ثروتمندان، این پنجره ها با نقش و نگارهای زیبایی که شیشه های رنگی کوچک نیز در بین آنها نصب می شدند، توأم بود و جلوه بسیار زیبایی به خانه می بخشید.

در فرهنگ جدید «فارسی به فارسی» نوشته فریدون کار آمده است: کلمه شناسیل [که در عربی به معنای پنجره های چوبی کوچک و تزئینی است]، کلمه ای فارسی است و از کلمه شاه نشین که در واقع همان محل نشستن شاه است، گرفته شده است.

دکتر مصطفی جواد، زبان شناس و مورخ عراقی، گفته است: کلمه شناسیل به معنای بالها و روزنه های سقف نیز هست. (۲)

به احتمال زیاد، این لفظ در دوره های اسلامی اولیه و در شهر بصره رایج

ص: ۲۵۶

۱- ۳۳۲. پیشین. - سلیمه عبدالرسول، المبانی التراثیه فی بغداد، ص ۶۲.

۲- ۳۳۳. د. مصطفی جواد، پیشین، ۲۴۴.

بوده است. در نهج البلاغه امام علی علیه السلام آنجا که امام به شرح ویژگی های شهر بصره می پردازد، آمده است: «وای از کوچه ها و خانه های تزئینی شما که بالهایی هم چون بال های عقاب و خرطوم هایی همچون خرطوم فیل در آنها دیده می شوند». در کتاب شرح نهج البلاغه نوشته امام محمد عبده، در توضیح این عبارت آمده است: منظور از بال های خانه که امام علی علیه السلام آنها را به بال های عقاب تشبیه کرده، همان روزنه های سقف است.^(۱)

هنر زیبای ساخت پنجره های چوبی کوچک و تزئینی از شهر بصره به شهرهای دیگر عراق، به خصوص شهرهای جنوبی و مرکزی منتقل شد که در این میان، شهر کربلا بیش از شهرهای دیگر به ساخت این پنجره ها رو آورد.

این پنجره های چوبی تزئینی در طبقه اول خانه ساخته می شدند. برای ساخت این پنجره ها، برآمدگی هایی به طول یک متر یا کمی بیشتر روی سطح دیوار ایجاد می کردند و پایه های چوبی یا فلزی در زیر آنها قرار می دادند. اگر اندازه این برآمدگی ها بیش از حد طبیعی می شد، معمار برای محکم کردن آنها، چوب یا ستون های فلزی بیشتری در زیر آنها قرار می داد تا ساخت پنجره های تزئینی روی آنها امکان پذیر شود.

برای جلوگیری از سنگینی و فشار وارده به ساختمان، در ساخت این پنجره ها به جای آهن و آجر، از چوب استفاده می کردند. چوب، هم چنین با کاهش دادن مقدار گرمایی که وارد اتاق می شد، هوای درون اتاق را خنک می کرد. این پنجره ها مشبک بود و به همین دلیل، هوا و نور به راحتی از طریق

ص: ۲۵۷

۱- ۳۳۴. الإمام محمد عبده، شرح نهج البلاغه للإمام علی بن ابی طالب علیه السلام، ج ۲، ص ۹.

روزنه های آنها وارد اتاق می شدند. این پنجره ها به گونه ای ساخته می شدند که از بیرون آنها، فضای داخل اتاق دیده نمی شد و ساکنان خانه و افرادی که در اتاق ها می نشستند از این بابت مشکلی نداشتند. پنجره های چوبی تزئینی که رو به خیابان اصلی بودند و پشت سرهم ساخته می شدند، برای افراد خیابان نیز سایبانی درست می کردند که گاهی از گرمای تابستان یا باران های زمستان به آنها پناه می آوردند و زیر آنها می ایستادند. (۱)

یکی دیگر از ویژگی های بارز خانه های قدیمی کربلا، پنجره های چوبی است که به صورت عمودی باز و بسته می شد و به آن «ارسی» می گفتند. گاهی نیز پنجره های کوچک تری که شبیه در بودند در وسط این پنجره ها قرار می گرفتند. هوا از طریق چوب های مشبکی که به صورت مایل در جلو آنها قرار داشت، وارد اتاق می شد. در بیشتر خانه های قدیمی کربلا، میله های آهنی را که دارای تزئینات زیبا بودند، به صورت عمودی در جلو پنجره ها قرار می دادند. در فصل تابستان نیز کوزه های سفالی آب (تُنک) را در بین این میله ها نگهداری می کردند. (۲)

– ستون های چوبی

در خانه های قدیمی کربلا، در زیر راهروها، ایوان ها و اتاق های طبقه اول، ستون های چوبی قرار می دادند. انتهای این ستون ها به یک کلاهک مقرنس کاری شده منتهی می شد که خطر شکستن سطح چوبی بالای ستون ها را کاهش می داد.

ص: ۲۵۸

۱- ۳۳۵. رؤوف محمّد علی الانصاری، پیشین، ش ۱۲۹۴۳، آگوست ۱۹۹۸، ص ۱۸.

۲- ۳۳۶. سلمان هادی طعمه، کربلاء فی الذاکره، ص ۴۱۳.

یکی از مهم ترین مصالحی که در ساخت خانه های قدیمی شهر کربلا از آن استفاده شده، آجر است. وجود مواد اولیه کافی و ارزان برای ساخت آجر، سهولت استفاده از آن و مقاومت زیاد آن در برابر گرما و سر و صدا از جمله دلایلی بودند که معماران را به استفاده از آجر تشویق می کردند. آجر هم چنین دارای انعطاف پذیری بسیار است و معماران با استفاده از آن می تواند تزئینات زیبا و مختلفی به شکل کمان، برجستگی، مقرنس کاری، اشکال هندسی و نوشتاری ایجاد کند.

برای روی هم قرار دادن آجرها، از ماده محلی دیگری به نام گچ استفاده می کردند. این ماده که به سرعت و بلافاصله بعد از استفاده خشک می شد، در ساخت طاق ها و گنبدها نیز بسیار مورد استفاده قرار می گرفت. با وجود گچ، معماران در ساخت طاق ها و گنبدها دیگر نیازی به قالبهای چوبی نداشتند.

برای جلوگیری از نفوذ رطوبت در ساختمان، در ساخت پایه ها و ستون های آن از مخلوط پودر آهک و خاکستر و هم چنین تکه های کوچک سرامیک استفاده می کردند.

سطح بیرونی ستون های خانه و حوض های آب را نیز برای جلوگیری از رطوبت آب، با قیر سیاه می پوشاندند. هم چنین پشت بام خانه را قبل از سنگ کردن با قیر سیاه پوشش می دادند تا آب و رطوبت به طبقه های پایین نفوذ نکند. (۱)

– نما و تزئینات دیوارها

برای سفید کردن سطح دیوارها از گچ و ماده شیمیایی بوره استفاده

ص: ۲۵۹

می کردند تا سطح دیوارها براق شود و دیگر نیازی به رنگ کردن نداشته باشد.

در خانه های قدیمی شهر کربلا، علاوه بر تزئینات گچی و آجری، تزئینات چوبی نیز دیده می شود. نجاران با دقت و مهارت بسیار و با استفاده از تکه های کوچک شیشه های رنگی، دربها و پنجره های بسیار زیبایی می ساختند. اعضای خانواده برای داخل شدن هوا و نور به درون اتاق ها این پنجره ها را باز می کردند.

– آشپزخانه

آشپزخانه که یکی از قسمت های مهم همه خانه های قدیمی کربلا بوده است، در قسمتی از ساختمان قرار می گرفت که در معرض وزش باد نباشد تا دود ناشی از پختن غذا به اتاق ها و قسمت های دیگر خانه منتقل نشود. در قسمت بالای دیوار آشپزخانه، روزنه ای شبیه بادگیر وجود داشت که دود را به بیرون هدایت می کرد. علاوه بر آن، روی زمین آشپزخانه نیز تنوری قرار داشته که برای پختن نان از آن استفاده می کردند. این تنور نیز مانع انتقال دود به اتاق ها و قسمت های دیگر خانه می شد.

– حمام

از کل مساحت خانه، دو متر مربع یا کمی بیشتر از آن را به حمام اختصاص داده، یک حوض سنگی کوچک نیز در داخل آن قرار می دادند. آب مورد نیاز برای حمام را معمولاً در حیاط خانه یا آشپزخانه گرم می کردند و سپس آن را درون حوض داخل حمام می ریختند. در قسمت زیرزمین حمام نیز معمولاً محلی برای روشن کردن آتش قرار می دادند تا بدین وسیله زمین حمام گرم شود. برای روشن کردن آتش معمولاً از چوب استفاده می کردند، البته بیشتر

ساکنان شهر کربلا از حمام‌های عمومی که در محله‌های قدیمی وجود داشتند، برای حمام کردن استفاده می‌کردند. (۱)

– پشت بام خانه

ساکنان خانه‌های قدیمی، در فصل تابستان برای محفوظ ماندن از گرمای شدید تابستان، شب‌ها روی پشت بام می‌خوابیدند. پشت بام‌های خانه‌های قدیمی همگی شبیه هم بودند؛ زیرا ارتفاع خانه‌ها تقریباً یک اندازه بود. برای جدا کردن پشت بام خانه‌ها از یکدیگر، دیوارهایی به ارتفاع ۶۰/۱ تا ۸۰/۱ متر را در اطراف پشت بام هر خانه بنا می‌کردند.

خانه‌های قدیمی کربلا یک چاه آب شیرین نیز داشتند که گاهی چندین خانه به طور مشترک از یک چاه استفاده می‌کردند.

قلعه اخضر

قلعه اخضر

یکی از بناهای تاریخی و باستانی مشهور کربلا، قلعه اخضر است. این قلعه محکم و وسیع که نقشه و معماری بی نظیر و بسیار زیبایی دارد، دارای ویژگی‌های عمرانی و تزئینی خاصی بوده است. کمتر می‌توان نمونه این قلعه دفاعی بی نظیر و عظیم را در منطقه‌ای دورافتاده و ویران یافت.

۱. موقعیت مکانی قلعه اخضر

این قلعه در غرب عراق و در ۵۰ کیلومتری جنوب غربی شهر کربلا واقع شده و ۱۵۲ کیلومتر با شهر بغداد و ۱۷ کیلومتر نیز با شهر عین التمر فاصله دارد. این قلعه به دلیل واقع شدن در وسط بیابان، از اهمیت تاریخی بسیاری

ص: ۲۶۱

برخوردار است؛ زیرا بسیاری از راه‌های تجاری را به یکدیگر مرتبط می‌کند. برای مثال، راهی که جنوب عراق را به فرات و سوریه متصل می‌کند از این قلعه می‌گذرد. این قلعه هم‌چنین در بین راه کوفه و سوریه واقع شده است و از یک طرف، به مسیر دریای مدیترانه حلب بصره و از طرف دیگر، به دریای عربی متصل است. به دلیل موقعیت مکانی برجسته و ویژگی‌های معماری بارز این قلعه، زائران و گردشگران بسیاری از مناطق داخلی و خارجی عراق برای دیدن آن، به این مکان قدم می‌گذارند. (۱)

۲. تاریخ ساخت و نامگذاری قلعه اخضر

از زمان کشف قلعه اخضر توسط جهانگردان خارجی حدود چهار قرن می‌گذرد. جهانگرد ایتالیایی، پئرو دلاوالا، اولین کسی بود که در سال ۱۶۲۵ میلادی در نوشته‌های خود به وجود این قلعه اشاره کرد. پس از وی نیز تاورنیر در سال ۱۶۳۸ میلادی، دلبیو بیوز در سال ۱۷۴۵ میلادی، روبرتس در سال ۱۷۴۸ میلادی و جان تایلر در سال ۱۷۹۰ میلادی، از این قلعه دیدن کردند. متخصصان علم باستان‌شناسی نیز در بسیاری از کتاب‌ها و پژوهش‌های خود به این اثر باستانی اشاره کرده و به بررسی جنبه‌های تاریخی، هنری و معماری آن پرداخته‌اند. توجه باستان‌شناسان به این قلعه، دو دلیل مهم و اساسی دارد:

اول اینکه، هیچ نوشته تاریخی و معماری در این اثر باستانی دیده نمی‌شود، در حالی که در بالای درها یا روی قسمت‌های داخلی بسیاری از بناهای باستانی و تاریخی، نمونه‌ای از نوشته‌های تاریخی یافت می‌شود.

ص: ۲۶۲

دوم اینکه، در هیچ یک از کتاب‌ها و تألیفات تاریخی و قدیمی، به ساخت این قلعه اشاره‌ای نشده است. این قلعه هم چنان به شکل قدیمی خود باقی مانده و ضخامت و استواری خود را که توجه همگان را جلب می‌کند، هم چنان حفظ کرده است. (۱)

بسیاری از باستان‌شناسان، پژوهشگران، مورخان و شرق‌شناسان به بررسی و پژوهش درباره این قلعه پرداخته و آرا و نظریات مختلفی در ارتباط با زمان ساخت و نامگذاری آن مطرح کرده‌اند. بعضی از این افراد، تاریخ ساخت این قلعه را به دوره ماقبل اسلام یعنی دوره ساسانی مربوط دانسته‌اند. لوئیس ماسنیون، شرق‌شناس فرانسوی و هم‌چنین دی لانوی، پژوهشگر فرانسوی از جمله کسانی بودند که این بنا را مربوط به دوره ساسانی می‌دانستند. دکتر مصطفی جواد، زبان‌شناس معروف عراقی، نیز درباره ساخت این قلعه چنین گفته است: «شیوه معماری و ساخت این قلعه با شیوه‌های عربی و اسلامی متفاوت است و ساخت این بنا به دوره ساسانی برمی‌گردد. این قلعه متعلق به شهر عین‌التمر است و از میان همه آثار تاریخی این شهر قدیمی، فقط قلعه این شهر یعنی قلعه اخضر باقی مانده است. نباید این بنا را جزء بناهای عربی و حتی اسلامی به شمار آورد و یک اثر تاریخی و هنری را به مردمی نسبت داد که هیچ شناختی از آن نداشته‌اند و حتی شبیه آن اثر نیز در آثار تاریخی شان دیده نمی‌شود». اما اکثر باستان‌شناسان، این قلعه را مربوط به دوره اسلامی و دوره عباسی اول دانسته و دلایل معماری

ص: ۲۶۳

K.A.C. Creswell, "Early Muslim Architecture," Vol.II, Oxford, ۲۳۹۱. P.۰۵. _ G. L. Bell, ۳۴۰ - ۱
.Palace and Mosque at Ukhaidhir, Oxford, ۴۱۹۱.P.۴

و تاریخی نیز برای اثبات ادعای خویش ارائه کرده اند. برای نمونه، ک.ا. کریزول، شرق شناس انگلیسی، بررسی های مهمی درباره قلعه اخضر کرده و زمان ساخت آن را سال ۱۶۱ هجری (۷۷۸ م) ذکر کرده است. نظریات این شرق شناس، یکی از مهم ترین نظریه های مطرح شده در این زمینه به شمار می آید. (۱)

بسیاری از کسانی که هنر معماری اسلامی را مورد تحقیق و بررسی قرار داده اند نیز، شیوه های معماری قلعه اخضر را مشابه شیوه های معماری اسلامی سال های بین ۱۴۵ تا ۲۲۱ هجری ذکر کرده اند. سال ۱۴۵ هجری (۷۶۲ م) مصادف با ساخت شهر دارالسلام (بغداد) و سال ۲۲۱ هجری (۸۳۶ م)، نیز مصادف با تأسیس شهر سامرا، پایتخت دولت عباسی دوم، بوده است. این افراد هم چنین معتقدند که شباهت های زیادی بین معماری قلعه اخضر و بناهای باستانی شهر سامرا وجود دارد. (۲)

بنابراین، به یقین می توان گفت که قلعه اخضر یک بنای تاریخی اسلامی است، زیرا تحقیقات و کاوشهای صورت گرفته روی این بنا، نشان می دهند که قسمت های مختلف آن با یک شیوه معماری یکسان ساخته شده اند. مسجدی که در این قلعه وجود دارد نیز هم زمان با تأسیس قلعه ساخته شده و محراب آن که در قسمت دیوار جنوبی مسجد واقع شده است نیز دارای ویژگی های معماری قسمت های دیگر است. این مسجد هم چنین همه ویژگی ها و خصوصیات مساجد اسلامی را داراست. در بعضی منابع تاریخی

ص: ۲۶۴

۱- K.A.C. Creswell: Early Muslim Architecture, Vol.II, Oxford, ۲۳۹۱. P. ۰۵. ۳۴۱

۲- عبدالعزیز حمید، سومر، ج ۳۷، ۱۹۸۱ م، ص ۱۷۲ و نیز: الکشاف الأثری، ص ۲۱۵.

آمده است که قلعه اخضر روی ویرانه های قصر مقاتل ساخته شده است. قصر مقاتل قصری بوده است که امام حسین علیه السلام در مسیر خود برای رفتن به کربلا در سال ۶۱ هجری (۶۸۰ م) در آن اقامت گزیده بود. این قصر توسط برادرزاده سفاح و منصور در قرن دوم هجری، ویران و قلعه اخضر در آن محل ساخته شد.^(۱)

بعضی ها احتمال می دهند که قلعه اخضر در سال ۱۵۷ هجری (۷۷۳ م) یعنی سال وفات دومین خلیفه عباسی، ابوجعفر منصور، وجود داشته است. هم چنین تعدادی شمش نقره که تاریخ ضرب آنها به سال های ۱۵۷ تا ۱۶۲ هجری برمی گردد در آنجا یافت شده اند.^(۲)

۳. نامگذاری قلعه اخضر

مورخان در کلمه «اخضر» با یکدیگر اختلاف نظر دارند. بعضی معتقدند اخضر، اسم مصغر کلمه اخضر است که در زبان عربی به معنای رنگ سبز می باشد و از آنجا که این قلعه به رنگ سبز بوده است به آن قلعه اخضر گفته اند. هم چنان که صحرای اطراف قلعه اخضر نیز به دلیل سفید بودن شنزارهایش، «أبيض» که در عربی به معنای سفید است، نامیده می شد.

بعضی دیگر هم چون علامه محمود شکری آلوسی نیز معتقدند که اخضر از نام اکیدر، یکی از بزرگان قبیله کنده که در صدر اسلام، مسلمان شده بود، گرفته شده است.^(۳)

ص: ۲۶۵

۱- ۳۴۳. الکشاف الأثری، صص ۲۱۶ - ۲۱۵.

۲- ۳۴۴. مظفر الشیخ قادر، «مسکوکات من الأخضر»، مجله المسکوکات، ش ۱، بغداد، ۱۹۶۹، ص ۲۰. عبدالعزیز حمید، سومر، ج ۳۷، ص ۱۷۱.

۳- ۳۴۵. سلمان هادی طعمه، تراث کربلاء، ص ۱۲۲. جلیل العطیه، جریده الشرق الأوسط، ش ۶۳۴۳، لندن، ۱۹۹۶، ص ۱۵.

قلعه اخضر بنای دفاعی محکمی بوده که در ساخت آن از سنگ های موجود در اطراف این قلعه و هم چنین از گچ استفاده شده است. بعضی از قسمت های آن نیز با آجرهای مستطیل شکلی که متعلق به منطقه ای در نزدیکی کربلا بوده، ساخته شده اند. مهم ترین قسمت های این قلعه که شیوه های معماری خاص خود را دارند عبارت اند از:

– دیوارها

در اطراف قلعه اخضر دیواری قرار دارد که طول آن از شمال به جنوب ۱۷۵ متر، عرض آن از شرق به غرب ۱۶۹ متر و ارتفاع آن حدود ۲۱ متر است. این دیوار شامل چهار برج اصلی به قطر ۵ متر است که در چهار گوشه این قلعه قرار دارند. در وسط هر ضلع دیوار نیز یک برج بزرگ قرار گرفته است. در وسط این برج ها که قطر شان ۵/۳ متر است، درهای ورودی قلعه قرار دارند. در هر ضلع قلعه، ده برج دیگر نیز دیده می شوند: پنج برج در سمت راست برج بزرگ و پنج برج دیگر نیز در سمت چپ آن. بنابراین، این قلعه جمعاً دارای ۴۸ برج است که در بین آنها نیز کمان هایی به ارتفاع ۵/۱۰ متر وجود دارند. دیوار قلعه به دو قسمت داخلی و خارجی تقسیم می شود. دیوار داخلی رو به حیاط قلعه و دیوار خارجی رو به بیرون قلعه است. روی دیوار خارجی روزنه ها و سوراخ هایی دیده می شوند که در گذشته برای تیراندازی مورد استفاده قرار می گرفتند. در بین این دو دیوار راهرویی به عرض ۲ متر وجود دارد که اتاق های دایره شکلی که برج های قلعه بر روی آنها واقع شده اند، در آن دیده می شوند. در گوشه های داخلی قلعه نیز پله هایی قرار دارند که به راهرو و برج های اصلی منتهی می شوند. علاوه بر این پله ها، دو

پله رو به روی هم نیز در دو طرف درهای ورودی قلعه دیده می شوند. ضلع شمالی قلعه، دیوار خارجی آن را تشکیل می دهد و دیوارهای سه ضلع دیگر قلعه نیز به برج های محکمی متصل شده اند.

– قسمت های داخلی قلعه اخضر

– قسمت های داخلی قلعه اخضر

قسمت های داخلی قلعه در یک ساختمان مستطیل شکل به طول ۱۱۲ متر و عرض ۸۰ متر قرار دارند. این ساختمان در قسمت شمالی به دیوار خارجی قلعه متصل است و ۲۶ برج به قطر ۲۰/۱ متر در آن دیده می شود. هشت برج در ضلعهای شرقی و غربی، پنج برج در ضلع جنوبی و دو برج نیز در گوشه های جنوب غربی و شرقی آن بنا شده اند. قسمت های داخلی قلعه عبارت اند از:

۱. سالن بزرگ

این سالن به شکل مستطیل است و ۵۰/۱۵ متر طول و ۹ متر عرض دارد. در ضلعهای شرقی و غربی آن نیز چهار ستون به شکل نیم استوانه وجود دارد که در بالای آنها پنج طاق قرار گرفته اند. در بین این ستون ها، سه درب ورودی دیده می شود که مربوط به اتاق های سالن است. علاوه بر این درب ها، یک درب دیگر نیز در ضلع شرقی سالن قرار دارد که به طبقه بالا، منتهی می شود. دو درب نیز در ایوان سالن قرار گرفته اند که یکی از آنها به طبقه بالا و دیگری به مسجد باز می شوند. علاوه بر اتاق هایی که در این سالن قرار دارند، طبقه های دیگر نیز اتاق های تو در تویی را در خود جای داده اند.

۲. قسمت مرکزی

در اطراف این قسمت، یک رواق وجود دارد که سقف آن به صورت طاق است. این رواق، قسمت مرکزی را از قسمت های دیگر

قلعه جدا می‌کند. درب ورودی قسمت مرکزی در ضلع جنوبی سالن بزرگ واقع شده است. در مقابل این درب، درب دیگری نیز قرار دارد که به حیاط بزرگ قلعه منتهی می‌شود. این حیاط به شکل مستطیلی به طول ۳۳ متر و عرض ۲۷ متر است. در این حیاط چهار درب دیده می‌شود. درب شمالی به ایوان بزرگ، درب شرقی و غربی به رواق اطراف قسمت مرکزی و درب جنوبی مستقیماً به تالار مرکزی باز می‌شوند. ارتفاع ضلع شمالی حیاط بیش از ارتفاع ضلعهای دیگر آن است. در ضلع شرقی و غربی آن نیز، حلقه‌هایی مشابه وجود دارند. ضلع جنوبی حیاط نیز دارای یک روزنه بزرگ است که در واقع، پنجره ایوان بزرگ به شمار می‌آید.

۳. ایوان بزرگ

این ایوان، بنایی مستطیل شکل به طول ۷۵/۱۰ و عرض ۶ متر است و در سقف آن طاق‌های آجری به شکل نیم استوانه دیده می‌شود. در اطراف این ایوان، چند سالن پذیرایی مختص مهمان با پنجره‌های بسیار زیبا وجود دارند. دو سالن در قسمت شرقی و دو سالن دیگر نیز در قسمت غربی ایوان واقع شده‌اند. این سالنها نیز مستطیل شکل بوده، طول هر کدام ۱۰ متر و عرض آنها ۶۵/۴ متر است. در این سالنها نیز طاق‌ها و تزئینات گچی متنوعی وجود دارند. در مقابل ایوان، یک حیاط بزرگ قرار دارد که تعدادی سالن در اطراف آن واقع شده‌اند. در وسط ضلع جنوبی این حیاط نیز، دری وجود دارد که به رواق اطراف قسمت مرکزی، منتهی می‌شود. علاوه بر این درب، درب‌های دیگری نیز در این رواق دیده می‌شوند.

۴. مسجد

مسجد بنایی مستطیل شکل به طول ۲۴ متر و عرض ۵۰/۱۵ متر است. در قسمت شرقی و غربی و قسمت قبله مسجد، رواق‌هایی وجود

ص: ۲۶۸

دارند که در زیر آنها ستون‌هایی با طاق‌های پشت سر هم و تزئینات هندسی زیبا قرار گرفته‌اند. محراب مسجد نیز به شکل مقعر است. بررسیها و تحقیقات باستان‌شناسان نشان می‌دهند که این مسجد یکی از قسمت‌های اصلی قلعه اخضر بوده و هم‌زمان با ساخت آن بنا شده است. در این مسجد، سه درب ورودی دیده می‌شود. یکی از درب‌های آن در گوشه جنوب شرقی مسجد قرار دارند و به سالن بزرگ باز می‌شود. دو درب دیگر نیز در ضلع شمالی صحن مسجد قرار داشته و به راهرو شمالی باز می‌شوند.

۵. قسمت مخصوص نگهبانان

در قسمت شرقی سالن بزرگ، ساختمانی قرار دارد که مخصوص نگهبانان قلعه بوده است. این ساختمان به دیوار خارجی شمالی قلعه متصل بوده و درب ورودی آن در راهرو قرار دارد. یک درب دیگر نیز در این ساختمان وجود دارد که به واسطه یک در فرعی دیگر که در سمت راست پله قرار گرفته است، به طبقه اول منتهی می‌شود. این پله بعد از طبقه اول به سمت جنوب پیچیده و به طبقه دوم می‌رسد. این ساختمان، یک طبقه بوده، اما قسمت غربی آن از دو طبقه تشکیل شده که طبقه دوم آن به اتاق‌ها و منازل نگهبانان اختصاص داشته است.

– خانه‌های مسکونی

قلعه اخضر دارای چهار خانه مستقل است. دو خانه در شرق قسمت مرکزی و دو خانه دیگر در غرب آن واقع شده‌اند. هر یک از خانه‌ها، از طریق یک درب به رواق بزرگ متصل می‌شوند. نقشه و موقعیت مکانی این خانه‌ها کاملاً شبیه هم است.

همه این خانه‌ها دارای حیاط مستطیل شکلی هستند که در بالای ضلع‌های

آنها طاق هایی قرار گرفته اند. در زیر این طاق ها نیز، ستون هایی دیده می شوند. درب اصلی خانه ها در زیر طاق وسطی قرار دارد. نقشه و تعداد سالن های همه خانه ها شبیه هم بوده و براساس شیوه معماری حیری (منسوب به شهر حیره، نزدیک کوفه) بنا شده اند.

– قسمت ویژه خدمتکاران

این قسمت یک ساختمان بزرگ بوده و از یک حیاط مستطیل شکل و هشت سالن بزرگ تشکیل شده است. سقف سالنها نیز به صورت گنبد ساخته شده اند. این قسمت، از خانه های مسکونی قلعه که مخصوص خانواده ها بود فاصله داشت و در پشت قسمت مرکزی و اتاق پذیرایی واقع می شد.

– حمام

حمام قلعه در بین خانه های جنوبی و ساختمان ویژه خدمتکاران قرار گرفته است. حمام نیز بنایی مستطیل شکل به طول ۹۰/۹ و عرض ۳۰/۹ متر است. درب ورودی آن نیز در قسمت جنوب شرقی رواق بزرگ واقع شده است. علاوه بر دیوارهای اصلی حمام که در واقع جزیی از دیوارهای قلعه به شمار می آیند، یک دیوار داخلی دیگر نیز که از آجر و آهک ساخته شده است، در اطراف حمام قرار دارد. زمین حمام با سنگ مرمر سفید پوشیده شده است. این حمام یک در اصلی دیگر نیز دارد که در گوشه جنوب شرقی رواق بزرگ واقع شده است. علاوه بر این درب ها، درهای فرعی دیگری نیز به این حمام باز می شوند. قسمت مخصوص استحمام دارای سه سالن تودرتو است که درب آن به ضلع غربی حمام متصل می شود. نقشه کلی این حمام شبیه

حمام هایی است که در دوره های اسلامی ساخته شدند.

– ساختمان های بیرونی قلعه

در خارج قلعه اخیضر نیز ساختمان هایی وجود دارند که یکی از آنها در سمت راست در شمالی (در اصلی) قرار گرفته است. این ساختمان مستطیل شکل به طول ۷۶ متر و عرض ۱۲ متر، از چهارده اتاق با سقف های گنبدی شکل تشکیل شده است. در این ساختمان دری وجود دارد که به پله های پشت بام باز می شود. یک حیاط مستطیل شکل به طول ۲۰/۳۳ و عرض ۷۰/۲۴ متر نیز در بین ضلعهای شمالی و غربی این ساختمان واقع شده است. علاوه بر این ساختمان، ساختمان کوچکی نیز در قسمت شمال شرقی قلعه قرار دارد که نقشه آن شبیه نقشه حمام است. (۱)

ص: ۲۷۱

G.L.Bell: Amurath to Amurath, PP.۷۴۱-۵۵۱. – K.A.C.Creswell: Early Muslim . ۳۴۶ – ۱
Architecture, Vol. II, PP.۲۵ _ ۰۷

فصل پنجم: بررسی اوضاع کنونی ساخت و ساز در کربلا و اصولی علمی برای از سرگیری طراحی و گسترش این شهر

اشاره

ص: ۲۷۳

از آنجا که حرم مطهر امام حسین علیه السلام و برادر ایشان حضرت عباس علیه السلام در مرکز شهر کربلا واقع شده است و از نظر معماری جایگاه بارز و ویژه ای در ساختار و ترکیب این شهر دارد، این فصل به اوضاع کنونی ساخت و ساز در کربلا و برنامه ای جدید و اساسی در مورد توسعه مرکز شهر پرداخته است، زیرا بین الحرمین و مناطق اطراف آن در این قسمت از شهر قرار دارند.

این منطقه پیش از تخریبهای صورت گرفته، از نظر ساختار عمرانی، یک واحد عمرانی کامل به مرکزیت حرمین شریفین بود. این مرکزیت، جنبه ای فراگیر و ریشه دار داشت. روابط میان حرمین شریفین و محیط اطراف آن فراتر از ابعاد ظاهری و خارجی تا حد یک همبستگی ارگانیک پیش رفته بود. این رابطه از لحاظ عمرانی بر کل شهر کربلا تأثیر گذاشته بود و در عین حال، ارتباطی دائمی و فعال بود و در دو چارچوب جزئی و کلی جلوه گر می شد.

اگر نشاط و سرزندگی منطقه بین الحرمین و محیط اطراف آن به دلیل رابطه با حرمین شریفین باشد، به نظر می رسد تمام شهر کربلا نیز متأثر از این رابطه از این سرزندگی برخوردار است. این تأثیر متقابل در تمام حوزه های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و عمرانی آشکار است.

- حوزه اقتصادی: این منطقه تا چند سال گذشته نبض حیات اقتصادی تجاری شهر با مظاهر قدیم و جدید آن به شمار می رفت و بازارهایی که در

طول سال مملو از زائران و ساکنان شهر بودند، در این منطقه از شهر قرار داشتند.

- حوزه اجتماعی: این منطقه به دلیل سنت های موروثی و جایگاه قدیمی خود به شهر کربلا هویتی سنتی بخشیده بود. این منطقه تا چند سال گذشته، مرکز تجمع ساکنان شهر و محور زندگی اجتماعی آنها بود.

- حوزه فرهنگی: این منطقه با جلوه ها و مظاهری هم چون حرمین شریفین، مدارس مذهبی و مراکز فرهنگی، به شهر کربلا این ویژگی را بخشیده بود که محیطی باز به مرکز و در مقابل جریان های فرهنگی خارجی (مانند فارسی، ترکی و هندی) و حتی برخی افکار سیاسی به شمار رود.

- حوزه عمرانی: این موضوع به گونه ای ویژه مورد توجه ما در این فصل است. این منطقه قلب شهر و هم چنین مرکز حرکت اصلی کربلاست. تمام خیابان ها به این منطقه منتهی می شوند و بازارهای مهم شهر نیز در آن واقع شده اند.

علاوه بر بناهای حرمین شریفین، این منطقه بسیاری از بناهایی را که در شهر کربلا قرار دارند نیز دربرمی گیرد. بسیاری از این بناها مانند مساجد، مدارس مذهبی، حسینیه ها، مقامات، بازارهای قدیمی، بازارهای بزرگ و خانه های قدیمی دارای ارزش عمرانی فرهنگی هستند به طور کلی، این منطقه اصالت و پویایی میراث تمدنی و عمرانی این شهر را نشان می دهد که این اصالت، کربلا- را از سایر شهرهای اسلامی متمایز می کند. اما این شهر در سال های اخیر به خصوص پس از سال ۱۹۹۱ با زیان های عمرانی بزرگی مواجه شد. تا آنجا که می توان گفت ماهیت و میراث تاریخی کل یا دست کم برخی مظاهر اصلی آن در معرض تهدید قرار گرفت. همگان باید برای حل

این مشکلات اهمیّت قائل شوند، زیرا این مشکلات به تلاش هایی سریع و راه حل هایی عملی نیاز دارند تا طرح و برنامه ای دوباره برای این منطقه تهیه شود و بناهای مذهبی و میراثهای فرهنگی باقی مانده ترمیم و محافظت شوند.

مهم ترین مشکل موجود در شهر کربلا تغییر و تحوّل است که در مرکز شهر به وجود آمد. مرکز شهر که میراث ارزشمند عمرانی از چندین قرن را در خود داشت، به میدانی بزرگ تبدیل شد. در اطراف این میدان بی هیچ طرح عمرانی و نقشه از پیش تعیین شده، هتل ها و مراکز تجاری احداث شدند. این مشکل پس از تخریب تمام بناهای قدیمی که بین حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام و مناطق اطراف این دو حرم مطهر قرار داشتند، ایجاد شد. این منطقه هنوز گرفتار ساخت و سازهای بی نقشه است که هم اکنون در حال اجرا هستند. بر اثر این اقدامات، ویژگی های عمرانی بافت قدیمی شهر که هویتی تاریخی، فرهنگی و مذهبی به این منطقه می داد، از بین رفته است.

این منطقه هنوز هم اهمیتی بسیار دارد و باید به آن توجه کرد. دلیل این امر از میان رفتن تمام مراکز تجاری گذشته است که قرن های متمادی در این منطقه فعالیت داشته اند. این منطقه موقعیتی خاص دارد و نقشی محوری، در روابط میان بافت قدیمی شهر و مناطق اطراف آن، به ویژه محله های جدید ایفا می کند. علت تأکید زیاد ما بر احیای مرکز شهر، این است که تضمینی برای احیای فعالیت هایی است که در بازارهای کوچک و بزرگ انجام می شد تا از این طریق بار دیگر ارتباط بین مرکز شهر با مناطق دیگر برقرار شود.

علاوه بر تمام این موضوعات، هویت عمرانی تاریخی شهر کربلا اساساً

بر [کل] این منطقه سایه افکنده است. این نکته از لحاظ طراحی معماری صرف هم، صحیح است؛ زیرا این منطقه در «چشم انداز» طرح عمرانی شهر نیز، نقطه مرکزی به شمار می رود. حرمین شریفین نیز در این چشم انداز مرکزیت دارند و موضوع مورد بحث ما در این فصل به شمار می روند. به رغم اینکه این منطقه شامل مرکز شهر، محوطه بین الحرمین و مناطق اطراف می شود، در واقع، معرّف شهر قدیمی کربلا نیز به حساب می آید.

شهر کربلا- به عنوان یک مجموعه، نیازمند پژوهشی است که وضع اصول علمی برای برنامه ریزی دوباره را شامل شود؛ به گونه ای که با مؤلفه ها و مشخصه های اساسی موجود در محیط عمرانی سنتی شهر قدیم کربلا نیز کاملاً هماهنگ باشد.

تحلیلی بر اوضاع کنونی ساخت و ساز در مرکز شهر و مناطق اطراف آن

پس از بررسی جنبه های تاریخی و عمرانی شهر کربلا، اکنون عوامل تأثیرگذار، فشارها و مشکلات موجود در این شهر را بررسی می کنیم تا اهمیت هر یک از آنها مشخص و جوانب هر کدام نیز روشن شود.

۱. وضعیت کنونی ساختار عمرانی شهر قدیم کربلا

علاوه بر نجف اشرف، کاظمین و سامرا، کربلا نیز الگویی برای شهرهای زیارتی در عراق به شمار می رود. بافت قدیمی شهر در مساحتی بیش از یک کیلومتر مربع واقع شده و خیابانی دایره ای شکل این منطقه را دربر گرفته است. حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حرم مطهر حضرت عباس علیه السلام در مرکز این

منطقه واقع شده اند. بخش عمده ای از خیابان اطراف این منطقه، به استثنای قسمت غرب و جنوب غربی آن، از فضاهای سرسبز می گذرد. این مسأله باعث شده است در همین دو قسمت (غرب و جنوب غرب) فعّالیت های عمرانی گسترده و جدیدی صورت گیرد.

بررسی بافت قدیمی شهر با در نظر گرفتن مرکز این قسمت که شامل حرمین شریفین و میدان وسیع بین الحرمین است، صورت می گیرد. خیمه گاه و منطقه باب الخان تقریباً در فاصله ۴۰۰ متری حرمین شریفین قرار دارند. باب الطّاق و باب بغداد نیز در فاصله ۸۰۰ متری آنها واقع شده اند. عابران با پای پیاده این مسافت را به راحتی طی می کنند. مساحت و شکل شهر به صورتی است که اساساً بر مقیاس حرکت پای پیاده انسان^(۱) شکل گرفته است. این ویژگی را می توان برای تعیین مسیر حرکت اتومبیل ها و وسایل نقلیه عمومی و دور کردن آنها از مرکز شهر و انتقالشان به خیابان های اطراف استفاده کرد. از این ویژگی می توان در مراسم مهم مذهبی نیز بهره برد و برخی از خیابان ها به خصوص خیابان های نزدیک به مرکز را تنها به افراد پیاده اختصاص داد.

هر چند خصوصیات فضاهای عمرانی شهر کربلا را می توان در سایر شهرهای مذهبی جهان اسلام نیز جست و جو کرد، برخی ویژگی های متمایز در کربلا این شهر را به الگویی منحصر به فرد تبدیل و آن را از مراکز مذهبی دیگر جدا کرده است. به طور کلی، در شهرهای مذهبی، مساجد و حرم ها، قلب شهر محسوب می شوند و خصوصیات مخصوص به خود دارند. در این

ص: ۲۷۹

میان، حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حرم حضرت عباس علیه السلام و هم چنین میدان وسیع بین الحرمین، تمام ویژگی فضاهای عمرانی مرکز یک شهر مذهبی را در خود دارند.

حرمین شریفین که ارتفاع گلدسته های آنها به ۳۹ متر و گنبدهای آنها به ۳۲ متر می رسد، نمایی از چشم انداز و خط افق این شهر به حساب می آیند.

نشانه ها و ویژگی های این ساختار عمرانی اساساً عنصری است که در طراحی و تجدید بنای شهر و مرکز آن، بر بافت قدیم و مرکزی شهر تأکید و از آن محافظت شود. اما بی برنامه‌گی موجود در مورد بین الحرمین و ساخت و سازهایی که بدون نقشه و طرح معماری قبلی در این منطقه انجام می شود، حتماً به تضعیف عظمت و شکوه [چشم انداز] حرمین شریفین خواهد انجامید و احترام این اماکن مقدّس نیز در میان این محیط نامتجانس تقلیل خواهد یافت.

۲. کاربری های زمین

۲. کاربری های زمین

با بررسی شهر و مرکزیت آن از جهت عمرانی و ساخت و سازها به این نتیجه می رسیم که زمین های این منطقه به سه منظور به کار رفته اند. بناهای ساخته شده در مرکز شهر باید به گونه ای باشند که ویژگی های عمرانی این منطقه را مشخص و اهمیت مذهبی آن را منعکس کنند:

الف) حرم های و بناهای مذهبی و قدیمی

حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام در مرکز بافت قدیمی شهر واقع شده اند و همراه میدان وسیع بین الحرمین قلب شهر به شمار می روند.

این دو حرم از نظر کاربری و چشم انداز دو عنصر مهم و مؤثر در شهر محسوب می شوند.

مساجد، حسینیه ها، مدارس مذهبی و بناهای قدیمی پیش از تخریب مرکز شهر در محوطه بین الحرمین و محیط اطراف حرمین شریفین متمرکز بودند. تعداد این بناها با دور شدن از قسمت مرکزی رو به کاهش گذاشته است. این بناها ویژگی های این شهر مذهبی را منعکس می کنند.

(ب) کاربری تجاری

تجارت مهم ترین فعالیت اقتصادی در شهر به شمار می رود. تقریباً بیش از ۴۵ درصد از ساکنان بافت قدیمی شهر در این بخش فعالیت می کنند. اساساً ساکنان شهر بر فعالیت های تجاری تکیه می کنند، چون در طول سال زوار به صورت مستمر به سوی کربلا سرازیر می شوند. تعداد این زائران در زیارت های هفتگی و فصلی ۵ تا ۸ برابر می شود. این نسبت در مناسبت های مهم مذهبی مانند نیمه شعبان، دهه اول محرم و اربعین امام حسین علیه السلام تقریباً تا صد برابر می رسد. مناطق تجاری شهر به دو قسمت مهم تقسیم می شوند:

بازارهای قدیمی و سنتی

در این بازارها ویژگی های بازارهای شرقی نمایان است. مهم ترین بازارهای قدیمی، یعنی بازار تجار، بازار حسین علیه السلام و بازار عباس علیه السلام پس از سال ۱۹۹۱ تخریب شدند. این بازارها با چند بازار و بنای دیگر به همراه حرمین شریفین ساختاری هم شکل و متجانس تشکیل داده بودند. این بازارها با مسیرهای اصلی که به حرم منتهی می شوند و مخصوص حرکت عابران پیاده هستند، ارتباط دارند. در کنار این بازارهای بزرگ (بازارهای فعلی موجود) بازارهای قدیمی و سنتی دیگری نیز وجود

دارند که مراکز تجاری فرعی محسوب می شوند و با مناطق تجاری اصلی و مناطق مسکونی در ارتباط هستند. این بازارها به ورودی های اصلی حرمین شریفین منتهی می شوند. از جمله این بازارها می توان به بازار خیمه گاه و بازار باب الخان اشاره کرد.

مناطق تجاری

این مناطق خیابان های اطراف حرمین شریفین را شامل می شوند؛ از جمله خیابانهایی که از سال ۱۹۸۰ کار ساخت آنها آغاز شده است؛ هم چون میدان وسیع بین الحرمین و خیابان باب السلطانیه و خیابانهایی که از سال ۱۹۵۵ توسعه آنها آغاز شده است، مانند خیابان های عباس، باب القبله، سدره، علقمی و غیره که جزئی از مناطق تجاری کربلا به شمار می روند. طبقه هم کف عمارتها و بناهایی که در این خیابان ها واقع شده اند، کاربری های تجاری و خدماتی دارند و طبقات دیگر هتل ها، مهمانپذیرها، آپارتمان های مسکونی و دفاتر اداری را شکل می دهند.

در سال های اخیر پس از تخریب بازارهای بزرگ در مرکز شهر، به خصوص پس از ماه مارس ۱۹۹۱، برخی از خیابان های مرکز شهر و خارج از آن به مراکز تجاری تبدیل شدند؛ از جمله خیابانی که به شهر هندیه منتهی می شود.

گونه ای دیگر از فعالیت های تجاری، به خصوص در این اواخر افزایش یافته و آن مناطق تجاری واقع در میان مناطق مسکونی است.

این موارد نتیجه فعالیت های اقتصادی و تجاری هستند که دلیل آن، احتیاج شدید به این مناطق و فعالیت ها به منظور ارائه خدمات به زائران و ساکنان شهر است. این مناطق در محله های باب بغداد، دو طرف عباسیه،

باب الخان، باب الطاق، باب النجف، خیمه گاه و سایر محله های جدید پراکنده اند.

ج) کاربری مسکونی

تقریباً ۷۵ درصد از بافت قدیمی مرکز شهر را ساختمان های مسکونی اشغال کرده اند. این مناطق مسکونی تا فاصله های بسیار نزدیکی از دیوارهای خارجی حرمین شریفین ادامه داشتند. اما به دلیل تخریب هایی که در سال ۱۹۹۱ در مرکز شهر صورت گرفت و پیدایش میدان وسیع بین الحرمین و محوطه اطراف آن، میان این مناطق مسکونی و حرمین شریفین فاصله افتاد. عموماً این مناطق مسکونی از ضروریاتی همچون حفاظت و ترمیم بی بهره اند.

۳. وضعیت بناها در بافت قدیمی شهر

وضعیت بناها و عمارت هایی که در بافت قدیمی شهر واقع اند، از نظر طرح، نقشه و معیارهای به کار رفته متفاوت اند. این تفاوت ها در ارزش بناها تأثیر می گذارد. حدود ۶۵ درصد از بناهای بافت قدیمی و مرکزی شهر فرسوده اند. از سال ۱۹۹۷ نیز نسبت بناهای نو ساز رو به افزایش گذاشته است، به خصوص ساختمان هایی که در میدان وسیع مرکز شهر یا در ردیف اول خیابان های جدید واقع شده اند. این خیابان ها در سال های اخیر گسترش پیدا کرده اند اسلوب معماری این بناها با بافت معماری منطقه قدیمی شهر همخوانی ندارد.

ارزش تاریخی و معماری میراث تمدنی و بافت عمرانی سنتی شهر کربلا

ضرورت اجرای طرحی کامل را مطرح می‌سازد تا از این میراث محافظت شود. این طرح هم چنین باید محوطه وسیع و یکپارچه این مناطق را دربرگیرد و ویژگی‌های سنتی و هویت محلی شهر را حفظ و تقویت کند. واقعیت این است که بسیاری از این بناهای قدیمی به اقداماتی برای حفاظت و مرمت به طور مستمر و مداوم نیازمندند.

۴. محیط و بافت عمرانی

شهر کربلا- از جمله شهرهایی است که به دلایل مذهبی، تاریخی و موقعیت استراتژیک طی قرون متمادی، بافت عمرانی خود را نسبتاً حفظ کرده است. اما تخریب‌هایی که از سال ۱۹۸۰ در مرکز شهر کربلا صورت گرفت، تأثیر آشکاری بر معماری سنتی و قدیمی این شهر بر جای گذاشت، تا جایی که به تهدیدی برای ویژگی‌ها و هویت اسلامی این شهر تبدیل شد. [تا کنون] اقداماتی جدی برای محافظت از این بناها صورت نگرفته، بخش‌های ویران شده براساس اصول علمی تجدید بنا نشده‌اند و از قسمت‌های باقی مانده نیز حفاظتی صورت نگرفته است.

می‌توان گفت مهم‌ترین حادثه در تاریخ معاصر شهر که اثری بسیار مهم و اساسی در بافت عمرانی آن داشت، تخریب کامل مرکز شهر و از میان بردن مناطق واقع میان حرمین شریفین و محوطه پیرامون آن است. این تخریب‌ها یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های تاریخی مرکز شهر کربلا را که از برجسته‌ترین شهرهای مذهبی در جهان اسلام است، از میان برد. هم چنین سبب از بین رفتن ابّتهت مکانی دو صحن حرمین شریفین شد. این دو صحن تا چندی

پیش، وسیع ترین فضاهای باز موجود در شهر به شمار می رفتند، اما پس از گسترش تخریب در این منطقه و ساخت میدانی وسیع میان این دو صحن، ابّهت آنها از بین رفت.

این ضرر و زیان به این امر نیز خلاصه نشد؛ زیرا با نماهای بیرونی حرمین شریفین نیز تنها به صورت یک نماد(۱) رفتار شد.

برجسته ترین ویژگی منحصر به فرد معماری شهر، ابهت عمارت های حرمین شریفین بود که طبق معماری سنتی و قدیمی شکل گرفته بود و مسیرهای اصلی رفت و آمد عابران پیاده از آن منشعب می شد. اما این ویژگی پس از تخریب تمام این بناهایی که بین حرمین شریفین واقع بودند، از بین رفت.

۵. رفت و آمد وسایل نقلیه و عابران پیاده و پارکینگ وسایل نقلیه

الف) مسیرهای عبور و مرور وسایل نقلیه

این شبکه در بافت قدیمی شهر از دو قسمت اساسی تشکیل می شود که از این قرارند:

۱. مسیرهای عبور و مروری که در میان بناهای قدیمی و محله های مسکونی واقع شده اند. این مسیرها در خیابان های قدیمی شهر و بیشتر در خیابان های تنگ واقع شده اند.

۲. خیابانهایی که اخیراً در بافت قدیمی احداث شده اند و خیابانهایی که توسعه یافته اند، در مرکز شهر با هم متصل می شوند. خیابانی که در اطراف

ص: ۲۸۵

بافت قدیمی شهر واقع است نیز از این جمله است.

این شبکه ارتباطی به جاده‌هایی متصل است که کربلا را به شهرهای دیگر مرتبط می‌سازد و همه آنها به بافت قدیم شهر منتهی می‌شود. در گذشته، گاهی ترافیک سنگینی به ویژه در خیابان‌های متصل به مرکز شهر به وجود می‌آمد، اما در سه سال اخیر از ورود اتومبیل‌ها به مرکز شهر جلوگیری می‌شود.

(ب) عبور و مرور عابران

در مرکز شهر مشکلاتی در عبور و مرور و مسیرهای حرکت عابران پیاده وجود دارد که در مناسبت‌های مهم مذهبی نیز تشدید می‌شود. با وجود احداث خیابان‌های جدید، توسعه برخی خیابان‌های قدیمی و هم‌چنین بازسازی میدان وسیع بین الحرمین، عابران، به خصوص دسته‌های عزاداری که از مرکز شهر و مناطق اطراف عبور می‌کنند، هم‌چنان دچار مشکل می‌شوند و هنوز راه حل مناسبی برای آن یافت نشده است. مسیرهای عبور و مرور عابران پیاده به طور عمومی با مشکل تداخل با مسیرهای حرکت وسایل نقلیه روبه‌روست. این مشکل به خصوص در خیابان‌های منتهی به مرکز شهر بیشتر است.

(ج) پارکینگ وسایل نقلیه

در بافت قدیمی شهر دو نوع پارکینگ برای وسایل نقلیه وجود دارد:

۱. پارکینگ‌های کنار خیابان: (۱) این نوع پارکینگ در اکثر خیابان‌های شهر، به خصوص در خیابان‌هایی که به حرمین شریفین منتهی می‌شوند، وجود دارد.

ص: ۲۸۶

۲. پارکینگ های خارج از خیابان: (۱) این پارکینگ ها در کربلا- بسیار کم است و با تعداد اتومبیل هایی که در روزهای عادی و تعطیلات پایان هفته وارد کربلا می شوند، تناسب ندارد.

برنامه روشنی در مدیریت و تنظیم پارک اتومبیل ها و احداث بناهایی در شهر که به این منظور اختصاص یابد، وجود ندارد. عدم وجود راه حل های موقت در برنامه ریزی بافت قدیم شهر از جمله مرکز آن، سبب ایجاد ترافیک های سنگین در این مناطق می شود.

(د) ایستگاههای حمل و نقل عمومی

تعداد ایستگاهها و پایانه های حمل و نقل برون شهری با تعداد زائرنی که به کربلا سفر می کنند و خدماتی که باید به آنها ارائه شود، تناسب ندارد. این امر سبب بی نظمی در حرکت اتومبیل ها و عابران پیاده می شود؛ از جمله این پایانه ها می توان به پایانه عمومی واقع در ابتدای مسیر کربلا حله اشاره کرد.

۶. قابلیت های شهر برای تبدیل شدن به مرکز سیاحتی زیارتی

سفر به شهر کربلا عموماً به دو منظور انجام می شود:

اول، مذهبی که همان زیارت حرم های متبرک و سایر آثار مذهبی است. زائران معمولاً به این شهر برای زیارت و دیدار از مناطق تجاری مهم آن سفر می کنند.

دوم، سیاحتی که هدف از آن، مشاهده آثار دیدنی و سیاحتی است، شامل حرم های متبرک، بناهای مذهبی و میراث فرهنگی و باستانی.

ص: ۲۸۷

براساس آمار یکی از پژوهش‌های میدانی از شهر کربلا، تعداد زائرانی که در روزهای عادی هفته از کربلا زیارت می‌کنند، حدود یازده هزار نفر در روز است که این میانگین سالیانه است. این تعداد در روزهای پنجشنبه و جمعه به پنجاه هزار نفر می‌رسد، اما در عیدهای بزرگ مانند: عید سعید قربان و عید سعید فطر تعداد زائران بین ۸۰ تا ۱۰۰ هزار نفر است.

در مناسبت‌ها و مراسم دینی مذهبی مهم مانند نیمه شعبان، دهه اول محرم و اربعین امام حسین علیه السلام (بیستم صفر) یک تا یک و نیم میلیون نفر زائر وارد کربلا می‌شوند. گاهی این تعداد تا سه میلیون نفر نیز افزایش می‌یابد. اقامت برخی از زائران در کربلا دو تا پنج روز طول می‌کشد، اما برخی دیگر فقط تا ظهر یا عصر همان روز در کربلا می‌مانند.

از آنچه گذشت، نتیجه می‌گیریم که برای اسکان این تعداد زائر احتیاج شدیدی به فضاهای وسیع احساس می‌شود. هم‌چنین باید خدمات ضروری که این افراد در مدت اقامتشان در کربلا به آن نیاز دارند به آنها ارائه شود. در این زمینه، باید فضاهایی مسقف و مکان‌هایی برای اقامت موقت این افراد در نزدیکی حرمین شریفین و مناطق اطراف آنها ایجاد شود. در این ایام که زائران در خیابان‌ها و پیاده‌روهای اطراف حرمین شریفین در حالتی به هم فشرده هستند، وضعیتی سخت و ناگوار ایجاد می‌شود که با اهمیت شهر مقدس کربلا و جایگاه مذهبی و تاریخی آن سازگاری ندارد.

۷. پیشینه تاریخی معماری سنتی شهر

در بررسی تاریخ و آبادانی بافت قدیمی شهر کربلا مشاهده می‌کنیم که

ویژگی های معماری این شهر از زمان پیدایش و رشد متأثر از هنرهای تمدن عراق و سایر تمدن های اسلامی بوده است. بسیاری از این تأثیرات نیز در زمان خلافت عباسیان بوده است که علت آن به اهتمام برخی خلفای عباسی و فرمانروایان مسلمان به سرزمین های اسلامی باز می گردد. برخی از بناهای کربلا برای مثال، حرم های مطهر و عمارت های مذهبی از نظر بزرگی، ارتفاع دیوارها و ورودی از ویژگی های برجسته معماری برخوردارند. هم چنین میدان های روباز از مهم ترین عناصر معماری در بناهای شهر کربلا به شمار می روند.

در آن دوره زمانی مصالح ساختمانی مختلفی مانند سرامیک و تزئینات آجری، گچی و کاشیکاری در ساخت بناها به کار می رفت که بیانگر نشانه هایی از هنرهای مختلف اسلامی در بناهای مذهبی کربلا بود. این نشانه ها شامل نقش های هندسی و نوشتاری و نشان دهنده برتری در شیوه های تزئین بناهاست که در آن دوره آغاز شده بود. این هنر بلندپایه یکی از ارکان و ستون های هنر اسلامی در بناهای کربلا به شمار می رود.

خط عربی یکی از برجسته ترین هنر هایی است که در تزئینات نماهای خارجی و داخلی بناهای مذهبی به کار رفته است. این خط به دو شیوه در این تزئینات نگاشته می شد: خط کوفی که نسبت آن به شهر کوفه در عراق برمی گردد. ویژگی خط کوفی این است که حروف آن کشیده اند و زاویه ها و گوشه هایی تیز دارند. شیوه دوم خط نسخ است که حروف آن انعطاف پذیر و قوس دارند. هر دو نوع خط به شیوه ای هنری و جذاب به کار گرفته شده اند، به خصوص خط کوفی که در کتابت آیات قرآن کریم از آن بسیار استفاده شده است.

در زمان خلافت عباسیان از کاشی های رنگی برای تزئین استفاده می شده است. این هنر که در قرن های سوم و چهارم هجری بسیار کاربرد داشت، در گوشه و کنار جهان اسلام، به ویژه در ایران، کشورهای آسیای میانه و شام نیز منتشر شد. کربلا در ساخت و به کارگیری این کاشی ها در بناهای مذهبی و به خصوص حرم های مطهر دارای جایگاهی خاص است.

در زمان حکومت مغول ها (ایلخانیان) به ویژه حکومت جلالتی ها در عراق، از تزئینات سفالی بزّاقی برای پوشاندن نماها و آراستن حرم های مطهر در شهر کربلا استفاده می شد، به ویژه در حرم مطهر امام حسین علیه السلام و گلدسته «العبد» که در جوار حرم بود، از این هنر بهره برده شد.

پادشاهان سلسله صفوی به حرم های مطهر و تزئین آنها توجه ویژه ای نشان می دادند. در این زمان از کاشی و نقوش آجری و گچی برای تزئین حرم های مطهر و سایر بناهای مذهبی استفاده می شد. مقرنس کاری های آجری و گچی نیز عناصری مهم در تزئینات معماری به شمار می رفتند. گاهی تکه های کوچک سفالی بزّاقی که دارای رنگ های مختلفی بودند نیز در تزئینات به کار می رفت. این تزئینات به اماکن مذهبی عبادی جلوه زیبایی می بخشید و بر جان و روح انسان ها تأثیر می گذاشت. هم چنین از تخته های مشبک و مزین به ویژه بر روی قبور مطهر امام حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام استفاده می شد.

در زمان حکومت صفویان، برای اولین بار از قطعه های مسی که لایه ای نازک از طلا روی آنها کشیده شده بود، برای پوشاندن سطح گلدسته ها و گنبد های حرم های مطهر در کربلا و سایر شهرهای مذهبی عراق استفاده

شد. این هنر نقش خاصی در جلوه گر ساختن معماری شهرهای مذهبی داشت و آنها را از شهرهای دیگر متمایز می کرد.

از نوعی تزئینات چوبی معروف به شناسیل نیز برای تزئین پنجره ها، به خصوص در زمان قیمومیت حکومت انگلستان بر عراق، استفاده می شد. هندی ها این هنر را در شهر کربلا گسترش دادند و پایه گذار آن در این شهر و برخی دیگر از شهرها مانند بغداد و بصره بودند.

مصالح ساختمانی محلی کربلا تأثیری آشکار در پیشرفت بناهای شهر از نظر معماری داشته است که از جمله می توان به آجر، گچ و کاشی اشاره کرد. صنعت ساخت این مصالح در گوشه و کنار شهر و حومه آن گسترش پیدا کرد.

در ساخت بناها و عمارت های شهر کربلا نه تنها از مصالح ساختمانی محلی بلکه از سنگ مرمر، سنگ های رنگی و چوب های کمیاب وارداتی برای پوشاندن و تزئین بسیاری از بناها و عمارت های کربلا استفاده می شد.

۸. عوامل تأثیرگذار در بافت جمعیتی شهر

در جریان سرشماری های حکومت عراق، مشخص شد، تعداد جمعیت شهر کربلا در سال ۱۹۷۱، ۱۰۲/۲۱۳ نفر بوده است. این تعداد در سال ۱۹۸۵ به ۱۸۴/۵۷۴ نفر رسید. (۱)

بنابراین، شهر کربلا در این دوره با افزایش جمعیتی به نسبت ۸۱ درصد روبه رو بوده است. این نسبت در مقایسه با شهرهای دیگر عراق بسیار بالاست. دلیل این موضوع مهاجرت های دسته جمعی از روستاها و سایر

ص: ۲۹۱

شهرهای عراق به ویژه قسمت های جنوبی این کشور به کربلاست.

قرار داشتن حرمین شریفین در این شهر، سبب بالا-رفتن تراکم جمعیتی در آن شده که از طریق مهاجرت از سایر شهرها و ساکن شدن در کربلا صورت گرفته است. در این شهر فرصت کار بسیار زیاد است. از جمله فعالیت های تجاری و خدماتی که به منظور رفاه زائران این شهر صورت می گیرد؛ زیرا کربلا به عنوان منطقه ای سیاحتی و مکانی برای گذراندن تعطیلات تابستانی نیز شناخته می شود.^(۱)

طی جنگ هشت ساله ایران و عراق که از سال ۱۹۸۰ تا ۱۹۸۸ به طول انجامید، جمعیت شهر کربلا افزایش یافت که علت آن سرازیر شدن برخی از ساکنان شهرهای دیگر عراق، به خصوص شهرهای جنوبی به کربلا- و سایر شهرهای مذهبی برای سکونت و اقامت در این شهرها بود. عراقی ها می دانستند که شهرهای مذهبی عراق در امان هستند، زیرا این شهرها نزد ایرانی ها مقدس هستند. گفتنی است این افزایش جمعیت با وجود مهاجرت دادن اجباری هزاران عراقی ساکن شهر کربلا به ایران از جانب حکومت عراق، صورت گرفته است.

بسیاری از مجموعه های مسکونی جدید در محله های نو ساز متمرکزند که خارج از بافت قدیمی شهر طراحی شده اند. لذا تعداد ساکنان بافت قدیمی شهر به دلایل زیر رو به کاهش است:

۱. ظرفیت کم محله های قدیمی شهر نسبت به تعداد ساکنانی که در این مناطق زندگی می کنند. این امر از دهه ۵۰ آغاز شد. به همین علت، در

ص: ۲۹۲

محلّه های جدید خانه هایی وسیع ساخته شدند و بسیاری از اهالی مناطق قدیمی تشویق شدند که به این محلّه های نو ساز نقل مکان کنند.

۲. در نتیجه ایجاد و گسترش خیابان های جدید به خصوص در مرکز شهر بسیاری از خانه ها تخریب شدند. قسمت زیادی از بخش های جلویی و طبقه های همکف خانه ها برای کسب درآمد و منفعت به محلّه های تجاری و بازار تبدیل شدند.

۳. از دهه ۵۰ دولت اقدام به اعطای وام هایی با سود پایین به منظور ساخت و ساز خانه های جدید کرد. هم چنین زمین در محلّه های مسکونی جدید با قیمت های بسیار مناسب فروخته شد.

۴. بالا رفتن سطح درآمد ساکنان منطقه، به خصوص در دهه های ۷۰ و ۸۰ باعث شد که مردم به دنبال خانه هایی بزرگ تر در محلّه های نو ساز باشند.

۵. پس از انقلاب مارس ۱۹۹۱ که بافت کربلا- به ویژه مرکز این قسمت با ویرانی ها و خرابی هایی مواجه شد، بسیاری از ساکنان این منطقه به اجبار به شهرهای دیگر عراق به خصوص بغداد کوچ کردند.

۶. در این دوره حکومت عراق بی توجهی هایی نسبت به کربلا- معطوف داشت. هم چنین خانواده هایی که فرزندان شان در انقلاب شرکت داشتند تحت پیگرد قرار گرفتند. سازمان ملل متحد نیز عراق را محاصره اقتصادی کرد. این دلایل باعث شد که بخشی از ساکنان کربلا به خارج از کشور مهاجرت کنند و عده ای نیز به دلیل نگرانی نسبت به زندگی خویش، برای کسب فرصت کاری بهتر به سایر شهرهای عراق کوچ کنند.

توجه به طرح ها، نقشه ها و برنامه های پیشنهادی برای توسعه مرکز شهر و مناطق اطراف آن

در ادامه به مهم ترین مؤلفه های معماری و طرح های پیشنهادی برای توسعه و پیشرفت مرکز شهر و مناطق اطراف آن خواهیم پرداخت. این موضوع از جنبه های زیر مورد بررسی قرار می گیرد:

۱. ملاکهای برنامه ریزی عمرانی؛
۲. سیاست گذاری در مورد نوسازی مرکز شهر و مناطق اطراف آن؛
۳. طرح های مربوط به توزیع کاربری های زمین؛
۴. راه های پیشنهاد شده در زمینه برنامه ریزی و توسعه عمرانی؛
۵. طرح هایی در زمینه سیستم عبور و مرور عابران پیاده، اتومبیل ها و پارکینگ وسایل نقلیه؛
۶. طرح هایی در زمینه تشویق و جذب زائران و سیاحت گران؛
۷. توجه به ویژگی های عمرانی که در عناصر و جزئیات معماری بناهای جدید نمایان است.

۱. ملاکهای برنامه ریزی عمرانی

بازسازی چارچوب حرمین شریفین از طریق احیای بافت عمرانی که بین حرمین شریفین و مناطق اطراف آن وجود داشت. هم چنین بر اهمیت و نقشی که آن دو به عنوان مراکز مهم در فضای شهر داشتند و عناصر کاربردی و چشم انداز این مراکز باید تأکید شود.

از سرگیری توسعه مناطق اطراف حرمین شریفین طبق معیارهایی که با برنامه ریزی و طرح های عمرانی جدید مرکز شهر و سایر طرح های عمرانی

بافت قدیم هماهنگ باشد.

بازسازی منطقه ای که در آن بازارهای قدیمی قرار داشتند. این منطقه که در حد فاصل حرمین شریفین واقع شده بود و به ویژه بازارهای بزرگ و محله های تجاری طی چند سال اخیر تخریب شده اند. گفتنی است مسیرهای موجود در این بازارها راه های اصلی عبور و مرور عابران بین حرمین شریفین بودند.

ارتباط دادن مناطق تجاری جدید (که در منطقه بین الحرمین و مناطق اطراف آن واقع اند) با سایر مناطق تجاری که در بافت قدیمی قرار دارند از طریق ایجاد مسیرهایی برای عبور و مرور عابران پیاده. علاوه بر این، باید تمام ضروریات و ملزومات برای جذب مسافر و آسایش وی فراهم باشد. پس از تحقق این امور، پیشرفت و توسعه شهر کربلا ادامه خواهد یافت.

معماری سنتی شهر و تأکید بر ویژگی های این عناصر، به گونه ای که بیانگر اصالت این منطقه مذهبی از شهر کربلا باشند و الهام گرفتن از شیوه های طراحی و برنامه ریزی جدید در این عناصر برای استفاده در مرکز شهر.

تأکید بر این موضوع که بناهای جدید باید با حرمین شریفین و هم چنین بافت عمرانی مناطق مسکونی مجاور که در بخش قدیمی شهر واقع اند، هماهنگی داشته باشند. علاوه بر این، باید بازارهایی که جدیداً طراحی شده اند با مناطق مسکونی و تجاری مجاور مرتبط شوند تا در این مناطق فعالیت های تجاری پیشرفت کند و یک بافت عمرانی کامل برای کل شهر به وجود آید.

لزوم دائمی شدن راه های عبور و مروری که در بین الحرمین احداث می شوند، تا این منطقه محور اصلی عبور و مرور باشد. هم چنین مرتبط

ص: ۲۹۵

ساختن این راه ها به خیابانی که اطراف بافت قدیمی قرار دارد و سایر خیابانهایی که به تازگی طرح ساخت آنها ارائه شده است.

اهدافی که درصدد تحقق آن هستیم، تأکیدی بر هویت مذهبی و فرهنگی مرکز تاریخی شهر کربلا و هم چنین نشان دادن جایگاه عمرانی و احیای سرمایه فرهنگی اصیل آن است.

۲. سیاست گذاری در مورد نوسازی مرکز شهر و مناطق اطراف آن

در مناطق اطراف حرمین شریفین بناهایی وجود دارند که از نظر ویژگی های معماری و زیربنایی با یکدیگر بسیار متفاوت اند. بنابراین، در سیاست گذاری برای تجدید و پیشرفت تمامی این بناها یا بخشی از آنها باید ملاک های زیر مدنظر قرار گیرند:

وضعیت کنونی بناها از لحاظ مسائل عمرانی (ساختمان های بد و نا مرغوب باید تخریب شوند و ساختمان هایی که از لحاظ عمرانی درجه قابل قبولی دارند، مرمت شوند).

ارزش کاربری قطعه زمینی که بنا در آن واقع شده است. (بناها و ساختمان هایی که ارزش کاربری آنها نسبت به مساحتی که اشغال کرده اند پایین است، باید تخریب شوند؛ زیرا ارزش زمینی که این بنا در مرکز شهر اشغال کرده بیش از خود بناست.) این طرح در صورتی اجرا می شود که بناها از نوع مذهبی فرهنگی قدیمی نباشند.

مقدار بهره دهی بناها و ارزش کاربری آنها به نسبت سیاست هایی که در مورد کاربری زمین ها اتخاذ شده است. بر این اساس، هر بنایی که در

پروژه های توسعه و بهسازی مرکز شهر مانعی به شمار آید، تخریب می شود.

ارزش معماری، تاریخی و ویژگی های فرهنگی بنا.

موقعیت بنا در بافت عمرانی منطقه و اثری که در انسجام این بافت دارد.

میزان تعارضی که بناها با شاخصه های برنامه ریزی و طراحی های پیشنهاد شده دارند. (تمام بناهای بد و نا مرغوب که شیوه معماری آنها با ویژگی های معماری منطقه، به ویژه حرمین شریفین و بناهای طراحی شده بین آنها هماهنگی نداشته باشد یا تأثیر منفی بر معماری آنها بگذارد، تخریب می شوند).

مشخص شدن نقطه پایانی پیوستگی میان ساختمان هایی که بر منطقه پیرامون حرمین شریفین اشراف و بافت عمرانی خاصی دارند و نیز پیاده رو های دارای سقف که جزئی از این بافت به حساب می آیند. هم چنین [تعیین] نقطه آغاز بافت عمرانی جدید که ساختمان ها در این بافت ارتفاع های متفاوتی دارند و بین ساختمان ها نیز فاصله وجود دارد.

توجه به چشم انداز بناها و میزان ویژگی های قدیمی و سنتی آن (مانند چشم انداز بازارهای جدید در مرکز شهر نسبت به حرمین شریفین).

۳. طرح های مربوط به توزیع کاربری های زمین

شاخصه های کاربری زمین که بین حرمین شریفین و مناطق پیرامون آنها وجود دارند، باید بر ارزش های معنوی که در بناهای این دو حرم جلوه گرند، تأکید داشته باشند.

طرح فعالیت های تجاری سنتی که پیشنهاد شده است در مرکز شهر ایجاد

شود، باید به گونه ای باشد که ارتباط معنوی و دنیوی آن با هم تقویت و هویت مذهبی تاریخی شهر نیز حفظ شود.

باید ویژگی های شهر و اهمیت مذهبی آن مورد توجه قرار گیرد، به ویژه بر موقعیت بناهای حرمین شریفین در بافت عمرانی مرکز شهر تأکید گردد تا از ساخت و سازهای بی رویه و بدون برنامه در اطراف صحن های مطهر این دو حرم جلوگیری شود. هدف از این امر، حفظ هیبت و عظمت بناهای حرمین شریفین است. به علاوه، چگونگی این کاربری ها باید مشخص شود؛ زیرا با عبور و مرور زائرین در منطقه بین الحرمین ارتباطی مستقیم دارد.

تعیین مناطقی مخصوص عبور و مرور زائران با امکان حرکت متناوب سرویس های خدماتی؛ این راه ها باید در اطراف محورهای اصلی بین الحرمین و مناطق اطراف ایجاد شوند. هم چنین باید به پارکینگ ها و ایستگاههای حمل و نقل عمومی مرتبط شوند، به ویژه به ایستگاهها و جایگاه هایی که در خیابان اطراف بافت قدیمی شهر وجود دارند.

باید برای ساخت بناها و هتلهای بزرگ، هم چنین احداث پارکینگ های بزرگ در مرکز شهر با برنامه پیش رفت؛ زیرا بی برنامهگی بر بافت عمرانی مرکز شهر و ارتباط آن با سایر مناطق اطراف تأثیر منفی می گذارد.

احیا و افزایش فعالیت هایی که به ساختار مذهبی شهر و ارائه خدمات به زائران مربوط است؛ هم چون ساخت هتلهای کوچک، اسکان زوار، رستورانها، قهوه خانه ها، محله ها و مناطق تجاری، امکانات رفاهی عمومی، مراکز ارتباطات و اطلاع رسانی، دفاتر پلیس گردشگری و استفاده از امکانات سیاحتی که خارج از شهر قرار دارند، از جمله دریاچه رزازه، باغ های زیبای

اطراف شهر، قصر الاخیضر و چشمه های شهر عین التمر (شثاا)، هم چنین بناهای تاریخی و میراث فرهنگی که داخل و خارج از شهر واقع هستند، از جمله خانه های قدیمی با کاربرد سیاحتی. این امور توانایی فعالیت کردن و حیات بخشیدن به امور اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهر را دارند.

احیای فعالیت های فرهنگی، آموزشی و مذهبی مرتبط با شهر کربلا [به عنوان یک شهر مذهبی] (مانند مساجد، حسینیه ها، مدارس دینی و کتابخانه ها). باید به این امور رونق بخشید و آنها را فعال کرد. این امر برای حفاظت از هویت مذهبی شهر و ممانعت از سیطره یافتن فعالیت های تجاری بر آن صورت می پذیرد.

مرمت و بازسازی مناطق مسکونی واقع در شهر قدیم برای جلوگیری از مهاجرت ساکنان این منطقه به مناطق مسکونی دیگر و حفاظت از کاربرد مسکونی منطقه. این موضوع پیگیری سیاستی متوازن است که میان محافظت و تجدید بنای ساختمان های این مناطق و توسعه مناطق مسکونی هماهنگی ایجاد می کند. در این مناطق باید برخی از بناهای قدیمی فرسوده بازسازی و محافظت و ساختمان هایی که محافظت و تجدید بنای آنها صرفه اقتصادی ندارد، تخریب شوند. هم چنین مناطق مسکونی باید به شبکه های خدمات اجتماعی (مانند مدارس، کودکانستان ها، مهدهای کودک و مراکز درمانی و اجتماعی) مجهز شوند. این مراکز در زمین هایی که ساخت و سازی در آن صورت نگرفته است یا زمین هایی که از تخریب خانه های فرسوده به دست آمده اند، احداث می شوند.

۴. پیشنهادهایی برای برنامه ریزی و توسعه عمرانی

۴. پیشنهادهایی برای برنامه ریزی و توسعه عمرانی

راه های پیشنهاد شده برای برنامه ریزی و توسعه عمرانی مرکز شهر و مناطق اطراف برحسب بخش های مختلف آن با هم تفاوت هایی به شرح زیر دارند:

الف) منطقه بین الحرمین (میدان وسیع)

پیشنهادی برای از سرگیری برنامه ریزی در مورد این منطقه داده شده است؛ زیرا این منطقه همراه حرمین شریفین یک مجموعه معماری واحد، متکامل و متجانس را تشکیل می دهد. بدون شک، پیشنهاد ساخت صحنی وسیع یا چند صحن که ضمن هماهنگی با بافت عمرانی مرکز شهر، حرمین شریفین را به یکدیگر ارتباط دهند، از عملی ترین راه حل ها به شمار می رود. این کار برای پذیرش تعداد بیشتری زائر است؛ زیرا این صحن یا صحن ها در امتداد دو صحن حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام موجب توسعه آن دو صحن می شوند. راه های ارتباطی میان این دو صحن از طریق ورودی های قدیمی موجود صورت می گیرد. بر صحن یا صحن هایی که طرح آنها ارائه شده است، رواقی عریض، دارای سقف و پیوسته اشرف دارد تا عابران را از باران زمستان و آفتاب گرم تابستان محافظت کند. بالای این رواق، طاق هایی همانند طاق ایوان در حرمین شریفین وجود دارد. این شکل از معماری برای حفاظت از معماری اسلامی مرکز شهر است. هم چنین این کار موجب حفظ احترام و هیبت حرمین شریفین و دور نگه داشتن این صحن ها از سر و صدای اتومبیل ها و آلودگی می شود. در مجاورت رواق هایی که بر صحن های پیشنهادی اشرف دارند، اتاق هایی نیز به منظور

استراحت زائران پیش بینی شده است.

رواق همکف بر صحن اشراف دارد و روی آن طبقه اول واقع است. طبقه اول مانند سایر رواق های فوقانی و مسقف ساخته می شود. کاربرد این طبقه برای استراحت موقت زائران و اهالی شهر، به ویژه در مناسبت های مهم است. مسقف کردن این بناها به روش معماری سنتی است (یعنی سقف آنها مانند طاق ها، گنبدها، سقف درهای بزرگ و ورودی های مرتفع ساخته می شوند). با این حال، از اصول و روش های معماری جدید نیز استفاده می شود. ضروری است بناها و طرح های پیشنهادی در منطقه بین الحرمین و محیط اطراف آن از دو طبقه بیشتر نباشند یا ارتفاع آنها از ارتفاع دیوار خارجی حرمین شریفین بالاتر نرود تا از هیبت آنها که نتیجه مرتفع بودنشان است کاسته شود. هم چنین عظمت و ارزش معماری این بناهای مذهبی در برابر بافت عمرانی متراکم پیرامون آن حفظ شود. این امور به منظور تأکید بر نقش حرمین شریفین به عنوان مراکز اصلی و عناصر مسلط بر مرکز شهر، چه از لحاظ کاربردی چه از لحاظ چشم انداز است.

(ب) ساخت بازارهای طراحی شده در مرکز شهر

هدف از طراحی معماری بازارهای تجاری در مرکز شهر و محیط اطراف آن، استمرار بخشیدن به نقشی است که بازارهای قدیمی در مرکز شهر قبل از تخریب شان داشته اند. این بازارها به شیوه ای طراحی شده اند که ویژگی های قدیمی و جدید را یکجا داشته باشند. در این مورد بر هویت مذهبی این شهر مقدس تأکید می شود. از مهم ترین این طرح ها می توان به موارد زیر اشاره کرد:

احداث دو بازار بزرگ در دو طرف صحن یا صحن های پیشنهادی که این

دو حرم شریف را به هم مرتبط می کند. هدف از ساخت این دو بازار، زنده نگه داشتن احترام دو بازار قدیمی است. یکی از آن دو بازار قدیمی بازار حسین علیه السلام است که بازار تجار و بازار عباس علیه السلام را در خود جای می داد و دیگری بازار عرب است.

این دو بازار میراث و پیشینه ای با خود دارند که همیشه با آنهاست. هم چنین از طریق تعدادی ورودی به صحن های پیشنهادی مرتبط می شوند. هر بازار به چند بخش تقسیم می شود که بین هر کدام یک میدان وسیع و مسقف وجود دارد. راه های ورودی و خروجی بازار در این میدانها قرار دارند. این میدان های مسقف از یک طرف به صحن یا صحن های بین الحرمین راه دارند و از طرف دیگر، به پارکینگ وسایل نقلیه متصل می شوند. هم چنین در این میدانها راه پله هایی وجود دارد که به طبقه فوقانی بازار و رواق های مشرف بر صحن یا صحن ها منتهی می شوند. هر بخش از بازارها از دو طبقه تشکیل می شود: طبقه همکف که شامل یک سری مغازه های تجاری است که در دو طرف مسیر اصلی بازار قرار دارند. این مسیر اصلی، اهمیت بسیاری دارد. در طبقه اول یا فوقانی نیز مغازه های تجاری و برخی کارگاههای صنایع دستی واقع است. در جلو این طبقه راهرو هایی وجود دارد که بر مسیر اصلی عبور و مرور در طبقه همکف مشرف هستند.

ارتفاع دیوارهای بازار باید با ارتفاع دیوارهای خارجی حرمین شریفین و دیوارهای صحن یا صحن های پیشنهادی که حرمین را به یکدیگر مرتبط می سازند، هم اندازه و هماهنگ باشند. هم چنین این دیوارها باید با مناطق مسکونی و تجاری پیرامون آنها تناسب داشته باشند.

- این توانایی وجود دارد که شیوه بنا و سقف دار کردن این بازارها طبق شیوه های معماری سنتی در شهر کربلا اجرا شود و در عین حال، از اسلوب و روش های معماری جدید نیز استفاده شود.

(ج) مراکز رفاهی عمومی

طبق برنامه ریزی ها و طراحی هایی که برای مرکز شهر کربلا و مناطق اطراف آن به عمل آمده است، تعدادی مراکز رفاهی مخصوص آقایان و بانوان احداث خواهد شد. این مراکز و تسهیلات در دو طرف صحن یا صحن های پیشنهادی و در نزدیکی بازارها ساخته می شوند و ممکن است جزئی از ساختمان های بازار شوند. در این مراکز رفاهی طبقه همکف مخصوص آقایان و طبقه اول مخصوص بانوان یا بالعکس است. این مراکز رفاهی به زائران و بازاریان شهر کربلا و مناطق اطراف، در آن واحد خدمات ارائه می دهد. در این طرح، هم چنین به افزایش تعداد زائران در مناسبت های مهم مذهبی و دینی توجه شده است.

(د) سقاخانه ها

با توجه به اینکه تعداد زائران شهر کربلا روز به روز افزایش می یابد (به خصوص در مناسبت های مهم مذهبی)، به منظور فراهم کردن آب شرب برای زائران، به ویژه در فصل های گرم سال، برخی از اهالی شهر اقدام به برپا کردن مکان هایی به این منظور کرده اند. در این مکان ها مخازنی از آب شرب ساخته شده است که به این اماکن «سقاخانه» گفته می شود.

این مخازن آب سرد به شیرهای آب سرد و ظرف های مسی مجهزند که از این ظرف ها برای نوشیدن آب استفاده می شود. تعداد بسیار زیادی از

سقاخانه‌ها، کنار مساجد و خانه‌ها واقع‌اند و بر خیابان‌ها و کوچه‌ها اشراف دارند. تعداد این سقاخانه‌ها در نزدیکی حرمین شریفین بیشتر است. از مشهورترین آنها سقاخانه‌ای است که در میدان خیمه‌گاه واقع است. نمای برخی از آنها با نقوش آجری و کاشیکاری یا با تزئینات آهنی و مسی تزئین شده است.

بسیاری از این سقاخانه‌ها به دلیل تخریب‌هایی که در مرکز شهر صورت گرفت، ویران شدند. دلیل دیگر، پیشرفت در شیوه‌های خدمت‌رسانی به زائران و به کارگیری آب سردکن‌های برقی بود.

در طراحی‌ها و برنامه‌ریزی‌های مربوط به منطقه بین الحرمین و مناطق اطراف آن، احداث مکان‌هایی به منظور فراهم کردن آب آشامیدنی برای زائران و اهالی شهر پیش‌بینی شده است. در طراحی این مکان‌ها پیشنهاد شده است که مانند سقاخانه‌هایی ساخته شوند که در گوشه و کنار شهر پراکنده‌اند. در ساخت آنها هر دو شیوه معماری معاصر و قدیمی به کار می‌روند. چندی پیش، کمیته اجرای طرح‌ها و حفاظت از بناهای حرم مطهر امام حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام تعدادی سقاخانه زیبا در منطقه بین الحرمین احداث کرد.

ه) حمام‌های عمومی

حمام‌های عمومی از مهم‌ترین تسهیلات رفاهی به شمار می‌روند که به زائران خدمات ارائه می‌کنند، به خصوص در روزهایی که زیارت‌ها و مناسبت‌های مهم مذهبی برگزار می‌شود. این حمامها از اهمیت زیادی در میان زائران و مردم شهر برخوردارند؛ زیرا برای تطهیر، شست‌وشو و آمادگی برای عبادت و زیارت ضروری‌اند. بنابراین، در برنامه‌ریزی منطقه، طرح اختصاص دادن تعدادی حمام عمومی برای آقایان و بانوان در مرکز شهر ارائه

شده است. در طّراحی این حَمّامها از شیوه های معماری سنتی و از مصالح ساختمانی محلی استفاده می شود.

(و) درمانگاهها و مراکز درمانی

به دلیل سرازیر شدن تعداد بسیار زیادی زائر در مناسبت های مهم مذهبی، در طّراحی و برنامه ریزی مرکز شهر طرحی ارائه شده است که براساس آن، تعدادی درمانگاه و مراکز درمانی احداث شوند تا به ارائه کمک های اولیه هنگام بروز حوادث ناگهانی پردازند. این درمانگاهها در جاهایی احداث می شوند که آمبولانس های بیمارستان های بزرگ به راحتی به آنها دسترسی داشته باشند. هم چنین برای مواقع ضروری، در خارج از شهر نیز پایگاه های درمانی احداث می شود.

(ز) حسینیه حیدریه (سالن اجتماعات)

در طّراحی و برنامه ریزی منطقه، طرح احیا و تجدید بنای حسینیه حیدریه در مکان قدیمی اش ارائه شده است. این حسینیه مقابل باب الرجاء، یکی از ورودی های حرم مطهر امام حسین علیه السلام قرار گرفته و از اهمیت مذهبی و فرهنگی زیادی برخوردار است. این حسینیه سالن اجتماعات بوده و در آن جشن ها و مراسم هایی در مناسبت های مهم مذهبی برگزار می شده است.

علاوه بر این، یکی از بزرگ ترین حسینیه هایی که از زائران در شهر کربلا- استقبال می کرده، حسینیه حیدریه بوده است. هنگام طّراحی حسینیه پیشرفت ها و توسعه هایی که در بین الحرمین و مناطق اطراف آن در دست اجراست، نیز مورد توجه قرار گرفته است تا با نوع معماری جدید مرکز شهر هماهنگی داشته باشد. در مورد طّراحی این حسینیه چند نکته وجود دارد، از

جمله توجه به کاربردهای این حسینیه، از قبیل سالن اجتماعات، اسکان زائران و غیره. دوم اینکه امکان دارد عمارت حسینیه در منطقه ای دور از مرکز شهر ساخته شود و نیز شاید بخشی از طرح توسعه بین الحرمین باشد و در همین منطقه ساخته شود.

(ج) هتل ها و مهمان پذیر های کوچک

برنامه پیشنهادی برای منطقه بین الحرمین، دربرگیرنده طرح های دیگری است که از جمله می توان به احداث بناهایی به عنوان هتل ها و مهمان پذیر های کوچک اشاره کرد که مخصوص زائران و گردشگران است. این مهمان پذیر ها از دو طبقه تشکیل می شوند:

طبقه همکف که در میان آن یک نیم طبقه هم طراحی شده است و کاربرد تجاری و خدماتی دارد. در واقع، نیم طبقه به عنوان دفتر اداری این هتل ها مورد استفاده قرار می گیرد و علاوه بر این، اتاق هایی نیز برای سکونت در نظر گرفته شده اند.

طبقه اول که طبقه فوقانی این هتل هاست، اتاق های خواب، حمام و تسهیلات رفاهی را شامل می شود. بعضی از این هتل ها طبقه اول را به واحدهای کوچک آپارتمانی تقسیم می کنند که خانواده های زائران و گردشگران از آنها استفاده می کنند. شیوه معماری این بناها باید با معماری عمومی بناها و عمارت های طراحی شده در مرکز شهر مطابقت داشته باشد.

(ط) پایگاه های پلیس

در طرح جامع مرکز شهر، منطقه بین الحرمین و محوطه اطراف آن، طرحی پیشنهادی نیز برای احداث پایگاه های پلیس، به ویژه پلیس

گردش گردی ارائه شده است. این پایگاه ها که در دو طرف صحن های پیشنهادی در بین الحرمین و نزدیک بازارهای تجاری احداث می شوند، برای ارائه خدمات ضروری به زائران و گردشگران در مرکز شهر راه اندازی می شوند.

(ی) مراکز ارتباطات

با توجه به اینکه ارتباطات در زندگی روزمره زائران، گردشگران و ساکنان شهر جایگاه مهمی دارد، اماکنی برای احداث مراکز ارتباطات تلفنی و اینترنتی اختصاص خواهند یافت.

۵. طرح هایی در زمینه سیستم عبور و مرور عابران پیاده، اتومبیل ها و پارکینگ وسایل نقلیه

۵. طرح هایی در زمینه سیستم عبور و مرور عابران پیاده، اتومبیل ها و پارکینگ وسایل نقلیه

سیستم عبور و مرور عابران پیاده در مرکز شهر کربلا با بسیاری از مراکز شهرهای مذهبی و اسلامی متفاوت است. برای مثال، با سیستم مراکز شهرهایی هم چون مکه مکرمه، مدینه منوره، بیت المقدس، نجف اشرف، کاظمین، سامرای کنونی، مشهد مقدس و قم تفاوت هایی دارد. دلیل این موضوع، تفاوت در محل تراکم عبور و مرور است. تراکم عبور و مرور در سایر شهرهای مذهبی، به ویژه در مناسبت های مهم، در اطراف مسجد یا حرم است، در حالی که در کربلا این تراکم در میدان وسیع بین الحرمین و مناطق پیرامون این محوطه است. بین الحرمین محوطه ای جدا از الحرمین شریفین نیست و جزئی مکمل برای آنها به حساب می آید. تراکم عبور و مرور عابران پیاده با دور شدن از مراکز به تدریج کاهش می یابد. میدان وسیع بین الحرمین،

شریانی اصلی برای ارتباط میان بازارها، خیابان ها و کوچه های مرکز شهر به شمار می رود.

پارکینگ وسایل نقلیه

سیستم عبور و مرور وسایل نقلیه در شهر کربلا به دو بخش تقسیم می شود:

الف) در روزهای عادی (که مراسم خاصی ندارند)؛

ب) در روزهای زیارتی و مناسبتی مهم.

برای وسایل نقلیه زائرنانی که در روزهای عادی به کربلا می آیند، لازم است پارکینگ هایی ساخته شود. هم چنین پارکینگ هایی برای بازاریان، صاحبان مکان های تجاری و اتومبیل های حمل و نقل اموات باید احداث شوند. این پارکینگ ها باید در دو طرف منطقه بین الحرمین و جدا از مسیرهای اصلی عبور و مرور عابران پیاده باشند.

توسعه عبور و مرور در خیابانی که دور شهر قدیم قرار دارد؛ این امر تا آنجا که ممکن است پس از توسعه این خیابان و احداث پارکینگ هایی در آن صورت می پذیرد تا از این پارکینگ ها در مراسم مهم مذهبی استفاده شود. علاوه بر این، در این خیابان باید علامت ها و چراغ های راهنمایی و رانندگی نیز نصب شود. هم چنین حمل و نقل عمومی را باید فعال کرد تا از عبور و مرور وسایل نقلیه خصوصی که در روزهای عادی در شهر انجام می شود، کاسته شود.

وضع قوانین و ضوابطی کامل در مورد مسائل مربوط به راهنمایی و رانندگی، پارک کردن اتومبیل ها و عبور و مرور وسایل نقلیه و اتومبیل های

خدماتی که در مرکز شهر حرکت می کنند؛ هم چنین مسیر عبور و مرور این وسایل نقلیه باید از مسیر عبور و مرور عابران پیاده جدا شود.

مسیرهای حرکت عابران پیاده

یکی از طرح های مهم پیشنهادی ایجاد شبکه ای از گذرگاه ها برای عابران پیاده است که این امر در منطقه بین الحرمین و مناطق (اطراف آن) و مرکز شهر اجرا خواهد شد. این موضوع شامل موارد زیر می شود:

عبور و مرور عابران پیاده در مسیری که در میدان وسیع بین الحرمین قرار دارد یا همان مکانی که صحن یا صحن های پیشنهاد شده در آنجا احداث خواهند شد. از رواق هایی که در این منطقه احداث می شوند ورودی ها و خروجی هایی منشعب می شوند که به بازارها، پارکینگ ها و سایر مناطق تجاری و مسکونی اطراف، راه می یابند. به این ترتیب، محیط امن و آرامی فراهم می شود که دارای ظرفیت بالایی برای عبور و مرور آسان عابران پیاده است.

عبور و مرور عابران پیاده در فضاهای دارای سقف نیز صورت می پذیرد. این فضاها در اطراف حرمین شریفین، کوچه ها و خیابان های مرتبط با آن و ایستگاههای حمل و نقل عمومی که در خیابانی دور این منطقه واقع است، احداث می شوند.

مسیرهای عبور و مرور ویژه مناطق تجاری که در بازارهای طراحی شده احداث می شوند. این مسیرها امتداد مسیرهای عبور و مرور مرکز شهر هستند و از آنها ورودی ها و خروجی هایی منشعب می شوند که به مناطق دیگر شهر نیز راه می یابند.

احداث فضاهای عبور و مروری که ظرفیت تعداد انبوه عابران و دسته های تشییع جنازه را داشته باشند. این مسیرها باید بین ایستگاههای حمل و نقل عمومی در خیابان اطراف حرمین شریفین که دور آن را فراگرفته است و مرکز شهر احداث شوند. به ویژه لازم است در مسیرهایی که به شهرهای اصلی عراق مانند بغداد، نجف و حله منتهی می شوند، این گونه مسیرهای ویژه عبور و مرور احداث شوند.

- لازم است سایبان هایی برای مسیرهای عبور و مرور عابران پیاده احداث شود. این مسیرها در مقابل بناهای پیشنهادی در مرکز شهر بین منطقه بین الحرمین و سایر بناهای واقع در اطراف آنها قرار دارند. سایبان ها برای حفاظت از مردم در برابر تغییرات جوی ساخته می شوند. از آنجا که این مسیرها حلقه اتصال میان مرکز شهر و خیابان اطراف آن هستند، به کم شدن استفاده از وسایل نقلیه در مرکز شهر در روزهای عادی کمک می کند و نیز موجب کاهش آلودگی های محیطی و سر و صدا می شود.

- لازم است فضاهای سبز و باز در بین الحرمین و در نزدیکی مسیرهای بازارهای سقف دار و هم چنین در تقاطع کوچه ها احداث شوند. این امر طبیعتی خاص و متمایز به منطقه می بخشد.

۶. طرح هایی در زمینه تشویق و جذب زائران و گردشگران

۶. طرح هایی در زمینه تشویق و جذب زائران و گردشگران

انتظار می رود در آینده سفرهای سیاحتی و زیارتی به شهر کربلا برای انجام آیین ها و مراسم مذهبی افزایش یابد. زمانی که طرح بازسازی و توسعه شهر اجرا شود و طرح هایی که در زمینه خدمت رسانی به زائران است به

بهره برداری برسد، این انتظار برآورده می شود. از جمله خدماتی که باید به زائران ارائه شود، می توان به مراکز خدمات سیاحتی، مذهبی و احداث شهرکهای سیاحتی اشاره کرد. این شهرک ها با هدف فراهم کردن مسکن برای گردشگران احداث می شوند. البته از آنها برای اسکان زائران نیز می توان استفاده کرد. این امر در مناسبت های مذهبی مهم کاربرد بیشتری دارد.

در این زمینه پیشنهادات و ملاحظات زیر بیان می شود

- یک شهرک سیاحتی در منطقه رزازه احداث شود. این منطقه در فاصله تقریباً ۱۴ کیلومتری غرب شهر کربلا- واقع است. دلیل انتخاب این منطقه، قرار گرفتن در مکانی باز و وسیع و مُشْرِف بودن بر دریاچه رزازه و نیز نزدیک بودن به شهر کربلاست.

- یک شهرک سیاحتی دیگر در نزدیکی آرامگاه عون بن عبدالله احداث شود. این آرامگاه در راه جدید کربلا بغداد و در فاصله ۱۲ کیلومتری شمال شرقی کربلا قرار دارد. معمولاً زائران برای زیارت و گرامیداشت این آرامگاه به این منطقه روی می آورند. علاوه بر این، اطراف این آرامگاه یکی از مناطق زیبایی است که در آن نخلستانها و باغ های میوه زیادی وجود دارد.

شهرکهای سیاحتی باید تمام امکانات خدماتی لازم را در اختیار داشته باشند که از جمله می توان به رستورانها، پارک ها، راه های عبور و مرور جدید و فراهم کردن وسایل حمل و نقل اشاره کرد. این امور به منظور کاهش فشار زیادی است که در مناسبت های مهم مذهبی بر شهر وارد می آید.

- رشد و توسعه مناطق تجاری در مرکز شهر. به نظر می رسد این امر در جذب تعداد بیشتر زائر و گردشگر نقش داشته باشد. در ضمن، این امر سبب

ساخت تعداد زیادی هتل کوچک و خانه هایی برای اسکان زائران می شود. البته این هتل ها و خانه ها باید در مقیاس و اندازه هایی ساخته شوند که با بافت عمرانی شهر هماهنگ باشند.

- به کار گرفتن خانه های قدیمی مرکز شهر که جزئی از میراث فرهنگی هستند، به عنوان خانه هایی برای اسکان زائران و گردشگران، این عمل، فعالیتی سیاحتی نیز، به شمار می رود. البته باید تمام ملزومات ضروری و رفاهی برای گردشگران فراهم شود، به نحوی که با کاربرد اصلی این خانه ها که جزئی از میراث فرهنگی شهرند، تناقضی نداشته باشد.

طرح دیگر، توسعه سیاحتی منطقه عین التمر (شثاا) است. این منطقه در نزدیکی قصر الاخیضر قرار دارد که یک اثر تاریخی برجسته در عراق به شمار می رود. در این منطقه هم چنین چشمه های آب معدنی وجود دارد که برای معالجه برخی بیماری ها مفید است. این منطقه از نظر محصولات کشاورزی و باغ های میوه مانند خرما، انار و زیتون غنی است. می توان برای بهره برداری سیاحتی که به اقتصاد شهر کربلا نیز نفع زیادی می رساند، راهی ارتباطی میان منطقه عین التمر و دریاچه رزازه احداث کرد، زیرا این دو منطقه به هم نزدیک اند.

۷. توجه به ویژگی های عمرانی که در عناصر و جزئیات معماری بناهای جدید نمایان هستند

ویژگی های بناهای شهر قدیم، از یک سو در محیط معنوی شهر و از سوی دیگر، در خصوصیات جغرافیایی و تاریخی این منطقه نهفته اند.

هم چنین ارتباطاتی که بافت خاص شهر را تشکیل داده اند.

بنابراین، باید تأکید کرد که این ویژگی ها در بناهایی که برای منطقه بین الحرمین و مناطق اطراف آن طراحی شده اند نیز به کار گرفته شوند. این موضوع با تحکیم هویت اسلامی مرکز شهر و آمیختگی آن با شیوه و اسلوب معاصر (که باید با معنویت و ارزش های اسلامی سازگار باشد) عملی می شود. هم چنین باید روش های فنی معاصر را به شکلی خلاق به کار گرفت تا آنجا که با شیوه های اصیل معماری اسلامی و جزئیات آن و هم چنین با سنن و ارزش های اجتماعی، اسلامی و عوامل زیست محیطی سازگاری داشته باشد.

بدین ترتیب می توان گفت برجسته ترین عناصر معماری که لازم است احیا شوند و از ویژگی ها و نشانه های اصیل عمرانی آن محافظت شود، قلب شهر کربلاست که تشکیل شده از حرمین شریفین و محوطه اطراف آن است.

این موضوع نیازمند پژوهشی درباره به کارگیری عناصر و جزئیات معماری است و این امکان را فراهم می کند که معماری اسلامی اصیل به مرکز شهر بازگردد. هم چنین باید بر الهام پذیری و ارتباط بین تمام ویژگی های معماری تأکید شود. علاوه بر این، عناصر معماری مکمل و اضافی که وارد محیط می شوند همراه با عناصری که در عمارت های حرمین شریفین و محیط پیرامون آن وجود دارند، یک موجودیت معماری هماهنگ و هم جنس تشکیل می دهند. این موجودیت تمامی ضروریات و ملزومات جدید مرکز شهر را برآورده می سازد و هماهنگ با معماری سنتی کربلا غنی و ارزشمند می شود.

اجزای تشکیل دهنده معماری سنتی کربلا- عبارت اند از: تزئینات آجری هم چون مقرنس کاری های زیبا، برجستگی ها و اشکال تزئینی هندسی و برخی نوشته ها و کتاب ها؛ به ویژه خط زیبای کوفی که در کتیبه های قرآنی بسیار به کار رفته است، هم چنین کاشیکاری ها و تزئینات چوبی متنوعی که در آراستن بناها به کار می روند. کاشیکاری هنری است که نقطه مشترک تمام هنرهای اسلامی است و تمام این هنرها از آن بهره ای دارند. هم چنین اجزای مختلف بناهای آجری مانند طاق ها، گنبدها، طاق های کوچک و دراز و کتیبه های قرآنی با بهره بردن از هنر کاشیکاری تزئین می شوند. ذکر این نکته لازم است که یکی از ویژگی های بازار حرمین شریفین و سایر بناهای مذهبی شهر کربلا همین هنر است. لذا بناهای طراحی شده جدید نیز باید این ویژگی ها را در خود داشته باشند.

هم چنین از مصالح ساختمانی محلی هم چون آجر، گچ و کاشی استفاده شود، به گونه ای که سادگی شکل معماری از بین نرود. این امر هویت محلی را تقویت می کند و در مسیرهای اصلی عبور و مرور عابران پیاده احساسات و دیدگان را به خود جلب می کند و باعث زیاد شدن شوق و اشتیاق به این آثار می شود.

اصول علمی برای توسعه شهر مقدس کربلا

شهر کربلا در چند دهه گذشته با ظلم و ستم بسیاری مواجه بوده است. هم چنین نسبت به این شهر بی توجهی فراوانی شد و تخریب های عمدی زیادی در آن صورت گرفت که این امور سبب مختل شدن نقش فرهنگی

و مذهبی کربلا- شد. علت این امر، عقب ماندگی نگرش معماری، هنری و فکری بود که این نیز خود نتیجه تنگ نظری نظام گذشته است. این اعمال که بدون توجه به محیط عمرانی و بافت خاص این منطقه صورت می گرفت، موجب دگرگونی و به هم ریختگی اوضاع مرکز شهر، به خصوص در مناطق اطراف حرمین شریفین به شکل قابل توجه شد. شاید اقداماتی را که رژیم گذشته از سال ۱۹۹۱ آغاز کرد، بتوان بالاترین حد تخریب و بی توجهی دانست. بر اثر این اقدامات مساحت های وسیعی در مرکز شهر به بهانه توسعه منطقه تخریب شدند، اما هیچ پژوهش علمی در زمینه طراحی و برنامه ریزی وجود نداشت تا برای از سرگیری ساخت این مجموعه به کار گرفته شود. بر این نکته نیز باید تأکید کرد که به علت فقدان راه حل ها و اقدامات صحیح، بسیاری از آثار برجسته اسلامی شهر کربلا از بین رفتند.

اصالت و عظمت آثار زیبایی که در شهرهای مذهبی عراق وجود دارند، اساساً به میراث و هنر برجسته معماری اسلامی برمی گردد. بنابراین، شایسته است نمایان ساختن این جنبه از فرهنگ در اولویت قرار گیرد؛ همان گونه که کشورهای پیشرفته جهان به میراث فرهنگی و بناهای قدیمی خود اهتمام خاصی می ورزند.

بنابراین، به شدت نیاز است که به تجدید بنا و توسعه این شهر مقدس توجه شود؛ زیرا باید چهره فرهنگی این شهر نمایان شود. در این زمینه، توجه به موارد زیر ضروری است:

- لازم است پژوهشها و ملزومات ضروری به منظور طراحی و برنامه ریزی تجدید بنای این منطقه، تهیه شوند. البته باید در آن ویژگی های

معماری اسلامی کربلا را نیز، لحاظ کرد.

- لازم است به رشد جمعیت توجه و از توازن جمعیتی، محیطی، ویژگی های اجتماعی و هویت فرهنگی، تاریخی و مذهبی شهر کربلا حفاظت و حمایت شود.

- باید بر ضرورت احیای ارزش های هنری و زیبایی شناسی معماری اسلامی تأکید کرد، چون این امر از ویژگی های بناهای مذهبی و فرهنگی است.

- باید از فناوری روز استفاده کرد که به نحوی خلاق، با شکل ها، روش ها و جزئیات اصیل معماری اسلامی هماهنگی داشته باشد.

- به کارگیری نظریات جدید معماری که برگرفته از میراث فرهنگی و مذهبی شهر باشند.

- توجه به ویژگی ها و خصوصیت هایی که شهر کربلا از جنبه های مذهبی، میراث فرهنگی، سیاحتی و اقتصادی دارد.

- بررسی اظهار نظرها و پیشنهادهایی که مرجعیت دینی، شخصیت های علمی، فرهنگی و متخصصان ارائه می دهند. این نظریات و اظهار نظرها در زمینه طرح ها و برنامه های اولیه طراحی جدید و اساسی شهر هستند.

- مشخص کردن نیازمندیهایی که در آینده در کربلا احساس می شوند و در طراحی جدید و اساسی شهر، باید مورد بررسی قرار گیرند.

- در نظر گرفتن گنجایش شهر برای تعداد بسیار زیاد زائران و گردشگران، به ویژه در مناسبت های مذهبی مهم.

اصول علمی طراحی و برنامه ریزی جدید و اساسی شهر مقدس کربلا

شهر مقدس کربلا- در روند طراحی و برنامه ریزی با مشکلاتی جدی روبه روست. در این شهر بناها و مناطق مهم مذهبی، فرهنگی و تجاری وجود دارد، به خصوص حرمین شریفین و محیط اطراف آن. در سمت غرب و جنوب غربی این شهر صحرا و بیابان و در شمال، شرق و جنوب این شهر باغ های میوه بسیار وجود دارد. بنابراین، طراحی ها و برنامه ریزی های مربوط به این شهر به توجه ویژه ای نیاز دارد و نشان دهنده ویژگی های مخصوص و منحصر به فرد این شهر است.

تلاش های دولت هایی که پس از رژیم گذشته در عراق بر سر کار آمدند، به نتیجه نرسید. این تلاش ها که با کمک دولت ها و هیأت های بین المللی انجام می شد، پیشرفتی ملموس در ساخت و توسعه شهرهای عراق ایجاد نکرد. این در حالی است که در این دوره مبالغ هنگفتی به این هدف اختصاص داده شده بود.

اساساً بازگرداندن زندگی و حیات به شهرهای عراق زمانی امکان پذیر است که طرح ها و برنامه های این شهر براساس پایه های علمی صحیحی از سر گرفته شود. این پایه ها و اصول باید براساس قواعد علوم برنامه ریزی شهری باشند **or Town Planing (.)Urban City**

تاریخ علم برنامه ریزی شهری به چند قرن پیش باز می گردد. بسیاری از ملت ها در این علم سهم داشته اند و در آن، آثاری از خود به جا گذاشته اند.

مسلمانان به نوآوری در زمینه تقسیم بندی قانونی (منطقه بندی) **Formal Zoning** (شناخته می شوند، مانند حرم، مسجد و دارالاماره که خیابان های

مناطق مختلف شهر بدان منتهی می شوند. این روش در طراحی دو شهر بصره و کوفه نیز به کار گرفته شده است. هنگامی که برای اولین بار بافت شهر کوفه طراحی شد، کاملاً با طراحی شهر بصره شباهت داشت. در این شهرها هر قبیله ای محله خاص داشتند که نام محله به نام همان قبیله بود. خیابان های اصلی نیز به نام همان قبایل شناخته می شدند. تمام این خیابان ها به مسجد جامع یا دارالاماره منتهی می شدند. خیابان های فرعی که کوچه ها از آنها انشعاب می یافتند نیز به خیابان های اصلی راه داشتند. در میان هر کدام از این محله ها یک میدان مربع شکل واقع بود.

مهم ترین موضوعات مرتبط با علم برنامه ریزی شهری از این قرارند:

۱. توسعه طبیعی (Physical Development)

۲. توسعه اجتماعی (Social Development)

۳. توسعه اقتصادی (Economic Development)

این علم در مورد شهرهای مختلف نیز به کار می رود:

- شهرهای بزرگ (Metropolitan)

- منطقه های موجود در شهرها (Municipalities)

- محله های کوچک (Neighbourhoods)

تخصص های دیگری نیز در روند طراحی شهرها مشارکت دارند، مانند مهندسی معماری (Architecture) مهندسی پارک ها و مناظر طبیعی (Landscape Architecture) (و مهندسی شهرسازی). (Urban Design) این تخصص ها به شرح بیشتر موضوع و مقیاس های دقیق تر و کوچک تر توسعه می پردازند.

در گذشته، گسترش شهرها به صورت خود به خود و بی برنامه انجام می شد. این امر تا ابتدای قرن نوزدهم ادامه داشت تا اینکه در این زمان طراحان شهرها، از اسلوب های جدید در مهندسی های معماری و راه و ساختمان، بسیار متأثر شدند. چون در این دو رشته اقدام به ساخت ماکت ها)Physical Design(و ارائه راه حل هایی برای رفع مشکلات شهرها کردند. در اینجا بود که طراحی های منطقی یا معقول)Rotational Planning Model(پی ریزی شد.

آزمایش های طولانی که در طراحی شهرها انجام شدند و تجربه های کاری که در این زمینه به دست آمدند، براساس نمونه های منطقی برنامه ریزی بودند. در این زمینه، انتقادات و پیشنهادهایی ارائه شد که به پیشرفت و تأثیرگذاری این علم انجامید. این فرایند در دهه ۶۰ قرن گذشته صورت پذیرفت. ما از بین انتقادات و پیشنهادات، افکار جان جاکوبز)Jane Jacobs(را بیان می کنیم که در توسعه این علم نقش بسزایی داشته است و موارد زیر را شامل می شود:

۱. برنامه ریزی توسعه اقتصادی)Economic Development(Planing

۲. برنامه ریزی های اجتماعی در مورد مجتمع های مسکونی)Social(Community)Planning

۳. توسعه محیطی)Environmental planning(.

علاوه بر این، توجهاتی اساسی در طراحی شهرها صورت می گیرد که موارد زیر را دربرمی گیرد:

- برنامه ریزی (برنامه ریزی شهرها) و ارزش های زیبایی شناسی)Planning and Aesthetics(

- برنامه ریزی و سلامت) Planning and Safety)

- برنامه ریزی و ارتباطات) Planning and Transport)

- برنامه ریزی و مناطق کمتر توسعه یافته) Suburbanisation(Planning and

- برنامه ریزی و محیط) Planning and Environment)

این گونه خلاصه می کنیم که بدون تکیه بر اصول علمی و اساسی و تجربه های تاریخی طّراحی شهرها در جهان و استفاده از آزمایش های عالی و پیشرفته که در کشورهای پیشرفته انجام شده است، نمی توان شهرهای عراق را در راستای سازندگی، پیشرفت و شکوفایی قرار داد.

بهترین استفاده ای که برای اولین بار در دوره اخیر از علم طّراحی شهرها شده، مربوط به شهر نجف اشرف است.

یک دفتر مشورتی از کشور انگلستان (که یکی از ده دفتر برتر مشورتی در دنیا در زمینه طّراحی شهرهاست) به همراه یکی از دفاتر مشورتی عراقی در زمینه طّراحی جدید و اساسی شهر نجف اشرف فعالیت می کند. هدف از این مشارکت، استفاده از تجربه های برتر و فناوری های جدیدی است که دفتر مشورتی انگلستان دارد و دفاتر مشورتی عراقی و کشورهای عربی از آن تجربه ها بی بهره اند. مطلب دیگر، فقدان تخصص در زمان کنونی در میان دفاتر مشورتی عراقی در زمینه طّراحی شهرهاست. گفتنی است در زمان طّراحی های جدید مسجدالحرام در مکه مکّرمه و حرم شریف نبوی در مدینه منوره از تجربه های عالی و پیشرفته دفاتر مشورتی و مهندسی جهانی استفاده و از تجربه های مشورتی و مهندسی داخلی نیز بهره گرفته شد.

ص: ۳۲۰

در خصوص طرح های توسعه حرم مطهر حضرت علی علیه السلام و مرکز شهر نجف اشرف، یک دفتر مشورتی عراقی به نام «طراح معماری در زمینه مشاوره های مهندسی» که در زمینه طراحی مساجد و آرامگاه های مذهبی متخصص است، دست به کار این طرح توسعه شد. این دفتر مشورتی که تجربه های وسیعی در زمینه طراحی های شهری و منطقه ای دارد، شامل تعدادی مهندس و معمار باتجربه عراقی است که به هنر معماری اسلامی آگاه اند.

این گروه زیر نظر مهندس رؤوف محمد الانصاری فعالیت می کند که ایشان نیز در زمینه هنر معماری اسلامی تخصص دارند. هم چنین، الانصاری مشاور مجموعه ای مشورتی و مهندسی است که در زمینه طراحی و توسعه شهر نجف اشرف نقش دارد. علاوه بر این، ایشان با مجموعه ای که در زمینه برنامه ریزی شهری فعالیت می کند، همکاری دارد.

گفتنی است از نظریات ساکنان کربلا نیز برای ساخت و توسعه شهر استفاده می شود که از طریق نظرسنجی ها به دست می آید. این نظرسنجی ها که در مورد مسائل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، عمرانی و محیطی است، به منظور مشورت در مورد طراحی جدید و اساسی شهر صورت می گیرد و در هر مرحله از مراحل اجرای این طرح ها، به کار می رود.

از مهم ترین نتایجی که اتخاذ این طرح داشته ارائه آن به مسئولان اداری و سایر دست اندرکاران این طرح است تا دستورات لازم به منظور اجرایی شدن این طرح اتخاذ شود.

از مهم ترین اولویت هایی که باید مورد توجه قرار گیرد، آغاز

پژوهش های اولیه برای جمع آوری اطلاعات و گزارش هاست. این اطلاعات هم چنین باید طبقه بندی و تحلیل شوند. استراتژی هایی باید وضع شوند تا اساس کار طراحی جدید (New Master Plan) شهر کربلا قرار گیرند. این اطلاعات و گزارش ها باید جنبه های زیر را در بر بگیرند:

- ساکنان شهر و وضعیت اجتماعی و اقتصادی؛

- عتبات عالیات، بناهای مذهبی و قدیمی؛

- سفرهای مذهبی سیاحتی؛

- اسکان؛

- اشتغال و فعالیت های تجاری؛

- بررسی های شهری؛

- محیط؛

- حمل و نقل و مسیرهای عبور و مرور؛

- امور درمانی، آموزش و پرورش و مجموعه های مسکونی؛

- زیرساخت های صنعت برق؛

- زیرساخت های آب آشامیدنی؛

- زیرساخت های توزیع و انتقال آب؛

- زیرساخت های کانالها و فاضلاب ها؛

- مناطق و محدوده ها؛

- جمع آوری اطلاعات؛

- تهیه نقشه ها؛

- آموزش کادر فنی و اداری دولتی؛

- محدوده مورد بررسی مرکز شهر؛

- سایر امور بااهمیت.

ساکنان شهر و وضعیت اجتماعی و اقتصادی

- اطلاعات تاریخی در مورد ساکنان شهر و تمایلات آنها؛

- تعداد فعلی ساکنان، گروه های سنی، اصل و نسبت ها براساس مناطق مختلف و محله های حومه شهر؛

- مهاجرت به شهر کربلا و از کربلا به مناطق دیگر؛

- تعداد شاغلین، نوع کارها و میزان بیکاری؛

- مالکیت وسایل نقلیه و روش های جابه جایی؛

- آموزش دائمی به اطفال، کلی و جزئی؛

- آموزش بیشتر به بزرگسالان؛

- درآمد خانواده ها؛

- میزان تولد و مرگ و میر؛

- پیش بینی ها در مورد رشد جمعیت (سازمان ملل متحد، مرکز اطلاعات کمک های بشردوستانه به عراق) HIC (ایالات متحده امریکا).

عتبات عالیات و بناهای مذهبی و قدیمی

- عتبات عالیات (مکان، وضعیت، درآمدها و کسب بودجه)؛

- بناهای مذهبی (نوع، مکان، وضعیت، درآمدها و کسب بودجه)؛

- بناهای قدیمی (نوع، مکان، وضعیت، درآمدها و کسب بودجه).

سفرهای مذهبی سیاحتی

- هتل ها، منازل مسکونی برای مسافران (مکان، اندازه، درصد استفاده از ظرفیت آنها و ...)؛
- مراکز مورد توجه گردشگری (نوع، اندازه و مکان)؛
- تعداد زائران و گردشگران و هم چنین راه رسیدن آنها به کربلا، همراه با تخفیف هایی که به آنها تخصیص می یابد و کشورهای مبدأ آنها.

اسکان

- تعداد خانه های مسکونی براساس نوع و مناطق آنها (آپارتمان ها و مجتمع های مسکونی)؛
- سال یا تاریخ ساخت بنا؛
- وضعیت بنا (ساختار ظاهری، ساختار داخلی، جنبه های تزئینی و زیبایی و بی عیب بودن آنها)؛
- ارزش های تاریخی بناها؛
- کیفیت بنا، موّقت یا دائمی بودن، قانونی یا غیرقانونی بودن؛
- خدماتی که یک مسکن باید داشته باشد (برق، آب، فاضلاب و تلفن)؛
- مسکن اجاره ای یا ملکی (ملک خصوصی و ملک عمومی)؛
- عرضه و تقاضا (مقدار و چگونگی).

اشتغال و فعالیت های تجاری

- نقشه برداری از کارخانه های صنعتی کنونی و کارگاهها (نوع کار، مکان، مقدار، احتیاجات آینده و وضعیت کار)؛

- نیازهای کارگاههای جدید (نوع، مقدار و ...).

بررسی های شهری

- کاربری های زمین و بناها (نسبت به کاربردهای دوگانه ای که ساختمان های چند طبقه دارند. هم چنین نسبت به مسکونی یا تجاری بودن این بناها یا اختصاص آنها به سایر دفاتر کاری، ادارات دولتی، شهرداری، کارگاهها یا ادارات خدماتی مانند برق، آب، فاضلاب، امور درمانی، آموزشی و ساختمان های عمومی).

- ارتفاع بناها.

محیط

- مناطق حفاظت شده؛

- مناطقی که ویژگی های مخصوصی دارند؛

- مناطق طبیعی (باتلاق ها، حوزه های آبی و دریاچه رزازه)؛

- چگونگی آب و هوا، آیا گزارش هایی در این مورد وجود دارد؟ عوامل اصلی چیست؟

- سر و صدا و هیاهوی شهری، آیا گزارش هایی در این مورد وجود دارد؟ عوامل اصلی چیست؟

- خاک، زمین شناسی، استقرار یا ثبات زمین، چگونگی خاک و تأثیر آن بر رشد آینده.

ص: ۳۲۵

حمل و نقل و مسیرهای عبور و مرور

- ساختار و پیوستگی جرمی (اصلی، فرعی و راه های وصولی)؛

- مناطق اصلی که اکنون اهمیت دارند؛

- اتوبوس های دولتی و عمومی و امور مربوط به آن (کرایه ها، مسیرهای عبور و مرور، پارکینگ ها، تقاطع های اصلی، ایستگاهها و تعداد مسافران)؛

- اتوبوس های خصوصی و امور مربوط به آن (سیستم، کرایه ها، مسیرها و تعداد مسافران)؛

- ماشین های کرایه (تاکسی) و سایر موارد (کرایه ها، تعداد، سیستم و تعداد مسافران)؛

- سیستم عبور و مرور شامل مسیرهای اصلی، تقاطع ها که ساعات شلوغی و ترافیک آنها باید مشخص شود، وسعت میدانها و تهیه گزارش های مستمر در مورد آنها؛

- گزارش هایی در مورد شروع و پایان سفرها که آیا از آنها منفعتی حاصل شده است؟

- پارکینگ وسایل نقلیه (سطوح، کیفیت کار آنها، آیا به شکل منظم فعالیت می کنند؟)

- مسیرهای عبور و مرور پیاده ها (مسیرهای اصلی، مسائل، تقاطع برخی مکان ها با مسیرهای عبور و مرور دوچرخه)؛

- سایر نقاط تقاطع که با حالت کنونی شهر ارتباط مستقیمی ندارد، مانند راه آهن، حمل و نقل هوایی و استفاده از دوچرخه).

امور درمانی، آموزش و پرورش و مجموعه های مسکونی

- امور درمانی (نوع، مکان، وضعیت، مالکیت و تخصیص بودجه)؛

- مدارس (نوع، مکان، وضعیت، مالکیت و تخصیص بودجه)؛

- ضروریات مجتمع های مسکونی (نوع، مکان، وضعیت، مالکیت و تخصیص بودجه).

زیرساخت های صنعت برق

- وضعیت فعلی شبکه استراتژیک انتقال برق که شامل این موارد می شود: مکان ایستگاههای تولید، ایستگاههای راه اندازی، ایستگاههای فرعی، خطوط تحویل برق و ... و در صورت امکان دست یافتن به طرح هایی که طراحان ارائه می دهند؛

- مشکلات کنونی؛

- دریافتن مقدار و نوع درخواست های کنونی انرژی و امکانات برای جواب دادن به این نیازها؛

- طرح های کنونی برای پاسخ به درخواست های جدید، به خصوص درخواست هایی که احداث نیروگاه های جدید را می طلبد.

زیرساخت های آب آشامیدنی

- مکان، وضعیت شبکه های استراتژیک آب آشامیدنی که شامل این موارد می شود: ایستگاههای جمع آوری آب، مخازن، بررسی، ایستگاههای پمپاژ، شبکه توزیع و در صورت امکان، دست یافتن به طرح هایی که طراحان ارائه می کنند؛

ص: ۳۲۷

- مشکلات کنونی؛

- دریافتن مقدار و نوع درخواست های کنونی برای آب، امکانات برای جواب دادن به این نیازها و وضعیت شبکه؛

- طرح های کنونی برای پاسخ به درخواست های جدید، به خصوص درخواست هایی که احداث ایستگاههای جدید جمع آوری آب را می طلبند.

زیرساخت های توزیع و انتقال آب

- حالت کنونی شبکه، مکان، وضعیت، کنترل، جمع آوری آب باران در زمان کنونی و در صورت امکان دست یافتن به طرح هایی که طراحان ارائه می کنند؛

- مشکلات فعلی و نکته های پیچیده؛

- آیا طرح هایی به منظور پیشرفته ساختن سیستم شبکه وجود دارد؟

- آب های زیرزمینی، راه ها و مشکلات؛ آیا اکنون طرح هایی برای بررسی این موضوع وجود دارد؟

زیرساخت های کانالها و فاضلاب ها

- حالت کنونی شبکه، مکان آن، وضعیت، سیستم شبکه و در صورت امکان، دست یافتن به طرح هایی که طراحان ارائه می دهند؛

- تشکیلات فعلی و نکته های پیچیده؛

- گنجایش شبکه، آیا شبکه گنجایش موارد احتیاطی را دارد؟

- آیا طرح هایی به منظور پیشرفته ساختن سیستم شبکه وجود دارد؟

- گزارش های آماری به گونه ای جمع آوری و ارائه شوند که دارای مضمونی جغرافیایی باشند.

- اولین مسأله مهم تقسیم شهر به مناطق است. گزارش هایی که در مورد این مناطق تهیه می شوند، باید براساس سیستم اطلاعات جغرافیایی (۱)GIS باشند.

- طرح تفصیلی به منظور تقسیم مناطق و محدوده ها.

- اگر در گذشته شهر دارای تقسیم بندی بوده است، مانند طراحی های شهری و توسعه طرح تفصیلی، این امر عملیات مقایسه تاریخی را آسان تر می سازد.

جمع آوری اطلاعات

با توجه به اطلاعات جمع آوری شده و نقایصی که در آنها وجود دارد و بعداً نمایان خواهد شد، گروه مشورتی در حین عملیات جمع آوری، یک سری اطلاعات محلی را ضروری دانسته است. (این اطلاعات به روش هایی مانند مصاحبه با خانواده ها، آمار ترافیکی، نقشه برداری از بناها و ... به دست می آید.) هدف این کار این است که اطلاعات لازم برای عملی شدن طرح اساسی و جدید منطقه تکمیل شود. این احتیاجات در اولین گزارش در مورد جمع آوری اطلاعات و گزارش ها مشخص خواهد شد.

ص: ۳۲۹

- پیش از اتمام جمع آوری اطلاعات و گزارش ها نسبت به تهیه نقشه های مقیاس جدید اقدام خواهد شد.

- تأکید بر این است که طرح هایی، چه از منابع تجاری چه از منابع نظامی و سایر منابع تهیه شود و به طور کلی، طرح هایی در مورد شهر به دست آید. در غیر این صورت، باید نقشه هایی جدید که به کمک عکس های ماهواره ای تهیه شده اند، آماده شوند.

- تثبیت مرزهای منطقه که نقشه های بدین منظور تهیه شده است. پس از آن اطلاعاتی از منطقه به دست می آید و گزارش های تهیه می شود. در این میان، عکس های ماهواره ای نیز به کمک می آیند.

- مدت تخمینی که برای این اعمال لازم است تقریباً بین پنج تا هفت ماه است. در هر ماه نیز گزارش ماهانه در مورد پیشرفت کار به صورت منظم ارائه خواهد شد.

- مهم ترین اموری که به کل طرح مربوط می شود از این قرار است:

تثبیت مرزهای منطقه ای که عکسهایی به این منظور تهیه شده است؛

به دست آوردن عکسهایی که با ماهواره تهیه می شوند؛

دستیابی به اطلاعاتی از گزارش های میدانی که در ۲۰ تا ۳۰ نقطه انجام شده است؛

دقت در تصحیح عکس ها؛

تهیه مدلی شمارشی در مورد سطح ها (پستی ها و بلندی ها)؛(۱)

ص: ۳۳۰

نقشه کاربری های زمین با تکیه بر سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS)

- نقشه های مقیاس جدید بر منطقه شهری کنونی و هم چنین مناطقی که احتمالاً در آینده و در حین برنامه ریزی ها، توسعه خواهند یافت، تمرکز دارد.

مرزها و محدوده منطقه کنونی شهری باعث می شود تا عکس های جدید متفاوت با گذشته باشد. نقشه هایی برای مرزهای دقیق منطقه تهیه خواهد شد و بر سر آن اتفاق نظر به دست می آید. این امر پس از بررسی پیش بینی ها در مورد رشد و توسعه شهر در آینده است.

- دستیابی به بهترین عکس های هوایی از طریق ماهوارهها و با کیفیتی عالی که از طریق ارتباط با تعدادی شرکت متخصص امکان پذیر می شود. این عکس ها باید بدون ابر و به سمت القدم (1) Nadir نزدیک باشند. هم چنین این عکس ها باید دارای دقت فنی بالا و کیفیتی عالی باشند به طوری که یک متر مربع یا کمتر از یک واحد نوری (Pixel) را نشان دهند.

- لازم است به جمع آوری گزارش های مورد نیاز در مورد مسائل مربوط به کنترل زمین ها اقدام شود. در این مورد نقشه کشها اقدام به جمع آوری اطلاعات خواهند کرد که به روش های قدیمی و سنتی یا به طریق سیستم تعیین موقعیت جغرافیایی (GPS) پس از فراهم شدن ویژگی های مورد نظر انجام خواهد شد.

ص: ۳۳۱

۱- ۳۵۵. زمانی که از زمین به آسمان نگاه می کنیم، آسمان را دایره بسیار بزرگی فرض می کنیم که ستارگان در این کره جای گرفته اند و زمین در مرکز این کره واقع است. هنگامی که فرد به آسمان نگاه می کند، مکانی که دقیقاً بالای سر او قرار دارد، «سمت الرأس» نامیده می شود و پایین ترین نقطه ای که فرد می تواند در زیر پای خود ببیند، «سمت القدم» نامیده می شود.

آموزش کادر فنی و اداری دولتی

دفاتر مشاوره مهندسی که در زمینه طراحی جدید و اساسی کربلا مشارکت دارند، موظف اند به مجموعه ای از کادرهای فنی دولتی آموزش دهند. این کادرها که مستقیم یا غیرمستقیم و طی مراحل با این طرح (طرح جامع شهری) ارتباط دارند، در کشوری که این دفتر بین المللی مشاوره مهندسی استقرار دارد، آموزش می بینند.

محدوده مورد بررسی مرکز شهر

در روند تهیه طرح اساسی و جدید برای شهر کربلا، در مورد مرکز شهر در این طرح تفسیرها و شرح های بیشتری آمده و بر این قسمت از شهر (منطقه بین الحرمین و مناطق اطراف) تمرکز شده است. زمین ها و مناطقی نیز که خارج از این محدوده واقع اند، جزئی از این طرح جامع شهری به شمار می روند که جزئیات کمتری نسبت به مرکز شهر دارند.

سایر امور با اهمیت

در این طرح، برخی دیگر از امور مهم نیز وجود دارند که از آن جمله می توان به این موارد اشاره کرد:

- اهمیت مسیرهای ارتباطی میان مرکز کربلا با سایر شهرها مانند بغداد، نجف و حله. هر چند این مسیرها از مهم ترین مسیرها به شمار می روند، مسیر کربلا نجف از همه آنها با اهمیت تر است.

- اهمیت مسیری که کربلا را به منطقه حرم مرتبط می سازد، هم چنین

مسیری که دریاچه رزازه را به شهر عین التمر و قصر الاخضر ربط می دهد نیز دارای اهمیت است.

- راه های ارتباطی دیگر عتبات عالیات مانند سامرا و کاظمین با شهر کربلا نیز اهمیت بسیاری دارند.

- جاده های کمربندی (Ring Roads) که شهر را احاطه می کنند و با سایر مسیرهای مهم ارتباط دارند، نیز مهم هستند.

راه حل ها و پیشنهادهایی به منظور بهسازی و پیشرفت شهر مقدس کربلا

تضمین شکوفایی مجدد عمرانی شهر به شکلی که به اعتقاد ما ممکن و ضروری است، نیازمند پذیرفته و اجرایی شدن تعدادی از پیشنهادها، توصیه ها، قوانین و ضوابطی است که در ادامه به شماری از برجسته ترین و مهم ترین آنها اشاره می کنیم:

تأسیس شورای سازندگی که هیأتی مشورتی به شمار می رود و ارائه طرح ها و پژوهشها را بر عهده دارد. این شورا باید بر اجرای بی عیب و نقص طرح های توسعه اشراف داشته باشد و آنها را پیگیری کند. علاوه بر این، باید با شورای استان و سایر شوراهای محلی در ارتباط و همکاری باشد. از دیگر وظایف این شورا تشکیل مرکزی اطلاعاتی است که به همین شورای سازندگی می پیوندد.

- استفاده از قابلیت ها و تجربه های عراقی ها در زمینه های مدیریت، اقتصاد، برنامه ریزی معماری و قوانینی که در داخل و خارج از عراق اجرا می شوند.

- بهره گیری از تجربه های علمی مؤسسات و سازمان های بین المللی که در

زمینه هنر معماری اسلامی فعالیت می کنند؛ مانند: سازمان یونسکو که زیر نظر سازمان ملل متحد است، مؤسسه آغا خان که در زمینه فرهنگ و معماری فعالیت می کند و سازمان آسیسکو که زیر نظر سازمان کنفرانس کشورهای اسلامی است. هم چنین می توان با گروه های علمی و دانشگاهی نیز به منظور مشورت با آنها و بازگرداندن چهره فرهنگی شهر کربلا همکاری کرد.

- مُحَقَّق شدن طرح هم سازی و هماهنگی با سایر شهرهایی که از جهات مختلف با کربلا شباهت دارند. این شباهت ها می تواند تاریخی، مذهبی، فرهنگی، اجتماعی یا عمرانی باشد.

- لازم است از فناوری روز به منظور بازسازی و پیشرفت شهر کربلا استفاده شود.

- التزام کامل به طرح اساسی و جدید شهر کربلا در اجرای پروژه های خدماتی و توسعه ای که در شهر و مناطق اطراف اجرا می شود.

- مُحَقَّق شدن ارتباط و هماهنگی عمرانی بین حرمین شریفین و سایر بناهای طَراحی شده در اطراف آنها به منظور حفاظت از بافت عمرانی منطقه.

- محدود کردن ارتفاع بناهای جدید شهر قدیم تا سقف سه طبقه با لحاظ کردن طبقه همکف که با ارتفاع دیوارهای خارجی حرمین شریفین برابر است. این امر به منظور حفاظت از جایگاه و موقعیت معماری عتبات عالیات صورت می پذیرد.

- اِعمال محدودیت های معماری برای نمای ساختمان های جدید، تا نمای این ساختمان ها با ویژگی های معماری اسلامی که مخصوص عتبات عالیات است، هماهنگی داشته باشد. هم چنین این معماری ها باید با معماری مساجد

و بناهای مذهبی و فرهنگی کربلا هماهنگی داشته باشد.

- اهتمام به اماکن و بناهای تاریخی، فرهنگی و مذهبی و فعالیت در زمینه مرمت و حفاظت از این بناها.

- فعالیت در زمینه ثبت اماکن تاریخی، آثار و عتبات برجسته مذهبی و شاهکارهای هنری کمیاب در کربلا که این موارد باید در سازمان «یونسکو» به ثبت برسند.

- برپایی موزه ای در داخل کربلا- برای نمایش اشیای تاریخی قدیمی، نسخه های خطی مهم و تابلوهای هنری با ارزش. هم چنین در این موزه می توان دستاوردهای فنی و حرفه ای جالب توجه مردم را به نمایش گذاشت تا سرمایه فرهنگی این شهر نشان داده شود.

- برپایی و گسترش مراکز فرهنگی، اجتماعی و دفاتر عمومی و هم چنین فراهم کردن وسایل به روز و پیشرفته مانند رایانه و شبکه اینترنت.

- پیدا کردن راه حل های مناسب برای تمام مشکلاتی که سیستم خدمات رسانی در شهر با آنها روبه روست.

- تلاش در زمینه احداث مراکز تجاری فرعی و جدید به خصوص در محله های نو ساز برای کاهش فشار زیادی که بر منطقه تجاری اصلی در مرکز شهر وارد می شود.

- احداث مراکز شهری (Civile Center) در محله های نو ساز که شامل ادارات دولتی مانند شهرداری، امور درمانی، خدماتی و ارتباطی و نیز مراکز فرهنگی، اجتماعی، مهدهای کودک، فضاهای سبز، سالن های اجتماعات و درمانگاهها و پارکینگ ها می شود.

- احداث يك منطقه پزشكي درماني كه تمام تخصص ها را دربرگيرد.

- احداث يك شهرك ورزشي كه در آن يك زمين فوتبال و ميدان هايي براي ورزش هاي ديگر ساخته شود. هم چنين در اين شهرك بايد سالن هاي ورزشي سرپوشيده، استخرهاي شنا و امكانات رفاهي ديگر وجود داشته باشد.

- ساخت بازارهاي جديد و توسعه دادن به مناطق تجاري، هم چنين برپايي بازارهاي مردمی در شهر قدیم كه این امر در پویا ساختن بازارهاي محلی اهميت بسزايی دارد.

- احداث هتل ها و مراکز رفاهي سياحتي در خارج از شهر قدیمی. این امر به خصوص در مناطق سياحتي مهم از اهميت بیشتری برخوردار است؛ مانند منطقه حر، درياچه رزازه، نزديكي منطقه امام عون، منطقه حسينييه، عطيشي و در راه قدیمی كربلا بغداد كه نیاز به احداث این بناها در این مناطق بیشتر احساس می شود.

گسترش و پیشرفت گردشگری مذهبی در شهر كه موجب رشد اقتصاد محلی می شود.

- بهره گیری از مناطق تاریخی، مذهبی، میراث فرهنگی و طبیعی، به عنوان مکان هايي سياحتي؛ البته باید مناطق اطراف این اماکن را توسعه و پیشرفت داد.

- توسعه راه های ارتباطی میان شهر كربلا- با سایر شهرهاي عراق كه در این مورد می توان به خصوص به راه كربلا نجف اشاره كرد. هم چنين فضای سبزی در دو طرف این راه باید ایجاد شود و يك سری مهمان پذیر و مراکز رفاهي نیز در این منطقه مورد نیاز است.

- احداث يك فرودگاه بین المللی در منطقه میان كربلا و نجف به منظور استقبال از تعداد زیاد زائران و گردش گرانی كه به این دو شهر رو می آورند.

- ارتباط دادن استانهای کربلا و نجف با سایر استانهای عراق به وسیله خطوط راه آهن.

- احداث پروژه های گردشگری و اقتصادی مشترک میان شهرهای کربلا، نجف و کوفه.

- باید برای سرمایه گذاری های گردشگری، زمینه سازی صورت گیرد و تمام تسهیلات لازم به این منظور اختصاص یابد که این امر طبق قوانینی مختص به این موضوع، در آینده انجام خواهد شد.

- تشویق طرح احداث مراکز حرفه ای در زمینه میراث فرهنگی و هنر اسلامی که از وظایف این مراکز تربیت و آموزش افرادی هنرمند و متخصص است که به هنرهای معماری اسلامی آگاه باشند. در این مراکز حرفه هایی مانند ساخت و ساز، تعمیر، تمام فنون تزئینی و هم چنین خط عربی به افراد آموزش داده می شود. در این زمینه از تجارب اشخاص مجرب در زمینه هنرهای عربی و اسلامی بهره گرفته می شود. هم چنین از افراد متخصص سایر کشورها به منظور پیشرفت این مراکز استفاده می شود.

- تشویق و پشتیبانی از صنایع محلی که مختص مصالح ساختمانی است، مانند صنعت آجر، کاشیکاری، صنعت مربوط به تزئینات چوبی و غیره.

- به کارگیری مصالح ساختمانی محلی و سنتی و نیز مصالحی هم چون سیمان، آهن و چوب در بناهایی که جدید ساخته می شوند. می توان در تزئین این بناها از موادی چون سنگ مرمر، سنگ های رنگی و سایر مواد نیز استفاده کرد. روشی که در ساخت بناها به کار می رود، باید از هویت معماری اسلامی در شهر کربلا الهام گرفته باشد.

- لازم است قوانینی در مورد طراحی و ساخت و ساز در شهر کربلا به منظور کنترل فعالیت های جدید عمرانی در شهر وضع شود. هم چنین تغییر کاربری بناهایی که جزء میراث فرهنگی هستند، امّا در حال حاضر استفاده هایی غیر از موارد فرهنگی دارند. دلیل این امر حفاظت از آثار و اسلوب معماری شهر است. پیگیری اجرای این قوانین به شکلی قاطع و قضایی لازم است. البته بهتر است این امور با فرهنگ سازی در مورد اهمیت این فعالیت ها در میان مردم همراه باشد.

- ایجاد رغبت و تشویق ساکنان شهر تا در احیای آثار فرهنگی و معماری شهرشان مشارکت داشته باشند؛ هم چنین از طریق بهسازی بناهای شهر، معنویت جامعه کربلا را حفظ کنند.

- فعالیت در زمینه صدور قوانینی که مربوط به منطقه بندی و تعیین مرزهای شهری است یا به روز کردن قوانین موجود که این امر با حذف پیچیدگی ها و مشکلات موجود در این قوانین امکان پذیر است.

- سیاستگذاری در زمینه حفاظت از بناهای تاریخی و مذهبی که این امر نیازمند اعطای وامهایی به منظور ترمیم این بناهاست یا شورای سازندگی که تأسیس آن پیشنهاد شده است، باید اقدام به اعطای وامی کند تا دست اندرکاران بتوانند به تعمیر این بناها تا حدی مقبول، اقدام کنند.

- اقدام به نقشه برداری های گسترده که این امر با پژوهشها، طراحی ها و با در نظر گرفتن نماها و پایه ها امکان پذیر است. این امر باید به همراه تهیه عکس از بناهای مهم و قدیمی که در داخل و خارج از شهر واقع و هنوز هم

پابرجا هستند، صورت گیرد. از جمله بناها می توان به عتبات عالیات، مساجد، مدارس مذهبی، حسینیه ها، خان ها، حمام های عمومی، مقامات و برخی دیگر از خانه های قدیمی و زیبا اشاره کرد. عکس هایی که از این بناها تهیه می شود، هنگام تعمیر و حفاظت از آنها و نیز برای بازسازی بناها پس از تخریب شان مورد استفاده قرار می گیرند. تمام بناهایی که دارای ارزش تاریخی و فرهنگی هستند، باید در شورای سازندگی که پیشنهاد تأسیس آن ارائه شده است، رسمیت و سندیت پیدا کنند. هم چنین نام این بناها باید به دلیل روشن شدن دوره آنها ثبت شود. علاوه بر این، بناهایی که رو به ویرانی هستند، باید بازسازی شوند. این فعالیت ها طبق طرح هایی صورت می پذیرد که متخصصان در مورد آنها به توافق رسیده اند.

- توسعه و گسترش برنامه ها و علامت های راهنما به منظور اطلاع رسانی بیشتر به ساکنان و زائران در مورد بناهای مذهبی، تاریخی، میراث فرهنگی و سیاحتی که در کربلا واقع هستند.

تشویق و پشتیبانی از سازمان ها و مؤسساتی که به حفاظت از میراث فرهنگی و بهسازی شهرها توجه نشان می دهند.

پشتیبانی مادی و معنوی از شوراهای محلی شهر و حومه و توسعه کارایی و کارآمدی این شوراها، تا بتوانند در فعالیت های آگاه سازی مردم به منظور حفاظت از شهرشان سهم بیشتری داشته باشند.

فصل ششم: سفرهای زیارتی

اشاره

ص: ۳۴۱

منظور از سفرهای زیارتی، سفرهایی هستند که با هدف زیارت مکان‌های مقدّس مذهبی صورت می‌گیرند و مسافر یا زائر نیز به کسی گفته می‌شود که به قصد تفریح یا زیارت از شهری به شهر دیگر یا از کشوری به کشور دیگر می‌رود.

صنعت گردشگری برخلاف چندین سال قبل، گسترش یافته و بسیار متنوع شده است و زمینه‌های مختلفی از زندگی انسان‌ها، از جمله زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و محیطی را دربر گرفته است.

میل انسان به شناخت و عبور از مرزها، سبب پیدایش صنعت گردشگری شده است. انواع مختلف این صنعت به خصوص سفرهای زیارتی تاکنون رشد چشمگیری داشته‌اند و بدون شک در آینده نیز توسعه بسیار خواهند یافت.

همه علمای موفّق به کشورهای مختلف سفر کردند و به منظور زیارت و علم‌آموزی، شرق و غرب را زیر پا گذاشتند. شکی نیست که هرچه تعداد سفرهای یک عالم بیشتر باشد، میزان علم و معرفت او نیز بیشتر خواهد بود. به همین دلیل، علمای هر منطقه از جهان، راه سفر به شهرهای مختلف اسلامی را در پیش می‌گرفتند و از غرب جهان اسلام حتّی تا دورترین نقطه شرق آن نقل مکان می‌کردند. از مراکش به قاهره، دمشق، استانبول، بغداد و سایر شهرهای مقدّس مذهبی یا به تهران، خراسان، کابل و آسیای میانه می‌رفتند.

سفر و گردشگری طی قرن های گذشته پیشرفت گسترده ای داشته است و علما، گردشگران و مورخان بسیاری هم چون مسعودی، ابن فضلان (که به شمال اروپا رسید)، ابن بطوطه، حمدالله مستوفی، ابن جبیر، یاقوت حموی، ابن سینا، جابر بن حیان، کندی، فارابی و دیگران به قسمت های مختلف جهان سفر کردند و از این طریق افق های علمی خود را گسترش دادند. آنها از علم و تجربه ملت های اسلامی و سایر ملت های جهان بهره های بسیار بردند و هنوز هم بسیاری از تألیفات شان جزء مهم ترین منابع علمی است و در بسیاری از دانشگاه های جهان تدریس می شود.

صنعت گردشگری نقش مهمی در تقویت فرهنگ اسلامی ایفا می کند. هدف از گردشگری تنها مشاهده آثار تاریخی و مذهبی شهرهای مختلف نیست، بلکه این صنعت در شناخت جوامع، آگاهی یافتن از عادات و سنن آنان و هم چنین بررسی فرهنگ های مختلف تأثیر عمده ای دارد و عامل مهمی در ارتباط بین تمدن ها و فرهنگ ملت های مختلف جهان به شمار می آید.

سفرهای مذهبی و زیارتی یکی از مهم ترین انواع سفرها در جهان اسلام به شمار می آیند و آداب مخصوص خود را دارند که یکی از آنها دوری گزیدن از مُحَرَّمات الهی و پای بندی و احترام به اصول و ضوابط اسلامی است. به همین دلیل، لازم است تلاش های وسیعی برای تقویت و بهبود کیفیت سفرهای زیارتی در عراق صورت گیرد. هم چنین باید برنامه های متنوعی برای استقبال از کاروان های زیارتی مختلف تدوین شود. این برنامه ها نباید محدود به زیارت حرم های مقدس باشد بلکه به منظور آشنایی با فرهنگ جوامع مختلف، تبادل دیدارها، برگزاری همایشها، نمایشگاهها

و فروشگاه‌ها نیز باید تدابیر خاصی اندیشیده شود. بازدید از آثار دیدنی و تاریخی مناطقی که در نزدیکی شهرهای مذهبی واقع شده‌اند نیز باید در این برنامه‌ها گنجانده شود.

علاوه بر آن، فراهم کردن امکانات رفاهی و احتیاجات ضروری زائران و گردشگران هم چون سرویس‌های بهداشتی و مطب‌های پزشکی، هم‌چنین وجود دفاتر راهنمایی و ارتباطات و دفاتر پلیس گردشگری نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. هتل‌ها، رستورانها و اماکن گردشگری دیگر نیز باید دارای کیفیت مطلوب باشند و نظارت مستمر بر آنها صورت گیرد.

ساکنان شهرهای مذهبی به مهمان‌نوازی و استقبال گرم از زائران و مسافران معروف‌اند. به همین دلیل، یکی از ویژگی‌های سفرهای زیارتی، به خصوص در عراق و در شرایط طبیعی این است که زائر یا مسافر احساس می‌کند در بین خانواده و بستگان خویش است. به دلیل بزرگواری و خوش رفتاری ساکنین شهرهای مذهبی با زائران و مسافران، بسیاری از آنها مایل هستند که مدت بیشتری در شهرهای مذهبی اقامت‌گزینند تا بیشتر به زیارت حرم‌های اهل بیت علیهم‌السلام پردازند.

کسانی که به شهرهایی هم‌چون کربلا، نجف، کاظمین و سامرا سفر می‌کنند، انگیزه‌های مختلفی دارند. یکی از دلایل سفر به این شهرها این است که ثواب زیارت این شهرها نزدیک به ثواب عمره خانه خداست. به همین دلیل، زیارت حرم‌های مقدّس موجود در این شهرها، بسیار باعظمت است و جزئی از آئین‌های اسلامی مسلمانان به شمار می‌آید.

شهر مقدّس کربلا، در دوره‌های تاریخی مختلف، مرکزی برای تبادل

تمدن‌ها و فرهنگ‌های مختلف بوده است و افراد بسیاری از مناطق مختلف اسلامی جهان به این شهر سفر می‌کردند. این شهر، حلقه اتصال علما و دانشمندان کشورهای اسلامی در دوره‌های مختلف بوده است.

رژیم سابق عراق طی سه دهه گذشته موانع بسیاری برای زیارت شهرهای مقدّس مذهبی ایجاد و زائران کشورهای اسلامی را از زیارت این اماکن مقدّس منع کرده بود. بنابراین، بعد از فروپاشی این رژیم، طبیعی است سیل زائران و گردشگران در سال‌های آتی به شهر کربلا- و شهرهای مذهبی دیگر سرازیر شود. به همین دلیل، لازم است طرح‌های عمرانی، معماری و گردشگری بسیاری اتخاذ شوند و به مرحله اجرا درآیند. توسعه شهر قدیم، گسترش حرم مطهر امام حسین و حضرت عباس علیهما السلام، بازسازی و تعمیر حرم‌های و آثار مذهبی موجود در داخل و اطراف شهر، افزایش تعداد هتل‌ها و راه‌اندازی بازارهای جدید به خصوص بازارهای محلی، از جمله اقدامات ضروری به شمار می‌آیند.

هم‌چنین لازم است شهرهای توریستی و هتل‌های جدیدی در مناطق اطراف شهر قدیم ساخته شوند. منطقه رزازه که بین کربلا- و نجف واقع شده است و منطقه حرم عون بن عبدالله از جمله مناطق مناسب برای این کار هستند. امکانات رفاهی و تفریحی هم‌چون رستورانها، شهربازیها، پارک‌ها و مراکز اینترنتی نیز باید در این مناطق ساخته شوند. ضروری است این مناطق از طریق شبکه‌های ارتباطی و وسایل نقلیه با شهر قدیم ارتباط داشته باشند. بدین ترتیب، از فشار زیادی که در زمان ورود زائران و مسافران به این شهر وارد می‌شود، کاسته خواهد شد.

از طرفی، بازسازی و حفظ آثار تاریخی و قدیمی موجود در شهر قدیم و گسترش و توسعه این شهر، سبب می شود فعالیت ها و خدمات رفاهی و ضروری که برای زائران در نظر گرفته شده است، به راحتی و به صورت منظم صورت پذیرد.

یکی دیگر از اقدامات لازم و ضروری برای بهبود وضعیت گردشگری در کربلا، توسعه منطقه عین التمر است؛ زیرا این منطقه در نزدیکی قلعه اخضر که یک اثر مشهور تاریخی در عراق است، واقع شده است. علاوه بر آن، این منطقه دارای چشمه های آب معدنی بسیاری است که برای درمان بیماری های پوستی مزمن مناسب و هم چنین دارای محصولات زراعی مهمی چون خرما، انار و زیتون است.

در اطراف این منطقه نیز آثار باستانی بسیاری وجود دارد. ارتباط منطقه عین التمر با منطقه رزازه و نزدیک شدن این دو منطقه به یکدیگر به دلیل استفاده های توریستی فراوانی که می توان از این دو منطقه کرد، نیز به بهبود وضعیت اقتصادی کربلا کمک شایانی می کند.

سفرهای تجاری نیز یکی از مهم ترین عوامل جذب توریست به شهر کربلاست. این شهر مملو از کالاها و اجناس مختلف، به خصوص تولیدات و صنایع سنتی است. زیبایی، کیفیت عالی و قیمت ارزان این کالاها هر زائر و مسافری را به خرید آنها تشویق می کند. بنابراین لازم است فروشگاه ها و بازارهای محلی متعددی در قسمت های مختلف شهر کربلا راه اندازی شوند. این بازارها باید مجهز به امکانات و خدمات عمومی و پارکینگ باشند. از طرفی مکان های خاصی نیز برای قرار گرفتن کالاها باید در نظر گرفته

شوند تا فروشندگان از قرار دادن اجناس در پیاده روها و خیابان های منطقه بین الحرمین و اطراف آن خودداری کنند؛ زیرا این امر در رفت و آمد افراد و حرکت خودروهای امداد، آتش نشانی و خدمات رسانی مشکل ایجاد می کند و هم چنین سبب زشتی جلوه ظاهری شهر می شود.

بسیاری از کشورهای عربی و اسلامی از طریق سفرهای تجاری به موفقیت های بزرگی دست یافته اند. کشورهای حاشیه خلیج فارس نیز با گسترش بخش گردشگری، ساخت هتل های وسیع و گردشگری جدید و هم چنین اجرای طرح های عظیم گردشگری، پیشرفت عمده ای داشته اند.

اقتصاد شهرهایی چون دبی، قاهره، دمشق، مراکش، اصفهان، استانبول و ... تا حدّ زیادی به سفرهای تجاری بستگی دارد. این سفرها یکی از مهم ترین منابع اصلی درآمد مالی این شهرها به شمار می آیند. سفرهای تجاری از جمله فعالیت های اقتصادی پویایی هستند که برای افراد جامعه بسیار مفیدند و نقش مهمی نیز در ایجاد فرصت های شغلی مناسب دارند.

سفرهای زیارتی به صورت مستقیم و غیرمستقیم بر اقتصاد کشور و تولیدات داخلی آن تأثیر می گذارند. در زیر به مهم ترین این تأثیرات اشاره می کنیم:

۱. تأثیرات مستقیم سفرهای زیارتی

الف) تأثیر سفرهای زیارتی بر درآمد ملی

درآمد ملی از طریق فعالیت های سالیانه بخش های مختلفی هم چون بخش های زراعی، صنعتی و خدماتی به دست می آید. هر بخشی مسئولیت مجموعه ای از طرح ها را که شامل کارگاهها، کارخانه ها، زمین های

کشاورزی، تأسیسات، مؤسسات و اماکن عمومی و ... است، به عهده می گیرد. این واحدها عوامل و عناصر مختلف تولید را با هم می آمیزند تا آنها را به کالاها و خدمات مفید برای جامعه تبدیل کنند.

نقش سفرهای زیارتی در تولید، از طریق واحدهای خدماتی که در هتل ها، رستورانها، امور مربوط به حمل و نقل و ... به فعالیت می پردازند، مشخص می شود. در واقع، این سفرها عوامل تولید را به مجموعه ای از خدمات مختلف تبدیل می کنند و آنها را در معرض فروش به زائران عتبات عالیات قرار می دهند.

درآمدی که از طریق سفرهای زیارتی به دست می آید همان پولی است که زائران در مقابل خدماتی می پردازند که در طول سفر به عتبات عالیات به آنها ارائه می شود. به عبارت دیگر، این پول سود واحدهای خدماتی است که در زمینه سفرهای زیارتی به فعالیت مشغول اند.

درآمد ناشی از سفرهای زیارتی در بسیاری از کشورها، منبع اصلی درآمد ملی به شمار می آید. در عراق نیز همین گونه است. این سفرها نقش عمده ای در درآمد عراق دارند، زیرا در این کشور آثار باستانی تاریخی و باارزش فراوانی وجود دارد و شهرهای مقدس مذهبی هم چون اماکن مذهبی دیگر خود به تنهایی میلیون ها زائر مسلمان را سالانه به سوی عراق جذب می کنند.

(ب) تأثیر سفرهای زیارتی در مقدار پرداخت ها

میزبانی از زائرانی که به منظور زیارت عتبات عالیات وارد عراق شوند، باعث ورود مقدار زیادی ارز به داخل عراق می شود. بنابراین، سفرهای زیارتی منبع مهمی برای کسب ارز به شمار می آیند که البته مقدار آن به میزان

پرداختی‌های زائران بستگی دارد. در این صورت، باید بین درآمد حاصل از ارز که توسط زائران وارد کشور می‌شود از یک سو و مقدار ارزی که باید برای وارد کردن تولیدات ضروری و مورد نیاز مراکز سفرهای زیارتی خرج شود از سوی دیگر، موازنه و تعادل وجود داشته باشد. مابه‌التفاوت درآمد و خرج، در واقع تعیین‌کننده نقش این سفرهای زیارتی در درآمد کشور است. چنانچه درآمد بر خرج فزونی داشته باشد، مقداری از ارز باقی می‌ماند که بیانگر تأثیر مثبت سفرهای زیارتی در اقتصاد کشور است. اما چنانچه خرج بیش از درآمد حاصل از ارز باشد، در این صورت، این سفرها تأثیر منفی داشته‌اند.

ج) تأثیر سفرهای زیارتی بر بودجه دولت

سفرهای زیارتی منبع مالی مهمی برای خزانه دولت به شمار می‌آیند، زیرا دولت در قبال خدماتی که به زائران ارائه می‌دهد، هزینه‌هایی از آنها دریافت می‌کند که این هزینه‌ها درآمدی برای دولت به همراه دارند. اگر زائر مطمئن شود که این هزینه‌ها صرف گسترش حرم‌های، اماکن مذهبی و سازمان‌های خدماتی وابسته به آنها می‌شود، چه بسا درآمد بیشتری برای دولت فراهم گردد. مالیات‌ها و عوارضی که دولت برای طرح‌های گردشگری وضع می‌کند نیز منبع مالی مهمی برای دولت به شمار می‌آیند.

د) ایجاد فرصت‌های شغلی

صنعت گردشگری به بخش خدمات مربوط می‌شود و این بدان معناست که فعالیت‌های گردشگری تا حد زیادی به تلاش و فعالیت افراد و انسان‌ها بستگی دارد. شاید در موارد محدود و خاص بتوان از کامپیوتر به جای انسان‌ها استفاده کرد، اما ماشینی کردن همه چیز نیز ممکن نیست. «فورستیه»،

دانشمند فرانسوی نیز با استفاده از اعداد و ارقام و حقایق به دست آمده، نظریه ای در مورد گسترش بخش گردشگری ارائه داده است. وی گفته است: «هر چقدر بخش گردشگری گسترش بیشتری یابد، کار و اشتغال نیز بیشتر توسعه می یابد» و این یعنی صنعت گردشگری قادر است فرصت های شغلی جدیدی در محدوده بخش گردشگری ایجاد کند.

۰۵. توزیع درآمد و توسعه جغرافیایی

طرح های توسعه در درجه اول، در شهرهای بزرگ و پرجمعیت اجرا می شوند و این طبعاً به ضرر شهرهای کوچک، روستاها و مناطق دوردست است. بنابراین در حالی که ساکنان شهرها از همه امکانات امروزی زندگی بهره مندند، ساکنان مناطق دیگر با کمبودهای جدی در این زمینه مواجه اند و این امر موجب توزیع ناعادلانه توسعه و درآمد می شود.

برای نمونه در عراق، همان طور که حرم های مذهبی مختلفی در شهرهای بزرگی هم چون کربلا، نجف، کاظمین و سامرا قرار گرفته اند، در شهرهای کوچک، روستاها و مناطق دوردست هم چون شهر حمزه و قاسم و منطقه حر، عون بن عبدالله و احمد بن هاشم که در اطراف شهر کربلا واقع شده اند نیز حرم های متعددی قرار گرفته اند. به همین دلیل می توان گفت سفرهای زیارتی نقش مؤثری در توزیع عادلانه توسعه و درآمد ایفا می کنند، زیرا سبب می شوند طرح های توسعه به خصوص طرح های مربوط به امور راه ها، حمل و نقل و خدمات، هم چون تأسیس بازارها، هتل ها، رستورانها و اماکن تفریحی در همه مناطق دوردست و هم چنین شهرهای کوچک و بزرگ به مرحله اجرا در آیند.

۲. تأثیرات غیرمستقیم سفرهای زیارتی

الف) تأثیر مضاعف سفرهای زیارتی

مبالغی که زائران شهرهای مقدّس مذهبی خرج می کنند و در واقع درآمدی برای صاحبان طرح های گردشگری به شمار می آیند، دوباره وارد بازار کار می شوند و در چرخه اقتصادی قرار می گیرند. به همین دلیل، درآمد حاصل از فعالیت های مربوط به سفرهای زیارتی، در پایان کار چندین برابر خواهد شد.

برای استفاده بهینه از افزایش درآمد فعالیت های مربوط به سفرهای زیارتی، لازم است به توسعه بخش های دیگری پرداخته شود که با ایجاد عوامل تولید به حمایت از فعالیت های مربوط به این سفرها پردازند. بخش های مربوط به سازندگی، تأسیسات و صنایع محلی به خصوص حرفه ها و صنایع محلی که نقش مهمی در برطرف کردن نیازهای بازار محلی دارند، می توانند این عوامل تولید را ایجاد کنند.

ب) فعال سازی حرکت تولید و سرمایه گذاری در بخش های دیگر

صنعت گردشگری به دلیل افزایش تقاضا به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر بخش های مختلف اقتصاد ملی تأثیر می گذارد. به همین دلیل، این صنعت قادر است فعالیت های تولیدی بسیاری ایجاد و در راه اندازی صنایع جانبی که به بیش از ۱۵۰ نوع می رسد نیز مشارکت کند. بنابراین، سفرهای زیارتی در بخش های دیگر نیز تأثیر می گذارند و محرک قوی در اقتصاد ملی عراق به شمار می آیند.

ج) توسعه و گسترش طرح های زیر ساختی

به منظور نشان دادن آثار ویژه و تاریخی عراق به زائران شهرهای مقدّس

مذهبی، لازم است طرح های زیرساختی متعددی که بخش عمده ای از نیازهای زندگی امروزی را فراهم می کنند، به مرحله اجرا در آیند. این طرح ها منحصر به شهرهایی نمی شوند که حرم های مطهر در آنها قرار دارند، بلکه همه مناطقی که زائران بدانجا می روند و هم چنین انواع طرح های خدماتی را دربر می گیرند. طرح های خدماتی نیز نه تنها زائران، بلکه ساکنان شهرهای مذهبی و مناطق دیگر را نیز شامل می شود.

د) توسعه و گسترش طرح های رو ساختی

توسعه مناطق مذهبی و توجه به نمای ظاهری این مناطق در مقابل زائران و گردشگران، به طور کلی به مسائل رو ساختی شهر، از قبیل مراکز گردشگری و حرم های مذهبی مربوط می شود. منظور از طرح های رو ساختی توجه ویژه به نوع ساخت، طراحی و نمای بیرونی بناها به خصوص حرم های مذهبی است که از مهم ترین آثار تمدن اسلامی در عراق و جهان اسلام به شمار می آیند.

ه) تأثیر سفرهای زیارتی در بهبود وضعیت محیط و گسترش اماکن تاریخی و باستانی

با وجود اینکه حرم های مطهر و اماکن مذهبی، مهم ترین عوامل جذب مسافران و زائران هستند، بهبود شرایط محیط و گسترش اماکن تاریخی و باستانی نیز در جذب زائران و مسافران تأثیر بسزایی دارد و مکمل عوامل دیگر به شمار می آید.

زائر یا مسافری که برای ادای مراسم و آئین های مذهبی، مسافت های طولانی را طی می کند، بی شک به فعالیت های فرهنگی و تفریحی نیز

علاقه مند است. مثلاً آشنایی با آثار تاریخی و باستانی موجود در اطراف مناطق مذهبی، یکی از اهداف زائران و مسافران است. تعداد زیادی از زائران، بخشی از وقت خود را به استراحت و تفریح در باغ ها و پارک ها و بخشی دیگر را به خرید به خصوص خرید از بازارهای قدیمی اختصاص می دهند. به همین دلیل، توجه به جنبه های زیر ضروری است:

- حفاظت از محیط در برابر آلودگی؛

- ایجاد جنگل های مصنوعی و فضای سبز و حفاظت از پارک ها؛

- ساخت پارک ها، گردشگاه ها، شهر بازی ها و به خصوص ساخت اماکن تفریحی مخصوص زنان و کودکان؛

- بازسازی و محافظت از اماکن تاریخی و هم چنین بازسازی محله های قدیمی

(و) تأثیر سفرهای زیارتی در اطلاع رسانی

(و) تأثیر سفرهای زیارتی در اطلاع رسانی

یکی از راه های مهم برای شناساندن دستاوردهای تمدنی هر کشور به کشورهای دیگر، اطلاع رسانی است و هر ساله مقدار زیادی از بودجه دولت به این امر اختصاص می یابد.

زائران و مسافران بهترین وسیله تبلیغاتی برای شهرهای مذهبی هستند که نه تنها هیچ هزینه ای برای دولت ندارند، بلکه با صداقتی هر چه تمام تر، همه شرایط و پیشرفت های موجود در این شهرها را به کشور خود منتقل می کنند. استقبال از میلیون ها زائر و مسافر در طول سال، در واقع کسب تأیید از ساکنان کشورهای دیگر است. البته این مسأله زمانی صادق است که میزبانی از زائران و مسافران به نحو احسن انجام گیرد و با میزبانی خوب،

خوش رفتاری و هم چنین فراهم کردن انواع خدمات و احتیاجات ضروری آنها، سعی در جلب رضایت آنها شود.

علاوه بر تأثیرات مهمی که ذکر شد، سفرهای زیارتی تأثیرات دیگری نیز دارند که باید به دقت مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرند. این تأثیرات عبارت اند از:

الف: تأثیر سفرهای زیارتی در سطح قیمت ها

در سفرهای زیارتی مهم، صدها هزار زائر وارد شهرهای مقدّس مذهبی به ویژه کربلا می شوند. در مقابل این تعداد زیاد، قیمت اجناس به خصوص مواد مصرفی نیز به صورت چشمگیری بالا می رود و سبب ایجاد تورّم در سطح جامعه می شود. این تورّم تأثیرات منفی در وضعیّت زندگی ساکنان شهرهای مذهبی، به ویژه افراد کم درآمد می گذارد و زندگی آنها را با مشکلات جدی مواجه می کند.

به همین منظور لازم است تدابیر خاصی برای حل این مشکل اندیشیده شود و مواد مصرفی با قیمت های واقعی در اختیار ساکنان شهرهای مقدّس مذهبی به ویژه افراد کم درآمد قرار گیرد تا در زندگی آنها خللی ایجاد نشود. یکی از اقدامات در این زمینه، ایجاد شرکت های تعاونی مصرف متعدد برای رفاه حال ساکنین این شهرهاست.

ب) تأثیر سفرهای زیارتی در مسائل اقتصادی

وقتی ورود زائران یا مسافران به شهرهای مذهبی تنها از یک کشور خاص مثلاً ایران، امکان پذیر باشد، در این حالت، وضعیّت اقتصادی ممکن است دچار مشکلاتی شود، زیرا فعالیت های اقتصادی شهرهای مذهبی تا حد

زیادی از اقتصاد کشوری که زائر از آنجا می‌آید تأثیر می‌پذیرد. مثلاً اگر آن کشور دارای رفاه اقتصادی باشد، سفرهای زیارتی نیز نقش مثبتی در وضعیت اقتصاد جامعه خواهد گذاشت و برعکس چنانچه آن کشور از لحاظ اقتصادی در سطح پایینی باشد، بی‌شک اقتصاد شهرهای مذهبی نیز دچار رکود خواهد شد.

گاهی نیز دلایل متعدد و شرایط پیش‌بینی نشده مانع رسیدن زائران به شهرهای مذهبی می‌شود. این مسأله نیز در اقتصاد این شهرها تأثیر منفی می‌گذارد. بنابراین لازم است ورود زائران از کشورهای مختلف به این شهرها امکان‌پذیر باشد. این مسأله خود باعث ترویج سفرهای زیارتی در کشورهای اسلامی و کشورهایی با اقلیت‌های اسلامی بزرگ می‌شود.

ج) تأثیرات اجتماعی و فرهنگی سفرهای زیارتی

ارتباط و تعامل نزدیک بین ساکنان شهرهای اسلامی و زائرانی که دارای فرهنگ‌های مختلف و متفاوت هستند، سبب می‌شود ساکنان این شهرها تحت تأثیر مثبت یا منفی عادات و سنت‌های اجتماعی و فرهنگی این زائران قرار گیرند. به عبارت دیگر، این ارتباط و تعامل تغییرات مهمی در سطح اجتماعی و فرهنگی جامعه ایجاد می‌کند. قرن‌های گذشته گواهی می‌دهند که ارتباط و تعامل ساکنان این شهرها با زائران مختلف، سبب بالا رفتن سطح فرهنگی آنها شده و حتی در قشر سازگار جامعه نیز تأثیرات مثبتی گذاشته است. این ارتباط، سرآغاز بسیاری از جنبش‌های فکری و سیاسی و هم‌چنین بررسی زبان‌ها، فرهنگ‌ها و عادات مختلف بوده است.

پیشنهادها و توصیه‌هایی در زمینه توسعه و گسترش سفرهای زیارتی

- لازم است برای ایجاد و راه‌اندازی بازارهای زیبا و مناسب، تلاش‌ها و اقدامات گسترده‌ای صورت گیرد. ضرورت وجود این نوع بازارها و اهمیت توسعه آنها باید از جنبه‌های مختلف بررسی شود. هم‌چنین ضروری است از طریق تأسیس سازمانی مستقل به نام «سازمان سفرهای زیارتی» نظارت کامل و مستمر بر این بازارها صورت گیرد.

- لازم است به صورت دوره‌ای و مستمر در ماه‌های مخصوصی از سال، به ویژه در مناسبت‌های مذهبی، گزارش کاملی از نحوه و میزان فعالیت‌ها ارائه شود. این گزارش‌ها می‌تواند منبع مهمی برای پژوهش‌های علمی در زمینه سفرهای زیارتی باشد.

- برای افرادی که تجربه و توانایی کافی در زمینه گردشگری، سفر و سفرهای زیارتی دارند، باید امکان تأسیس شرکت‌های توریستی که با شرایط کنونی عراق و نیازهای بازار متناسب باشد فراهم شود تا سبب ارتقای فعالیت‌های گردشگری شود. فعالیت شرکت‌های توریستی و مسافرتی موجود نیز باید مورد بازنگری قرار گیرد و در زمینه گسترش فعالیت‌های آنها نیز اقدامات لازم صورت پذیرد.

- در فعالیت‌های مربوط به سفرهای زیارتی باید از کارشناسان و افرادی که در زمینه‌های مختلف شغلی تخصیص دارند دعوت و اولویت استخدام در سازمان پیشنهادی سفرهای زیارتی به آنها داده شود.

- بهتر است زائران به شکل گروهی و دسته‌جمعی وارد عراق شوند. در این صورت، مقدمات کار زود فراهم و از تشریفات نیز جلوگیری می‌شود.

هتل ها، رستورانها و سایر خدمات نیز راحت تر در اختیار زائران قرار می گیرد.

- برنامه های دیگری هم چون بازدید از آثار تاریخی و باستانی و هم چنین برنامه های تفریحی و سرگرم کننده نیز باید به برنامه های زیارتی افزوده شوند. برای این کار لازم است روی مناطقی هم چون رزازه، جنگلهای موجود در کربلا، مناطق مُشْرِف به رود فرات در شهرهای هندیه و مُسَیَّب، منطقه حسینیّه، منطقه عطیشی، دریای نجف و مناطق زیبای مشرف بر رود فرات در کوفه، سرمایه گذاری شود تا محیط مناسبی در این مناطق برای حضور زائران فراهم آید. این برنامه سبب افزایش مخارج روزانه زائران و نیز طولانی تر شدن مدّت اقامت آنها می شود.

- در پذیرش زائران و مسافران نباید به کشورهای خاصّی اکتفا کرد، بلکه باید برنامه ها و اقدامات لازم برای پذیرش زائران از کشورهای مختلف در تمام طول سال وجود داشته باشد.

زائران مختلف به خصوص دانش آموزان، دانشجویان، خانواده های شهدا، معلولین و سالمندان باید تشویق شوند که در زمان های دیگری غیر از مناسبت های مهم مذهبی به عتبات عالیات سفر کنند. برای تشویق آنها باید تسهیلات کافی در اختیارشان قرار گیرد و قیمت اسکان، حمل و نقل، غذا و برنامه های تفریحی دیگر نیز تا حد زیادی کاهش یابد.

- زائران عتبات عالیات را باید تشویق کرد که از وسایل نقلیه عمومی هم چون اتوبوس ها و قطارها برای سفر به این مناطق استفاده کنند.

- برای کاهش ازدحام زائران در داخل حرم ها، بهتر است مراسم و آیین های مذهبی در فضای باز بیرون از حرم انجام شود. لازمه این کار این

است که امکانات رفاهی در فضاهای بیرون از حرم نیز وجود داشته باشد.

- این امکانات شامل وضوخانه ها، سرویس های بهداشتی مردانه و زنانه، سرویس های بهداشتی مخصوص معلولین، حمام ها، آبخوری ها، دفاتر راهنمایی، ارتباطات و پلیس گردشگری می شود.

- بهداشت هتل ها، رستورانها و مراکز خدماتی دیگر باید به صورت مستمر مورد کنترل و نظارت سازمان ها و ادارات مرتبط قرار گیرد تا بدین وسیله از مشکلات بهداشتی که سلامت عمومی جامعه را تهدید می کند، جلوگیری شود.

- مراکز اسکان زائران به خصوص هتل ها و خانه هایی که به آنها اختصاص داده می شود باید وسیع و دارای کیفیت مطلوب باشد و محافظت شبانه روزی از آنها به عمل آید.

- حمایت و تشویق بخش های خصوصی برای ساخت هتل ها، رستورانها و سایر اماکن گردشگری نیز از جمله اقدامات ضروری است.

- لازم است در مناطق گسترده و وسیع هم چون رزازه، حرم عون بن عبدالله، عطیشی، حسینیه، ابراهیمه و مسیر نجف کربلا، شهرهای توریستی با همه امکانات رفاهی ساخته شوند.

- باید از برنامه های فرهنگی و برنامه های مختلف دیگر برای افزایش تقاضای سفرهای زیارتی استفاده کرد.

- ورود و خروج زائران به عتبات عالیات باید براساس برنامه های منظم و از پیش تعیین شده صورت گیرد تا از ازدحام شدید زائران و ورود عوامل ناشناس به این کشور جلوگیری شود.

- مراکز و دانشکده های گردشگری به خصوص مراکزی که در زمینه

سفرهای زیارتی و مذهبی فعّالیت می کنند باید مورد حمایت واقع شوند. از طرفی، برنامه های درسی این مراکز نیز باید متناسب با نیاز تورهای مذهبی و زیارتی باشند تا نیروهای گردشگری توانمندی در آینده به جامعه تحویل دهند. این مسأله در شهرها و اماکن مذهبی که ساکنان آنها به صورت مستقیم یا غیرمستقیم مشغول خدمت رسانی به زائران عتبات عالیات هستند، ضرورت بیشتری پیدا می کند.

- ایجاد ارتباط بین هنرها، حرفه های اسلامی و سفرهای زیارتی، تا حد زیادی سبب ارتقای سطح آگاهی مردم می شود. بنابراین، بخش های مربوط به سفرهای زیارتی نقش عمده ای در گسترش مراکز مربوط به هنرها و حرفه های اسلامی دارند.

- لازم است تحقیقات و پژوهش های مختلفی در زمینه گردشگری، به خصوص سفرهای زیارتی انجام گیرد.

- برای فارغ التحصیلان رشته گردشگری باید دوره های خاصی در نظر گرفته شود تا به یادگیری زبان های محلی و خارجی هم چون کردی، فارسی، ترکی، انگلیسی، هندی و ... بپردازند.

- برای کالاهای و اجناس نیز باید مکان های مناسبی در نظر گرفته شود تا فروشندگان از قرار دادن کالاها در پیاده روها و خیابان های اطراف حرم خودداری کنند. یکی از اقدامات مهمی که می توان در این زمینه انجام داد راه اندازی بازارهای دائمی است.

- دولت باید ساکنان شهرهای مذهبی را به اجرای طرح های گردشگری درآمدزا تشویق کند. بی شک، درآمد حاصله در وضعیت شغلی و معیشتی

ساکنان تأثیر مثبتی خواهد گذاشت.

- همه افراد جامعه به ویژه دانشجویان و دانش آموزان باید بر رفت و آمد زائران و انجام مراسم مذهبی آنان نظارت داشته باشند و هم چنین در نظافت محیط و پاکسازی اماکن مذهبی و گردشگری نیز مشارکت کنند.

- دولت باید فرهنگ گردشگری در شهرهای مذهبی ایجاد کند تا ساکنان این شهرها با زائران رفتار مطلوب و مناسبی داشته باشند.

مهم ترین وظایف و خدمات سازمان پیشنهادی سفرهای زیارتی

- تنظیم سفرهای زیارتی براساس برنامه های سالیانه از پیش تعیین شده.

- ارتباط با کشورهای عربی، اسلامی و کشورهای که اقلیت های بزرگ اسلامی در آنها قرار دارند و انعقاد توافق نامه های مختلف با این کشورها در زمینه سفرهای زیارتی. طبیعی است این امر سبب ترویج و گسترش سفرهای زیارتی در عراق می شود.

- افتتاح دفاتر و شعبه های مختلف در داخل و خارج عراق به خصوص در شهرهای مذهبی و مناطق مرزی تا کاروان های زیارتی در زمینه خرید اجناس مختلف دچار مشکل نشوند. هم چنین خدمات ارائه شده از سوی شرکت های گردشگری، هتل ها و رستورانها نیز مورد نظارت و بازرسی قرار گیرند.

- تهیه و تنظیم لیستی از شرکت های گردشگری تا در اختیار کاروان های زیارتی قرار گیرد.

- اسکان زائران براساس جدول بندی از پیش تعیین شده هتل ها در هتل های یک تا سه ستاره.

- نظارت بر خدماتی که به کاروان های زیارتی ارائه می شود، به ویژه خدمات مربوط به آسایش و امنیت زائران.
- قیمت گذاری عادلانه هتل ها براساس کیفیت آنها تا بدین وسیله نرخ خدماتی که به کاروان های زیارتی ارائه می شود، ثابت بماند.
- آسان ساختن مراحل و شرایط ورود زائران به عراق از صدور روادید گرفته تا اقدامات مربوط به فرودگاهها و گمرک ها.
- فراهم کردن تسهیلات کافی در مکان های اسکان زائران و ایجاد هتل ها و اماکن تفریحی مناسب که سبب گسترش سفرهای زیارتی در عراق می شود.
- تشکیل دوره های خاص برای مدیران شرکت های گردشگری و اعطای مجوز لازم به آنها.
- توسعه و گسترش حرم ها و بناهای مذهبی کوچک و بازسازی و گسترش مناطق اطراف آنها و مناطقی که در قسمت های مختلف شهرهای مذهبی در شهرهای دیگر واقع شده اند.
- فراهم کردن امکانات لازم و خدمات موردنیاز زائران در اماکن مذهبی دوردست.
- افزایش اطلاع رسانی در زمینه گردشگری از طریق شبکه های مختلف تلویزیونی به منظور شناساندن و ترویج سفرهای زیارتی در عراق.
- تهیه مجله ها، بروشورها، نوارهای ویدئویی و سی دی های مختلف از آثار مذهبی و تاریخی شهرهای مذهبی.
- هماهنگی با ادارات و سازمان های دیگر موجود در عراق که با کاروان های زیارتی در ارتباطند، به ویژه وزارت امور خارجه، وزارت کشور، وزارت بهداشت و سازمان حج و اوقاف.

إبراهيم الموسوي الزنجاني: جوله في الأماكن المقدسه، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، بيروت لبنان، ١٤٠٥ هـ. ق (١٩٨٥ م).

ابن الأثير: الكامل في التاريخ، دار صادر و دار بيروت، بيروت، ١٣٨٥ هـ. ق (١٩٦٥ م).

ابن الجوزي: المنظم في تاريخ الأمم و الملوك، دار الكتب العلميه، بيروت، ١٤١٢ هـ. ق (١٩٩٢ م).

ابن الجوزي: تذكره الخواص، مكتبه نينوى الحديثه، طهران.

ابن بطوطه: رحله ابن بطوطه، شرح طلال حرب، الطبعة الأولى، دار الكتب العلميه بيروت، ١٤٠٧ هـ. ق (١٩٨٧ م).

ابن جرير الطبري: تاريخ الطبري، تاريخ الرسل و الملوك، دار المعارف، مصر، (١٩٦٣ م).

ابن عساکر: من تاريخ دمشق، الطبعة الأولى، مؤسسه المحمودی للطباعة و النشر، بيروت لبنان ١٣٩٨ هـ. ق (١٩٧٨ م).

ابن كثير: البدايه و النهايه في التاريخ، الطبعة الاولى، مطبعة السعاده، مصر (١٩٣٢ م).

ابن منظور: لسان العرب، طباعه دار الفكر، بيروت.

ابو فرج الأصفهاني: مقاتل الطالبين، ط ٢، مؤسسه الأعلمی، بيروت، ١٤٠٨ هـ. ق (١٩٨٧ م).

أحمد بن يحيى البلاذري: فتوح البلدان، نشر صلاح الدين المنجد، القاهره (١٩٥٧ م).

أحمد سوسه: الدليل الجغرافى، بغداد ١٣٧٩ هـ. ق (١٩٦٠ م).

الأمام محمد عبده: شرح نهج البلاغه للأمام على بن ابى طالب عليه السلام، الجزء الثانى.

الترمذى: سنن الترمذى، مطبعه دار إحياء التراث العربى، بيروت، لبنان.

الحاج محمد على آل كموه: ديوان ابن كموه، مطبعه دار للنشر و التأليف، للنجف ١٣٦٧ هـ. ق (١٩٤٨ م).

الدينورى: الأخبار الطوال، الطبعة الأولى، دار إحياء الكتب العربيه، القاهره ١٩٦٠ م.

السيد إبراهيم شمس الدين القزوينى: البيوتات العلويه فى كربلاء، (١٩٦٣ م).

السيد ابن طاووس: اللهوف فى قتلى الطفوف، دارالمرضى، بيروت، لبنان.

السيد حسن الصدر: نزهه اهل الحرمين فى عماره المشهدين، الطبعة الثانیه، مطبعه أهل البيت، كربلاء، ١٣٨٤ هـ. ق (١٩٦٥ م).

السيد حسين بن احمد البراقى: تاريخ الكوفه، المطبعه الحيدريه، النجف، ١٣٥٦ هـ. ق (١٩٣٧ م).

السيد عبدالحسين الكلیدار: تاريخ كربلاء المعلى، المطبعه العلويه، النجف الأشرف العراق، ١٣٤٩ هـ. ق (١٩٣٠ م).

السيد محسن الأمين: أعيان الشيعة، دار التعارف للمطبوعات، بيروت لبنان ١٤٠٣ هـ. ق (١٩٨٣ م).

السيد محسن الأمين: خطط جبل عامل، الطبعة الأولى، ١٤٠٣ هـ. ق (١٩٨٤ م)، الدار العالميه للمطبوعات، بيروت، لبنان.

السيد محمد عبدالرزاق: تراثنا، رقم ١٦، العدد ١٣، عن مؤسسه آل البيت لأحياء التراث، ١٤٠٩ هـ. ق (١٩٨٩ م).

السيد هادى الصدر: مجله رساله الشرق، مطبعه النجاح، بغداد، ١٣٧٣ هـ. ق (١٩٥٤ م).

أرنولد ويلسون: ولاء سكان بلاد ما بين النهرين ١٩٢٠ - ١٩١٧، طباعه جامعه اكسفورد، لندن همفرى ميلفورد.

الشيخ المفيد: الإرشاد، ط ٣، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، بيروت، ١٣٩٩ هـ. ق (١٩٧٩ م).

الشيخ طه الولى: المساجد فى الإسلام، الطبعة الأولى، دار العلم للملايين، بيروت، ١٤٠٩ هـ. ق (١٩٨٨ م).

الشيخ فرج العمران القطيفى: الأزهار الأرجيه فى الآثار الفرجه، ١٣٨٣ هـ. ق (١٩٦٤ م)

الشيخ محمد صادق الكرباسى: دائره المعارف الحسينيه، قسم مدينه كربلاء، تحت الطبع.

العلامه المجلسى: بحار الأنوار، ط ٢، مؤسسه الوفاء، بيروت، ١٤٠٣ هـ. ق (١٩٨٣ م).

المسعودى: مروج الذهب، المكتبه الإسلاميه، بيروت، لبنان.

النجاشى: رجال النجاشى، طبعه ثانيه، قم، ايران، ١٣٩٨ هـ. ق (١٩٧٨ م).

باقر شريف القرشى: حياه الإمام الحسين عليه السلام، الطبعة الأولى، مطبعة الآداب، النجف الأشرف، العراق ١٣٩٦ هـ. ق (١٩٧٦ م).

جعفر الخياط: موسوعه العتبات المقدسه، جعفر الخليلى.

جعفر محبوبه: ماضى النجف و حاضرها، الطبعة الثانيه، دار الأضواء، بيروت لبنان، ١٤٠٦ هـ. ق (١٩٨٦ م).

جلال الحنفى: معجم اللغه العاميه البغداديه، مطبعة أسعد، بغداد (١٩٦٦ م).

جيرالد دى گورى: ثلاثه ملوك فى بغداد ١٩٢١ - ١٩٥٨.

حسن الأمين، دائره المعارف الإسلاميه الشيعيه، ط ٢، دائره التعارف للمطبوعات، بيروت ١٤١٣ هـ. ق (١٩٩٢ م).

حنا بطاطو: العراق، الكتاب الثالث، ط ١، مؤسسه الأبحاث العربيه، بيروت، (١٩٩٢ م).

خالد عبدالمنعم: موسوعه العراق الحديث، ط ١، الدار العربيه للموسوعات بغداد (١٩٧٧ م).

اعتماد يوسف القصيرى: سومر، سنه ١٩٨٢ م، عن المؤسسه العامه للآثار و التراث، وزاره الثقافه و الإعلام، العراق.

جليل العطيّه: جريده الشرق الأوسط، العدد ٦٣٤٣، لندن (١٩٩٦ م).

حسن إبراهيم حسن: تاريخ الإسلام، دار إحياء التراث العربى، بيروت، لبنان.

حسين على محفوظ: موسوعه العتبات المقدسه لجعفر الخليلى، قسم كربلاء.

حسين مؤنس: المساجد، عن معالم المعرفه، الكويت، ١٤٠١ هـ. ق (١٩٨١ م).

خالد السلطاني: دراسه فى عماره العراق ما بين الحربين، آفاق عربيّه، عدد ١٠، (١٩٨٠ م).

صالح محمّد العابد: حضاره العراق، دار الحرّيّه الطبعة، بغداد (١٩٨٥ م).

صفاء خلوصى: موسوعه العتبات المقدسه لجعفر الخليلى، قسم كربلاء.

طارق جواد الجنابى: حضاره العراق، دار الحرّيّه الطبعة بغداد (١٩٨٥ م).

طارق نافع الحمدانى و الدكتور صباح إبراهيم الشىخلى: المدينه و الحياه المدينه، دارالحرّيّه للطباعه، بغداد سنه (١٩٨٨ م).

عبدالجبّار ناجى: دراسات فى تاريخ المدن العربيه الإسلاميه، مطبعه جامعه البصره، العراق، (١٩٨٦ م).

عبدالجواد الكلّيدار: تاريخ كربلاء و حائر الحسين، للطبعه الثانيه، المطبعه الحيدريه، النجف، العراق ١٣٨٦ هـ. ق (١٩٦٧ م).

عفيف بهنسى: الفن الإسلامى، طبعه اولى، دار أطلّاس للدراسات و الترجمه و النشر، دمشق، (١٩٨٦ م).

عماد عبدالسلام رؤوف: حضاره العراق، دارالحرّيّه للطباعه، بغداد (١٩٨٥ م).

عيسى سلمان و هناء عبدالخالق و نجاه يونس: العمارات العربيه الإسلاميه

فى العراق، دارالحريه للطباعه، بغداد، (١٩٨٢ م).

فاضل الحسينى الميلانى: دراساٲ حول كربلاء و دورها الحضارى، ط ١، (١٩٩٤ م).

قحطان رشيد صالح: الكشاف الأثرى، المؤسسه العامه للآثار و التراث فى العراق، (١٩٨٧ م).

مجيد خدورى: العراق جمهورى، طبعه أولى، الدار المتحده للنشر، بيروت، (١٩٧٤ م).

محمّد مكىه: الدور البغداديه و التراث السكنى، قامت بنشره نقابه المهندسين العراقيين، (١٩٦٩ م).

مصطفى جواد: دليل خارطه بغداد المفصل، أحمد سوسه، مطبعه المجمع العلمى العراقى، سنه (١٩٢٩ م).

مصطفى جواد: موسوعه العتبات المقدسه لجعفر الخليلى، من قسم كربلاء، الطبعه الأولى، دارالتعارف، بغداد، ١٣٨٦ هـ. ق (١٩٦٦ م).

مظفر عبدالله أمين، و جهاد صالح العمر: العراق فى التاريخ، المجمع العلمى العراقى، بغداد، (١٩٨٣ م).

هاشم خضير الجنايى: المدينه الإسلاميه و خصائصها، مجله التريه و التعليم (جامعه الموصل)، العدد ٢، سنه (١٩٨٠ م).

وليد الحلّى: العراق و آفاق المستقبل، دارالفرات، بيروت، ١٤١٣ هـ. ق (١٩٩٢ م).

وميض جمال عمر نظمى: ثوره ١٩٢٠، المكتبه العالميه، بغداد، (١٩٨٥ م).

زينب صادق على السمكرى: سومر، المؤسسه العامه للآثار و التراث، سنه ١٩٨٥ - ١٩٨٦ م، وزاره الثقافه و الإعلام، العراق.

ستيفن لونجريك و فرانك ستوكس: شعوب العالم الحديث، العراق، طبعه اولى، أرنست بن ليمنٲ، لندن، (١٩٥٨ م).

سعيد الأفغانى: أسواق العرب فى الجاهليه و الإسلام، دمشق، (١٩٦٠ م).

سلمان هادى طعمه: الحمامات الشعبيه فى كربلاء، مجله التراث الشعبى البغداديه، العدد: ١٢، ١٣٩٢ هـ. ق (١٩٧٢ م).

سلمان هادى طعمه: تراث كربلاء، الطبعة الثانيه، مؤسسه الأعلمى للمطبوعات، بيروت ١٤٠٣ هـ. ق (١٩٨٣ م).

سلمان هادى طعمه: كربلاء فى الذاكره، مطبعه العانى، بغداد، (١٩٨٨ م).

سليمه عبدالرسول: المبانى التراثيه فى بغداد، وزاره الثقافه و الإعلام، المؤسسه العامه للآثار و التراث، بغداد، (١٩٨٧ م).

شمس الدين المقدسى: أحسن التقاسيم فى ذكر الأقاليم، سنه، (١٩٠٦ م).

شمس الدين محمّد الذهبى: دول الإسلام، تحقيق فهيم محمّد شلتوت و محمّد مصطفى إبراهيم، القاهره، (١٩٧٤ م).

صفى الدين بن عبدالحق: مراصد الإطلاع على أسماء الأمكنه و البقاع، الناشر، أنتر برس.

عباس العزاوى: تاريخ العراق بين احتلالين، الطبعة الأولى، مطبعه التفيض الأهليه، بغداد، ١٣٥٤ هـ. ق (١٩٣٦ م).

عبدالحسين الكلیدار آل طعمه: بغيه النبلاء فى تاريخ كربلاء، مطبعه الإرشاد، بغداد.

عبدالحميد الخياط: تاريخ الروضه الحسينيه، دارالكشاف للنشر و الطباعة و التوزيع، ١٣٧٦ هـ. ق (١٩٥٧ م).

عبدالرزاق آل وهاب: كربلاء فى التاريخ، مطبعه الشعب، بغداد ١٣٥٣ هـ. ق (١٩٣٥ م).

عبدالرزاق الحسنى: العراق قديماً و حديثاً، ط ٢، مطبعه العرفان، صيدا، ١٣٧٥ هـ. ق (١٩٥٦ م).

- عبدالرزاق الحسنى: تاريخ العراق السياسى، ط ٦، مطبعة دارالكتب، بيروت، ١٤٠٣ هـ. ق (١٩٨٣ م).
- عبدالرزاق الحسنى: تاريخ الوزارات العراقية، مطبعة العرفان، صيدا، ١٣٥٢ هـ. ق (١٩٩٣ م).
- عبدالرزاق الحسنى: موجز تاريخ البلدان العراقية، ط ٢، مطبعة العرفان، صيدا، ١٣٥١ هـ. ق (١٩٣٣ م).
- عبدالرزاق المقرم: العباس، دار الفردوس، بيروت، لبنان، ١٤٠٨ هـ. ق (١٩٨٨ م).
- عبدالرزاق المقرم: قمر بنى هاشم، منشورات المطبعة الحيدريه فى النجف، ١٣٦٩ هـ. ق (١٩٤٩ م).
- عبدالواحد المظفر: بطل العلقمى، قم، ايران.
- على اكبر دهخدا: لغه نامه، طبعه جامعه طهران، (١٩٥٩ م).
- عمانوئيل فتح الله عمانوئيل: مجله لغه العرب، ١٣٢٩ هـ. ق (١٩١١ م).
- غسان العطيه: العراق نشأه الدوله ١٩٢٠ - ١٩٠٨.
- فريال مصطفى: البيت العربى فى العراق فى العصر الإسلامى، وزاره الثقافه و الإعلام فى العراق، دارالحريه للطباعه، بغداد (١٩٨٢ م).
- كيفن يونك: العراق بلاد ما بين النهرين، كوليتز، لندن، (١٩٨٠ م).
- لوط بن يحيى الأزدي: مقتل الحسين عليه السلام، ١٣٤٢ هـ. ق (١٩٢٤ م).
- محمد التونجى: المعجم الذهبى فارسى عربى، دارالعلم للملايين، بيروت (١٩٦٨ م).
- محمد باقر الحسينى: الأخيضر، مجله سومر، سنه (١٩٦٦ م).
- محمد باقر مدرس: شهر حسين، (باللغه الفارسيه)، انتشارات كلينى، الطبعة الثانيه، ١٤١٤ هـ. ق (١٩٩٤ م).
- محمد حرز الدين: مرآة المعارف، مطبعة الآداب فى النجف، ١٣٩١ هـ. ق (١٩٧١ م).

محمد حسن مصطفى آل كليدار: مدينه الحسين، الطبعة الأولى، مطبعة النجاح، بغداد، ١٣٦٧ هـ. ق (١٩٤٧ م).

محمود الدرہ: الحرب العراقيه البريطانيه ١٩٤١، دارالطليعه، بيروت لبنان، (١٩٤١ م).

مرتضى نظمي زاده: گلشن خلفا، ترجمه موسى كاظم نورس، مطبعة الآداب، النجف (١٩٧١ م).

مستر ستيفن لونكريك: أربعه قرون من تاريخ العراق الحديث، جامعه اكسفورد، (١٩٢٥ م).

مصطفى عباس الموسوي: العوامل التاريخيه لنشأه و تطور المدن العربيه والإسلاميه، منشورات وزاره الثقافه و الأعلام، بغداد، (١٩٨٢ م).

مظفر الشيخ قادر: مسكوكات من الأخيضر، مجله المسكوكات، العدد ١، بغداد (١٩٦٩ م).

معاذ الآلوسى: المميزات البارزه فى البيت العراقى، مجله العاملين فى النفط، العدد ٣٦، بغداد (١٩٦٥ م).

نعمت إسماعيل علام: فنون الشرق الأوسط فى العصور الإسلاميه، دارالمعارف بمصر، لقاهاه (١٩٧٤ م).

نورالدين الشاهرودى: تاريخ الحركه العلميه فى كربلاء، ط ١، دارالعلوم، بيروت، لبنان، ١٤١٠ هـ. ق (١٩٩٠ م).

هبه الدين الشهرستانى: نهضه الحسين، منشورات الرضى، ١٣٦٣ هـ. ق (١٩٤٤ م) مطبعة أمير، قم، ايران.

ياقوت الحموى: معجم البلدان، ط ١، مطبعة السعاده، مصر، ١٣٢٤ هـ. ق (١٩٠٦ م).

أصالة المدن العربية، آفاق عربيه، السنه الثالثه، العدد الأول، أيلول (١٩٧٧ م).

العراق بين الماضي و الحاضر و المستقبل، عن مؤسسه الدراسات الإسلاميه، طباعه مؤسسه الفكر الإسلامى، بيروت، لبنان.

جريدته الحياه، العدد ١٢٤٣٠، لندن (١٩٩٧ م).

دائره المعارف البريطانيه، الطبعة ١٥، جامعه شيكاغو، طبعه امريكا (١٩٨٥ م).

دليل العتبات المقدسه فى لواء كربلاء، طباعه دار الجمهوريه، بغداد (١٩٦٧ م).

مجلة الحبل المتين، العدد ٤، السنه ١٨، شهر رجب ١٣٢٨ هـ. ق (١٩١٠ م).

مجلة الطريق الإسلامى، العدد ٥٦، طبعه بيروت.

مجلة الموسم، العدد ١١، سنه (١٩٩٠ م)، دار الموسم للإعلام، بيروت.

مجلة حوزة، العدد ٦، سنه ١٤١٦ هـ. ق (١٩٩٦ م) عن مكتب التبليغ الإسلامى، قم، ايران.

مجلة لغة العرب للبغداديه، العدد ٤، نيسان (١٩٣١ م).

مجلة الدور، العدد ٣٩، لندن، اكتوبر (١٩٩٣ م).

محافظه كربلاء بين التراث و المعاصره، إصدار محافظه كربلاء، الإداره المحليه، سنه (١٩٧٤ م).

مخطط الروضه الحسينيه، عن وزاره التخطيط، دائره التخطيط و الهندسه، قسم تخطيط المدن، لسنه (١٩٨٠ م)، بغداد، العراق.

REFERENCES

- .Sinclair, W.F. The Travels of Pedro Teixeira
Iraq and the Persian Gulf, Naval Intelligence Division
"in Existics No. ٥٩١. Hassan Riaz: "Islamic and Urbanization in the Middle East
Jacques Berque: De l'Euphrate a l'Atlas, Paris, Sindbad, ١٧٩١
Yourk John L. Esposito: Modern Islamic World, Volume ٢, New
.Oxford, Oxford University Press _ ٥٩٩١
Baghdad. John Warren: Ur Magazine. The Traditional Houses of
.Published by the Iraqi Cultural Centre, ndon ٢٨٩١
.Mr. Frankfort H.: Art and Architecture, London ٢٥٩١
Architecture of Iraq, The House of Jovan Kronic: Art Architectural Traditions and new
modern concept, Summer, ٢٦٩١. Baghdad its old
Honor of George C. Miles. E.J. Keal: Art Some thoughts on the Eywan, Studies in
.Niebuhr, Carsten: Voyage en Arabie et
and Susiana. William Kennet Loftus: Travels and Researches in Chaldaea
Persepolis. John Ussher, F.R.G.S.: A Journey from London to
Euphrates ١٨٨١ _ ١٩٨١. John Punnett Peters: Nippur or Explorations and Adventures
.on the Second Campaign, ١٩٨١

September ۴۴۹۱). Geographical Handbook Series. Iraq and the Persian Gulf
.K.A.C. Creswell: Early Muslim Architecture, Oxford, ۲۳۹۱
.G.L.Bell: Palace and Mosque at Ukhaidhir, Oxford, ۴۱۹۱
Paris ۷۸۸۱). Madame J. Dieulafoy–La Porse: La Chaldee, et la Susiane (and Co.Ltd. _ Londo ۴۲۹۱). Bell Gertrude: Amurath to Amurath, second edition
Macmillan
University, pr London, Sir Arnold T. Wilson MP: Loyalties Mesopotamia ۴۱۹۱–۷۱۹۱
.Oxford Humphrey Milford
.Mrs.E.S.Stevens: By Tigris and Euphrates, London ۳۲۹۱
.Economic His Oxford Stephen Hemsley Longrigg: Iraq ۱۰۰۹۱ to ۱۰۵۹۱, Apolitical
– Social, and London New York Toronto, ۳۵۹۱). University press
printed in Britain by Dotesios M.M. Al-Basser: History of the Iraqi Question. Second
.edition, printers Ltd, ۱۰۹۹۱

List of Contents

Subjects

Introduction

Definition of terms

Islamic Cities _ perspective background

architectural arts Civilization diversity and its impact on the development of the

Islamic

_ CHAPTER I: THE ARCHITECTURE OF KARBALA

HISTORICAL BACKGROUND

Introduction

Pre-Islamic history of Karbala

The event of Al _ Taff

Safavid rule in IraqThe History of Karbala from the event of Al-Taff to the

periods in IraqThe History of Karbala during the Safavid and Ottoman

Iraq in ١٢٩١The History of Karbala since the establishment of the state of

CHAPTER II: THE ARCHITECTURE OF

FABRICSKARBALA-DEVELOPMENT OF ARCHITECTURAL

Introduction

The main material building in the heritage buildings

to the Safavid rule inThe Architecture of Karbala during the period from the

event of Al-Taff Iraq

periods in IraqThe Architecture of Karbala during the Safavid and Ottoman

state of Iraq in ١٢٩١The Architecture of Karbala since the establishment of the

CHAPTER III: THE ARCHITECTURE OF KARBALA_

RELIGIOUS BUILDINGS

Introduction

)Imam Hussain Shrine)Al-Rawdha al _ Hussainiya

)Al-Abbas Shrine)Al _ Rawdha al _ Abbasiya

Smalle shrines, maqams)sanctuaries(and al _ Mukhaiyam

Mosques

Hussainiyat

Religious schools

KARBALA_ CHAPTER IV: THE ARCHITECTURE OF

HISTORICAL AND TRADITIONAL BUILDINGS

Introduction

)Souks and shopping arcades)kaisariyat

Khans

)Public baths)hammams

Traditional houses

Ukhaidhir fortress

PRESENTCHAPTER V: ARCHITECTURAL STUDY OF THE

SCIENTIFIC ROLESITUATION IN KARBALA CITY AND THE

FOR REPLANNING AND DEVELOPMENT

Introduction

ص: ۳۷۵

surrounding Area Architectural study of the present situation in Karbala City

Centre and the

Main aspects of the proposed architectural development and

re _ planning of the city centre and surrounding area

city Scientific role for re-planning and development of Karbala

CHAPTER VI: RELIGIOUS TOURISM

REFERENCES

ص: ٣٧٤

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

